

«Жаҳон адабиёти дурдоналари»

НОДАР ДУМЕАДЗЕ

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2011

Оғриқ ўнг елкадан бошланди. Кейин аста-секин кўкракка сурилиб, чап сийнанинг аллақайси бир тубига жойлашиб олди. Сал ўтмай, кимнингдир қаварган, дағал бармоқлари кўкрак қафасини ёриб кириб, юракка чангал урди-ю, уни худди бир бош узумни эзгилагандай аёвсиз эзгилай бошлади. Эзгилаганда ҳам шошмасдан, хафсала билан эзгилай бошлади: бир-икки, икки-уч, уч-тўрт... Ниҳоят, обдон мижиқланган юракда бир қатра ҳам қон қолмагач, яна ўша қўллар уни бамайлихотир улоқтириб ташлади. Юрак уришдан тўхтади. Йўқ, олдин у деразага ўкдай келиб урилган чумчуқ янглиғ пастга қулаб, бир оз типирчилаб турди, ана ўшандан кейин тўхтади. Аммо-лекин тўхтаган юрак — бу, ҳали ўлим деган сўз эмас, бу — мислсиз даҳшатдан бақрайган кўзлар ва азоб тўла интиқликдир: яна уриб кетармикин бу юрак лаънати?!

— Юракка қаттиқ гапириб бўлмайди, батано!¹ Уни авайлаш, бамисоли қайнаб тошаётган сутни пуфлагандай, охиста пуфлаш керак... — деди ҳамшира.

— Азизим, ҳозир чиройли сўзларни вақти эмас! Ёрдам беринг!

— Надя, анальгин! Ҳозир оғриқ босилади!

— Ичган бу, дўхтир!

— Кардиограммани беринг!

Кимдир беморни кучгандай бўлди.

— Хўш? — сўради дўхтир.

— Жудаям ичкарида... Нима дейишга ҳам хайронман.

— Оғрияптимиз?

— Дўхтир, оғриқни тўхтатинг... ёки бўлмасам ўлдириб қўя қолинг!

— Промедол!

.....

¹ Б а т а н о (ғруз.) — эрақларга нисбатан ҳурмат юзасидан қўлланиладиган муружаат.

Орадан беш минут ўтди.

— Қалай, босилдимми?

Бемор бу бемаъни саволни берган одамга бир қараб қўйиш ниятида кўзларини очмоқчи бўлди-ю, лекин уддасидан чиқолмади: ковоклари қўрғоштин қуйилгандай зилзамбил эди.

— Морфий! — деб буюрди саросимага тушган дўхтир ва шошиб телефон трубкасини кўтарди.

— Бу мен, Антелаваман. Мониторни бўшатиб, дефибрилляторни тайёрланглар. Тез!

— О-ох, қачон қутуламан! — ингради бемор.

— Азот! — буюрди дўхтир.

Бемор юзига нам дока текканини сезди. Кейин унинг танасини оҳиста кўтариб, қайиққа жойлашди. Сўнг...

... Сўнг қайиқ ойнадай сип-силлиқ денгиз сатҳидан хиёл тебраниб сузиб кетди. Қўққисдан қайиқчи каттакон занглаган миҳ олиб, беморнинг кўкрагига қўйди ва мушти билан бир уриб, уни харракка қоқиб тапшлади.

— Нима қилипсан, золим! — деди инграб бемор.

— Бўлмаса сувга ағдарилиб кетасан! — деб жавоб берди қайиқчи.

Кейин у худди ўшандай занглаган миҳлар билан беморнинг оёқ-қўлларини ҳам тахтага қоқиб, ўзини сувга отди.

— Тўхта, мени ташлаб кетма, оғайни, — деди ёлвориб бемор. — Миҳларни ким суғуриб олади?!

— У ёқда, нариги соҳилда суғуриб олишади! — Қайиқчининг овози жуда олисдан эшитилди. Беморнинг қулоғига соҳил томондан келаётган бошқа ғала-ровурлар ҳам ғира-шира чалиниб турарди, аммо у буларнинг нималигини + — сафар олдидан бериладиган ўғитларми, оғоҳлантйрувчи қичқириқларми, тасаллю таскинларми ёки унга аза очган кишиларнинг йиғи-сигиларими — англай олмасди.

... Сўнг овозлар аста-секин пасайиб, тинди. Фақат симиллаган овриқ, зориқиб кутиш, бепоён денгиз ва қайиққа миҳлаб ташланган, ҳамманинг ёдидан кўтарилган ёлғизгина унинг ўзи қолди.

— Э худо, ё парвардигор, нима гуноҳ қилдим! — бемор шундай деб шивирлади-ю, аммо бу сўзларни ўзи айтмаганини ва бинобарин, худо бунга эшитмаслигини шу захотиёқ фаҳмлади.

Қайиқ эса ҳамон мовий денгизда енгил чайқалиб борарди...

Орадан минг йил ўтди, бемор бирдан аллақандай

турткини сезди. Унинг зарбидан гўё юрагига пичоқ санчилгандай бўлди. Қайиқ соҳилга урилган эди.

Бир зумда қайиқни оломон қуршаб олди.

— Ёпирай, миҳлаб ташлашганини қаранг-а шўрликни! — деди ачиниб биров, қайиқни қирроққа тортиб чиқазаркан.

— Миҳни суғуринглар, ортиқ чидаёлмайман! — деб ёлворди бемор.

— Яшвили қани? — деб сўради кутиб олганлардан бири.

— Шу ердан!

— Суғур!

— Жуда мустаҳкам...

— Бўлмаса ҳаммамиз барабар тортамыз! Қани... Бирикки, тортдик!..

«Э худо, наҳотки суғуришолмаса?» — деб ўйлади бемор, қўлини хиёл кўтариб.

— Қимирламанг! — огоҳлангирди кимдир ва шу заҳотиёқ оломонга мурожаат қилди: — Қани, яна бир марта, то-ортдик!

Орадан яна миңг йил ўтди. Одамлар бемор танасидаги миҳларни тишлари билан тортишарди.

— Хўш, қалай? — деб сўради бошлик.

— Кўтариляпти! — жавоб беришди унга тобелари.

— Қанча?

— Олтмиш!

— Бўпти, босимни қўя туринглар, энди юракка қаранглар!

— Томир уриши — элик!

— Афтидан, халос бўлди шекилли! — деди мониторинг ёнида турган одам.

— Думалаб кетди! — бемор енгил тин олди.

— Нима думалаб кетди? — деб сўради дўхтир ажабланиб.

— Гилдирак! — деб жавоб берди бемор.

— Қанака гилдирак? Қаёқдан думалаб кетди? — Дўхтирнинг овози бу гал титраб чикди.

— Мана бу ердан, мана бу ердан, батоно! — бемор қўлини кўксига қўйиб, жилмайди.

Дўхтир енгил хўрсиниб, беморнинг пешонасидаги совуқ терни артди.

— Сақлаб қолдик чамамда! — деди у.

— Хм, шу ёшда инфаркт... Барваксроқмасмикин? — сўради кимдир титроқ қўл билан сигарета оларкан.

Бемор бу беъмани саволни берган одамга ҳам бир караб қўйиш ниятида яна кўзларини очмоқчи бўлди, лекин уддасидан чиқолмади: ковокларига қуйилган совук кўрғошин баттар оғирлашган эди.

Кейин, кейин гаройиб бир сархушлик — шифобахш, илик ва енгил сархушлик пайдо бўлди. Оғрик йўқолди. Бемор яна йўлга отланди, лекин бу гал денгизда эмас, бош-кепи йўқ айланма зиналарда юрарди. Фақат бир нарсадан у хайратда эди: зинадан таста тушгани сайин тобора юкорилаб кетаётгандай бўларди...

2

Узун, қора кўйлагини шимининг устидан тушириб, белига чилвир боғлаб олган Авестик Бабаянц аллақандай бир кўшиқни хиргойи қилганча оқсоқланиб ҳовлига кириб келди. У белига фанердан ясалган ханжар осиб олган эди. Унинг орқасидан шарманка орқалаган аёл пайдо бўлди. Аёлга миттигина кучукча эргашиб келарди. Кучукчанинг пешонасигача осилиб тушган ошпоқ конглари орасидан тугмачадай-тугмачадай кўзлари чакнаб турарди.

Бабаянцнинг сайёр театри ҳовлининг ўртасига жойлашди. Оқсоқ тўрт қаватли бинонинг балконларига чиқиб олган уй бекаларига мамнун табассум билан кўз ташлаб чиқди, чап тирсагини ханжарнинг дастасига намойишкорона тираб, ўнг кўлининг бармоқларини лабига теккизиб аёлларга узоқдан бўса йўллади-да, театрнинг репертуарини эълон қилди.

— Тбилисининг мухтарам фуқаро ҳамда зодагонлари! Грузия халқ артисти Авестик Бабаянцнинг сайёр театри бугун сизларга «Отелло» фожиасининг янги, замонавий вариантини намойиш қилади. Ролларни ижро этадилар:

Отелло — Авестик Бабаянц.

Дездемона — Мария Павловна

Яго — кучукча Стелла.

Увертюрани шарманкада Мария ижро этади.

Паттанинг баҳоси — йигирма тўйин. Насияга томоша кўрсатилмайди!

— Бошламайсанми, тентак!

Мария шарманканинг кулоғини буради. Хириллаган куй охангига мослаб, Бабаянц кўшиқ болади:

*Пашиа учар Бағдоддан,
Пашиа учар Бағдоддан...
Вой-дод-ей, вой-дод-ей...
Ичингизда ким сахий —
Пулдан ташласин тагин!
Вой-дод-ей, вой-дод-ей...*

Бир зумда ховли сахнига танга ёрилиб кетди. Болалар худди оч қолган чумчуқлардай тангалар устига ёпирилишди.

— Хой-хой, зумрашалар, чўнтакка урмасдан, бу ёққа узатларинг!

— Чақалариям кўп, Бабаянц амаки!

— Чақаларини қиздириб, кетларингга босларинг, лекин оқларини бу ёққа чўзларинг!

— Тескари тушганларини-чи?

— Узат, узат, чўнтакда ўзи ўнглиниб кетади!

— Ўх-хў, шунча йиғилибди-ку!

— Бари бир дадангни маошидан кўп эмас!.. Хой, Мария, кўкрагингга яширган пулларни чиқаз бу ёққа, мегажин!

Пул йиғиш маросими тугади. Бабаянц белидаги чил-вирни ечган эди, тангалар шимининг ички чўнтагига жаранглаб тўкилди, кейин устки чўнтагидан букловлик газетани олиб ёзди-да, ховли сахнига ётқизилган тош устига қўйиб, гугурт чақди. Газета ёниб бўлгач, кулини аста кафтига сидириб, унга бир туфурди-да, иккала кафти билан кулни ишқалай бошлади. Сўнг кафтларини юзига суриб, томошабинларга ўтирилди. Оломон бир жонланди — у венециялик маврнинг худди ўзи бўлиб қолган эди.

— Стелла, қани, чик! — деди Отелло.

Кучукча чоғиб олдига келди. Отелло эгилиб, кулоғини кучукчанинг ялтираб турган қоп-қора тумшурига тутди. Кучук — Яго уч марта ақиллаб, орқа оёқларига турди.

— О! — деб хитоб қилди Отелло томошабинларга қараб. — Яго айтадики, хотиним Дездемона Кассио билан дон олишиб юрганмиш!

У юзига дардли ифода бериб, яна кучукчага энгашди, кучукча яна уч марта — бу гал илгаригисидан кўра қаттиқроқ, куйиниброқ ақиллади.

— Ха-ха-ха! Йўқ-йўқ! Ёлгон гапиряпсан, итвачча!

Стелла Мариянинг олдига чоғиб бориб, тишлари билан унинг қўлидаги гулли бағдоди рўмолчани юлқиб олди-

да, пилдираганча маврга келтириб берди. Отелло рўмолчага тикилиб, донг қотиб қолди.

— Ха, бу ўтган йили унга ўзим инъом этган ўша рўмолча! — деб хитоб қилди у изтироб билан ва бошيني уч марта акас дарахтига урди. Ўтакаси ёрилган чумчулар дув осмонга кўтарилди. — Мария, чик! — Мавр Дездемонани чақирди.

Отеллонинг рафикаси шарманкани дарахтга суяб, бошيني этганча унинг олдига борди.

— Мен тақдим этган рўмолча қани? — деб сўради Отелло хотинининг кўзларига синчковлик билан тикилиб.

— У нима деганинг? Рўмолчанг қаердалигини мен қайдан билай? Йўқотгандирсан ёки бирор жойга қўйгандирсан, мени нимага қийнайсан?! — деди Дездемона жеркиб.

— О, нақадар олчқоқлик! Ким айтади сени аёл зотидан деб! Мени кимга алмаштирмоқчи бўлдинг! Ўша разил Кассиогами? — қазабга тўлган Отелло Дездемонани гирибонидан олди.

— Секинроқ, овсар! — Дездемона Бабаянцнинг қўлидан чиқиб, олдиндан ерга тўшаб қўйилган чодра устига ётди.

Отелло яна бир бор қах-қах уриб, унинг тепасида тиз чўқди, кулоғини Дездемонанинг кўксига тутиб, унинг арши аълога кетганига ишонч ҳосил қилгач, даҳшат ичида бошيني чангаллади, сўнг фанер ханжарни суғуриб, худди термометр қўйгандай, қўлтиғининг тагига урди ва аста бокира рафикасининг жонсиз жасади ёнига чўзилди. Кучукча — Яго, гўё шуни кутиб тургандай, акас тагига чошиб борди-да, бир оёғини кўтариб, дарахтга суяб қўйилган шарманка устига сийиб юборди.

Фожа тугади.

Чор атрофдан — балкону равонлардан хотин-халаж, бола-чақа, чолу кампирларнинг гулдурос олқишлари янгради:

- Офарин, Бабаянц!
- Офарин, Отелло!
- Баракалла, Мария!
- Барака топ, Дездемона!
- Яшавор, Стелла! Қойилман, Яго!

Ошхонада чироқ ёниб турарди. Уч одам, гўё тўртин-

чи бир кишини уйғотиб юборишдан қўрққандай шивирлашиб гаплашишарди. Девор соати икки марта занг урди.

— Бўла қолинлар, яна бошқа жойга ҳам киришимиз керак... — деди эркак киши.

— Оля, сента ишондим... Болани Хонига¹, ойимни-кига обориб қўй.

Қўллари титраб-қақшаб кийимларини чамадонга жойлаётган аёл бир бурчақда унсиз йиғлаётган жувонга илтижо билан термилди.

— Кўнглинг тўқ бўлсин, Анико! — деди жувон пикиллаб.

— Эртагаёқ!

— Васият қилишнинг кераги йўқ, калбатон², — гапга аралашди эркак. — Айтдим-ку, эрингизни ишти юзасидан уч-тўртта савол беришади-ю, қўйиб юборишади. Қанча тез борсангиз, шунча тез қайтасиз.

— Гуноҳга ботиб нима қиласан?! — деб ёлворди аёл. — Шўрлик болага раҳминг келсин! — Унинг қўллари қалтирар, чамадонни сира қулфлаёлмасди. Эркакнинг ўзи ёрдамлашиб, чамадонни қулфлади-да, аёлнинг қўлига тутқазди.

— Бўла қолсангиз-чи, калбатон, тонг отиб қолди!

— Қанақасига калбатон бўларканман сента?.. Зирдек одамгарчилигинг бўлса, менга раҳм қил... Уйда йўқ экан, деб қўя қол... Шу бугуноқ вайиб бўламан, қорамни кўрсатмайман... — Аёлнинг овозида заиф умид учкунни бор эди.

— Йўқ, мумкин эмас!

— Бўлмаса, яна бир оз сабр қил, ўғлим билан хайрлашволай, — деди аёл.

— Уч марта хайрлашдинг-ку!

Аёл ётоқхона томон юра бошлаган эди, эркак олдинроқ бориб, эшикка кўндаланг туриб олди.

— Бас қилинг! Тартиб-қоида деган нарса бор!

— Қираману чиқаман.

— Йўқ!

— Наҳотки на хотининг, на болаларинг бўлмаса?

— Йўқ, бўлмайди ҳам. Мен эркин одамман! — деб жилмайди эркак.

— Қулсан, эркин одаммисан! Бахти қаро қулсан,

¹ Х о н и — Цулукидэ паҳрининг эски номи.

² К а л б а т о н о — аёлларга нисбатан хурмат юзасидан қўлланиладиган мурожаат.

мунофиксан, аблахсан, билдингми?! — аёл ўзини тутолмади.

— Қайси биримиз кул ва аблахлигимиз борган жойимизда маълум бўлади, ҳозир тез олдимга тушинг, бўлма-са... — деди ранги ўчиб эркак.

— Нима — бўлмаса?

— Ватан хоинларини нима қилишларини биласизми?

— Ҳали сен ватан ҳақида гапиряпсанми?! Дайди!

— Гапларингиз эсингизда турсин!

— Эсимда туради!

Эркак аёлнинг тирсагидан ушлаб, ташқарига бошлади.

— Оля! — деб қичқирди аёл

— Анико! Азизим!

Орага дақиқалик сукунат чўқди. Кейин бирдан иккала аёл хўнграб йиғлаб юборишди.

— Падарига минг лаънат! Шунақа жойга юборишадими?! — деди эркак тишларини ячирлатиб. — Бўлди энди! Мен ҳам одамман-ку, ахир! — У томоғига қадалган аламини аранг ютди. — Бўлди! Кетдик!..

Бола эшикнинг қарсиллатиб ёпилишидан уйғониб кетди. У тезда ўрнидан туриб, онасининг каравотига қаради. Каравот бўш эди.

— Ойи! — деб чақирди бола. Ҳеч ким жавоб бермади.

— Ойи! — деди у яна аста. Кейин онасининг каравоти ёнига бориб, кўрпани кўтарди. Ўрин ҳали илиққина эди.

Боланинг юраги «шув» этиб кетди. У оёқ яланг, узун, оппоқ кўйлагини судраганча эшик олдига чопиб бориб, уни ҳайиқибгина очди.

Ошхонада, пастак тахта каравот устида бошини чангаллаганча Оля хола ўтирарди. Унинг елкалари титрарди. Бола аёлнинг рўпарасида тўхтаб, аста сўради:

— Оля хола! Ойим қанилар?

Аёл жавоб бермади.

— Оля хола, қанилар ойим? — қайта сўради бола, озғин, муздек қўлини аёлнинг елкасига қўйиб.

— Биласанми, Бачана, ойинг... — аёл дудукланиб қолди.

— Қаёққа кетдилар ойим?!

Аёл болани кучиб, бошини маҳкам кўксига босди ва яна ўша даҳшатли саволни эшитмаслик учун қўли билан

унинг оғзини тўсди. Бола яндамай қолди, лекин лабларининг қимирлашидан ҳамон бир гапни такрорлаётганини аёл сезиб турарди.

Бола қалтирар, юзидан совуқ тер шувиллаб қўйиларди. Лаблари кўкариб кетган ва энди қимир этмасди.

— Э худо, барҳақ эгам, наҳотки шуни кўрмаётган бўлсанг? Агар кўриб турган бўлсанг, сени қодирлигинг қаёқда қолди?!

Қолдан кетган аёл боланинг ёнида тиз чўқди...

— Боланинг юраги чатоқ, асаби ҳам ишдан чиққан...

— Йў-е? Нега энди, доктор? — деб сўради Оля хола ажабланиб.

— Яқинда орттирган бу дардларни... Бирор нарсадан қаттиқ изтироб чекмаганми?

— Й...йўқ!

— Ёши нечада?

— Тўққизда.

— Қм...м...қизик... Тавба...

Поезд секин-аста, тошбақа юриш қилиб Тбилиси вокзалидан қўзғалди. Оля хола Бачанани ечингириб, эгнига узун тунги кўйлак кийдирди-да, тепадаги ўриндиққа ётқизиб, бошига каттакон чарм чамадонни қўйиб қўйди.

— Ухла! — деди у болага ва ўзи пастки ўриндиққа, дераза ёнига ўтирди. Бачана девор томонга ўтирилиб олди.

Лик тўла оддий вагон димиқиб кетганди.

— Ётишдан олдин нима дейиш керак эди? — эслатди холаси.

— Яхши ётиб турунглар! — деди бола йўловчиларга жилмайиб ва яна нариги ёнбошига ўтирилиб олди.

— Одобрелигини қаранглар-а! — дея таажжубланди озгин йўловчи. — Мени шумтакаларим бўлса сўкишгани сўкишган, окзидан боди кириб, шоди чиқади, тагин мени олдимда-я!.. Кимингиз бўлади? Ўрлингизми?

— Ўвлим...

— Барака топсин... Лекин сизга сираям ўхшамайди. Отасига тортгандир-да?

— Ҳа.

— Шунақа денг... Мева дарахтидан узокқа тушмайди, деб бежиз айтишмаган...

— Қани, пардаларни туширинглар-чи! — проводникнинг амирона буйруғи эшитилди.

- Нима учун? — деб сўради Оля хола.
- ЗАГЭС¹ — деди кимдир.
- Хўш, нима кипти?
- Кўпорувчилардан кўркишади, — тушунтирди яна халиги овоз.
- Кўпорувчилар... Кўпорувчилар... — деб такрорлади Бачана уйку аралаш. — Эрталаб Оля холадан сўраб билволаман уларнинг кимлигини...
- Шундай деди-ю, сал ўтмай уйкута кетди...

... Тунда онаси келди. У Бачананинг боши остидаги чамадонни авайлаб олиб, ўрнига юмшоқ, момик ёстиқ қўйди. Бола сал кимираб қўйди. Онаси илгари ҳам кечасилари унинг ёстиғини тўриглаб қўярди, шунинг учун ҳатто кўзини ҳам очмади, қайтанга аделга баттарок бурканиб олди.

— Бошингни ёстикка қўй, ўғлим... — деган шивирлаш эшитилди Бачананинг қулоғига, сўнг юзини биров сийпалагандай бўлди. Лекин нима учун бармоқлари бунчалик дағал? Ойисининг қўллари мулойим эди-ку... Ёки отасимикин-а? Ҳа, албатта, отаси, ҳозир у ёстиғининг тағига совға қўйиб кетади...

— Ду-у-у... — поезд узун гудок чалди.

Бачана ширин уйку оғушида ғалати туш кўриб ётарди... Пионерлар Саройининг ойнабанд залида болалар ва қизлар саф тортишган... Ҳамманинг эғнида оппоқ қўйлак, лоларанг галстук... Бачана ҳам уларнинг орасида. Бугун ажойиб кун: Хосе Диас билан Долорес Ибаррури тбилисилик пионерларга Испания Республикаси болаларининг совғаси — попукли қалпоқчаларни топширишади... Баланд бўйли, буғдойранг, истараси иссиқ Долорес Ибаррури Бачанага басклик бола номидан қалпоқча топширади.

— Бўл тайёр! — дейди Ибаррури.

— Доим тайёр! — деб жавоб беради Бачана.

— Салом! — дейди Долорес Ибаррури боши узра муштумини кўтариб, кейин Бачананинг юзларини силаб, мулойим жилмаяди...

Поезд Ципск туннелидан қуюндай отилиб чикди-ю, Марелиси бекатида тўхтамай, пишқирганча ўтиб кетди

¹ ЗАГЭС — Земо-Авчалъск гидроэлектростанцияси (Тбилиси яқинида).

(перронда турган одамлар базўр ўзларини четга оп-қолишди).

— Бир соатдан кейин Самтредиада бўламиз! — деди бўйнига исқирт дока боғлаб олган йўловчи хирилдок овоз билан.

— Самтредиада тўхтармикин? — деб сўради Оля хола безовталаниб.

— Мижетада поездимизга ғалати бир вагонни улашди, — гапга аралашди боя Бачананинг одобини мақтаган озгин йўловчи. — Зиналарида ҳарбийлар туришган эди. Сув олишга тушган эдим, ўз кўзим билан кўрдим.

Поезд катта-кичик станцияларни ортда қолдириб, ҳамон олға ингиларди.

— Ярим соатдан кейин Самтредиа! Уч минут тўхтаймиз, холос! — проводник вагон ичида юриб, калити билан ўриндиқларни тақиллата бошлади.

— Поездинглар бугун жа учиб кетяпти, — деди унга озгин йўловчи, — балки, қўшимча кира ҳақи тўлармиз!

— Буни борганингда станция бошлиғидан сўрайсан! — деб жавоб берди унга проводник тўнғиллаб.

— Бошлиқ мени кутиб олармикин? — атайин ўзини гўлликка солиб, яна гап ташлади озгин йўловчи.

— Агар ҳукумат уни огоҳлантиришни унутмаган бўлса, албатта, кутиб олади!

— Э, ҳукуматимизнинг хотирасидан шикоятим йўқ... Тўққиз юз бешинчи йили Илорск черковида бўлган митингга ким учун овоз берганимни ҳалигача унутмайди...

— Хой, оғзингга қараб гапир, кейин бу гапингни фақат мен эшитганим учун худога шуқур қил! — пўписа қилди унга проводник.

Озгин йўловчи жим бўлиб қолди. Поезд юришини секинлатди.

— Калбатано, Самтредиада тушмоқчи эдингиз шекилли? — деди ёш йўловчи мудраб ўтирган Оля хола-нинг елкасига аста туртиб.

Оля хола бир сесканиб, кўзларини очди.

— Нима?

— Самтредиага яқинлашиб қолдик, дейман. Тушмоқчимидингиз?

— Ҳа.

Оля хола сакраб туриб, Бачанани силтай бошлади:

— Бачана, тур, кўзичоғим! Тушамиз!

Бачана ўрнидан туриб ўтирди.

— Бўла қол, болагинам!

Оля хола сумкасини йиғиштиришга тушди.

Бола бош кўйган томонига кўлини узатди-ю, донг қотиб қолди.

— Оля хола, ойим қанилар?

— Нималар деясан, Бачана?! — Оля холанинг овози титраб кетди.

Йўловчилар хайрон бўлиб, гоҳ болага, гоҳ ранги оқариб кетган аёлга қарашарди.

— Оля хола, кечаси ойим чамадонни олувдилар, қаёққа кетдилар?

Оля ўтган тунги воқеа ҳозир яна такрорланишини хис қилди. Болани дарҳол пастга тушириб, бағрига босди-да, кўли билан унинг оғзини тўсди.

— Хой, яхшилар, ёрдамлашворинглар!

Поезд тўхтади.

Самтредиа бекатининг навбатчиси уч марта занг урди. Иккинчи йўлда турган поезд аста ўрнидан кўзғалиб, кўздан ғойиб бўлганда ҳам навбатчи жойидан жилмаган эди: унинг рўпарасида, бўм-бўш перронда икки одам — сочлари тўзиган, хаёли парипон, пальтосиз аёл билан оппоқ кўйлаги товонигача тушган, яланг оёқ бола турарди. Улар бир-бирларининг кўлларини маҳкам ушлаб олишган эди. Навбатчи уларни кўриб, бир лаҳза довдираб қолди, кейин беихтиёр кўнгироқ чилвирини тортди. Зим-зиё тун бағрини жомнинг мунгли садоси тутиб кетди.

Данг... Данг... Данг...

— Зосим, — бекат бошлиғи ўз ёрдамчисига мурожаат қилди, — жон оғайни, анови ярамасни тинчитиб қўй! Навбатчиликка яна кайф билан кепти!

Аёл билан бола ҳамон бўм-бўш перронда, ўша алпозда туришарди.

Кўнгироқ ҳамон ўша ҳазин кўшиғини такрорларди:

— Данг... Данг... Данг...

3

Уч кишилиқ палатани йодоформ, спирт, камфара ва эндигина ювилган полнинг намхуш ҳиди тутиб кетган эди. Бачана бўғилиб қолмаслик учун эҳтиётлик билан адёлни бурнига тортди, кейин худди шундай эҳтиётлик билан томирини ушлаб кўрди. Юраги худди болалик пайтидагидай уриб турарди. У бошини деворга тираб,

кўзларини қисганча санай бошлади: бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти, са-ак-қиз, са-ак-қиз ярим, тў-ўк-қиз, тў-ўк-қиз ярим, ўн!

Бачана қўлини томиридан олиб, юрагининг устига қўйди. Юрак урмасди. Капалаги учиб кетган Бачана дарров яна томирини ушлади. Томири уриб турарди. Шундан кейин у бурнидан аста адёлни тортди. Димоғига ўтқир хид урилди.

— Дераза... — деди Бачана базўр.

— Нима? — деган овоз эшитилди ёнидаги каравотдан.

— Ўхў, тирикми? — деб сўради нариги каравотдаги одам.

— Нуқул мурдаларни опкелишади! Бу ер нима — палатами ёки ўликсонами? — хафа бўлди биринчи каравотдаги бемор.

— Ёзувчи, дейишаётувди, — жавоб берди иккинчиси.

— Ёзувчи нима қилади бу ерда, уларни жойи Мтацминдада!¹

Бачана қўшни каравотдаги беморларнинг гап-сўзларини эшитиб ётар, лекин ҳозир унга тоза ҳаводан бошқа ҳеч нарса керак эмас эди.

— Дераза! — такрорлади у.

— Бир нарса ёқмаяпти бунга — ё ҳаво, ёки дераза, — деди биринчи бемор.

— Ҳаво, — деди Бачана.

— Биласизми, мухтарам биродар, иккаламизга ҳам туриш у ёқда турсин, ҳагто қимирлаш ҳам мумкин эмас, — гапта қўшилди иккинчи бемор, — бинобарин, ҳамшира келгунга қадар мен билан ҳурматли Булика нафас олиб турган ҳаводан баҳраманд бўлишингизга тўғри келади.

Бачана тушундики, Булика дегани — биринчи каравотдаги бемор. Энди иккинчи беморнинг кимлигини аниқлаш қолган эди.

— Соат неччи бўлди? — деб сўради у.

— Менимча, тақсиримнинг чўқиниб, олло таолога ибодат қиладиган айни пайтлари! — жавоб берди биринчи бемор.

Бачана иккинчи каравотга кўз қирини ташлаб, мош-

¹ М т а ц м и н д а (луговий маънос: «Мукаддас то») — Тбилисидаги таниқли жамоат ароблари дафн этиладиган тепалик.

гуруч соқолни кўрди. «Попга ўхшайди», — деб кўнглидан кечирди у ва ҳалиги саволини яна такрорлади.

— Соат неччи бўлди?

— Ўн, — деб жавоб берди соқолли киши.

— Нечанчи асрлиги қизиқтирмайдими сизни? — гап котди Булика.

Беморлар одатда ўлим олдидан ёки тузалиб кетгандан кейин ҳазиллапишади. Қайси асрлигини Бачана биларди, ҳозир уни бошқа нарса — шифо топган мана шу беморнинг чехраси қанақалиги қизиқтирарди. Булика ёстиғини Бачананинг оёқ томонига қўйиб ётганидан фақат унинг ялтироқ бошигина кўриниб турарди.

Бачана беихтиёр жилмайди ва суҳбатдошини ранжитмаслик учун, сўради:

— Ҳўш, нечанчи аср?

— Ҳа-а, бу оғайнимиз жуда узок ўлкадан келганга ўхшайди, отахон, — деб мурожаат қилди Булика иккинчи қаравотдаги беморга. — Мен у ёқларда бўлмаганман.

— Сенинг юрагингнинг фақат орқа девори жароҳатланган, бунинг юраги баайни Бағрати¹ харобасига ўхшаб қолган.

— Ундай бўлса, сиз учун, муҳтарам биродар, ҳозир янги йил ҳисоби бўйича биринчи аср! — деди Булика.

Бачана жавоб бермади. Индамай палатани кўздан кечириб бошлади.

Эшик. Қаравот. Яна қаравот. Иккита пастак шкаф, унинг тепасида қатик солинган банкалар, ҳар хил дори-лар, устига сочиқ ташланган мева-чева. Оппоқ девор. Каттақон дераза. Столда сувсиз графин билан сўлиган атиргул. Биринчи қаравот остида — ҳожат учун қўйилган оқ тувак, иккинчисининг тагида нима борлиги Бачанага кўринмасди. Унинг ўзи учинчи қаравотда эди. Биринчи қўшнисининг тепакалини кўравериб, тўйди. Иккинчи, соқолли қўшнисининг чехраси унга анча жозиба-ли туюлди: кенг пешона, ихчам бурун, қалин, мошгуруч соқол... Бугун қанақа кун, қайси ой?

Бачананинг миясида шу хилдаги саволлар кетма-кет тувилар, аммо у буларнинг бирортасига ҳам жавоб тополмасди. Ҳа, майли, бўлар иш бўлди, лоақал ҳозир қайси йиллигини билганда эди!

— Ҳозир қайси йил? — деб юборди у беихтиёр.

¹ Бағрати — Кутаиси яқинидаги Бағрат (X—XI асрлар) ибодатхонаси.

— Бу одам алахсираяпти ёки бизни лақиллатяпти! — деди Булика.

— Йўқ, унга ҳаво етишмаяпти, шунунг учун хотира-си ҳам яхши ишламаяпти. Мен ҳам шунақа бўлганман, — деб жавоб берди унга соқолли киши, — деразани очиб қўйиш керак.

Хонага бирдан ўша таниш, пулгиранг туман ёпири-либ кира бошлади ва Бачана яна ўша айланма зинага бориб қолди.

— «Исмингиз нима, биродар? — олисдан Булика-нинг овози эшитилди.

«Исми — Бачана, фамилиям — Рамипвили!» — деб жавоб бермоқчи бўлди-ю, лекин индамай қўя қол-ди — Булика жудаям олисда эди.

— Қўявер, ухлаяпти! — деди соқолли киши. Унинг овози ҳам аранг эшитилди.

«Йўқ, ухлаётганим йўқ, зинадан пастга тушиб кетяп-ман! Ёрдам беринглар, тепага опчиқинглар мени!» — дея қичқирмоқчи бўлди Бачана, лекин уддасидан чиқол-мади. Яна ғалати сархушлик бошланиб, тили айланмай қолган эди. Бачана қўшиларидадан бутунлай жудо бўлмас-лик учун зинапоёга ўтириб олди.

— Уйқута кетди! — деди Булика.

Бачана уйғоқ эди. Ҳамма гапни эшитиб ётарди.

Буликанинг каравоти остидан каламуш пилдираб чиқ-ди, тумшугини кўтариб, ҳавони искаб кўргач, мўйловла-рини кимирлатиб қўйди.

— Келди! — деди иккинчи бемор.

— Бир ўзими ё бола-чақаси биланми? — деб сўради Булика.

— Ҳозирча бир ўзи.

— Қаранг-чи, ёзувчимиз ўлиб-нетиб қолмадимикин? Каламушлар мурданинг хидини дарров пайқашади-я, — деди Булика ва каламушга қараш учун бошини хиёл кўтарди, лекин бунга муяссар бўлолмади. Каравот гичир-лаб кетиб, каламуш инига ура қочди. Булика думининг учини кўриб қолди, холос. Кетди! — деди у афсусланиб.

— Келади! — тасалли берди унга иккинчи бемор ва шкафидан бир бўлак қанд олиб, полга ташлади. — Ҳозир келади, бутун оиласи билан келади.

— Бари бир, бир қараб қўйинг-чи, ёзувчи тирикми-кин?

Соқолли киши бошини Бачананинг каравоти томонга

бурди. Бачана қонсиз қўллариғи кўксига қўйганча қимир этмай ётарди.

— Адёл қимирляпти, ковоклари учиб турибди.

— Адёл қимирляётган бўлса, демак, нафас оляпти, модомики, нафас олаётган экан — демак, юраги ишлаб турибди, ковоклари учиб турган бўлса — демак, уйғоқ, модомики, уйғоқ экан — демак, гапларимизни эшитиб ётибди, эпитаётган экан — демак, жавоб бериши керак. Модомики, жавоб бермаётган экан — демак, ахволи чатоқ... — деб хулоса чиқарди Булика. — Мухтарам ёзувчи, тирикмисиз?

«Тирикман. Қачон юқорига кўтарасизлар деб зина-пояда кутиб ўтирибман», — демоқчи бўлди Бачана. Афсуски, бу хоҳиш эди, холос. Бировларнинг хоҳишини илғаб олишни эса Булика билмасди.

— Қутулиб кетади, худо ҳаққи! — деди Булика соқолли кишига мурожаат қилиб.

— Ана, чиқди! — суюниб кетди соқолли киши. — Бутун оиласи билан чиқди.

Бу гал каламуш жуфти ҳалоли ва икки нафар боласи билан ташриф буюрган эди. У тувак атрофида бир айлан-ди-да, кейин дадил қанднинг ёнига борди. Лаазатли таомни инига кўтариб кетишга ҳам эрғиниб, оила аъзоларини чақирди, сўнг навбатма-навбат қандни ражишга тушишди.

— Ўрнимиздан туролмаслигимизни сезяпти, ярамас! Бўлмаса одамларнинг олдида бунақа сурбетлик қилишга ҳатто йўлбарс ҳам журъат этолмасди! — деди хуноби ошиб Булика. Каламуш бошини кўтариб, орқа оёқларида турди-да, сўзлаётган одамга синчковлик билан тикилиб қолди.

— Гапларимизга ҳам тушунади, аблах! — деди Булика ажабланиб.

У дунёнинг мўъжизадай сирли, тинчон тили бор,

Одамизот англай олмас уни азал-азал ҳам.

Биз идрокли одамларга не ажаб бўлса ошкор.

У дунёда аллақачон неки маълум, мужассам.

— «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» данми? — деб сўради Булика.

— Йўк, «Паҳлавон» да мана бундай дейилган:

Унинг иссиқ кўз ёшларин ҳайвонлар ялар йўлда,

Олов эса тўхтамайин авж олади кўнгилда.¹

¹ Романдаги Шота Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» поэмасидан олинган шеърин парчаларни Шайхзода ва Миртемир таржима қилишган.

— Ҳм, одамдан яхши яшайди бу. Текин қандни ейди, на инфарктни, на стенокардияни, на тахикардияни билади... Бунинг устига, унга шеърлар ўқиб берамиз!.. Чўчка боласидай семириб кетганини қара!

— Шароит яхши-да бу ерда...

— Тўша-тўғри. Агар масалага ижтимоий-тарихий аспектда ёндашиладиган ва антисанитария жиҳати истисно қилинадиган бўлса, мантиқан ва объектив шундай ҳулоса чиқариш мумкин: каламушлар озиқ-овқат маҳсулотлари мўл-кўл бўлган жойларда пайдо бўлади. Бунинг ҳеч қандай айб ери йўқ... Иннайкейин, каламушлар ҳам худонинг махлуқи, ахир... Фақат касаллик тарқатгани ёмон, холос...

— Сиз мени койиманг, шаккокликда ҳам айбламанг, қани, марҳамат қилиб айтинг-чи, шу каламушларни худо нима учун яратган ўзи, а? Лоақал йўл-йўриқни ўргатган бўлса ҳам майли эди! Хўш, бу ёруғ дунёда уларнинг нима хизмати бор, а? Музика чаладими? Йўқ! Вино ичадими? Йўқ! Пойафзал тузатадими? Йўқ! Овқат пиширадими? Йўқ! Хўш, нима қилади? Қанд ейди, полни кемиради, ерни ўяди, темирни ғажийди, вабо, ўлат ва бошқа минг хил касалликларни тарқатади! Мана сизга худонинг махлуқи! Тфу, онасини эмсин!.. — Булика тупуриб, девор томонга ўтирилиб олди.

— Э-э, нодон одам экансан! Худо таоло каламушларни сенга ўхшаган бандаи ғофиллар тангрининг кучу қудратига имон келтирсинлар деб яратиб қўйган! Тилингни тийиброқ гапир, тагин ўлганингдан кейин парвардигор жонингни мана шу каламушларга бахш этиб юбормасин! — деб пўписа қилди соқолли киши.

— Бунинг учун унга битта каламуш ҳам егарди! — деди Булика сал паст тушиб.

— Қанддан ташла, меники тамом бўлди! — деди иккинчи бемор.

— Балки унга шоколад бериш керакдир? Ёки хуснбузар тошиб кетармикин-а? — Булика ижирғаниб яна суҳбатдоши томон ўтирилди.

— Дунёдаги жамики тирик мавжудотни олю таоло яратган, — жавоб қилди соқолли насихатомуз, — ҳаммамиз иноқ-иттифоқ бўлиб яшамогимиз лозим...

Каламушлар қандни еб бўлиб, Бачананинг шкафини ҳидлай бошлашди, аммо егулик бирор нарса топилмагач, — Бачанада хали ҳеч вако йўқ эди, — иккинчи бемор томон ўтишди. Аммо бу ерда ҳам дурустроқ нарса

топилмади, шундан сўнг улар шкафнинг оёғини кемира бошладилар.

— Ў, падарингта лаънат! — деб бақирди иккинчи бемор ва кавушини олиб, кучининг борича каламушларга қараб отди. Чўчиб кетган Булика юрагини чангаллаб қолди.

— Инок-иттифоқ бўлайлик, отахон! — деди у кеса-тиб ва ҳар эҳтимолга қарши тилининг тагига бир дона нитроглицерин ташлади.

— Тинчликми? — деб сўради шовқинни эпшитиб ҳамшира.

— Ҳурматли Женя, — деб мурожаат қилди унга иккинчи бемор энтиқиб, — ё бизни анови махлуқлардан химоя қилинг, ёки бўлмаса сичқонқоққон қўйиб қўйинг!

— У нима деганингиз?

— Важа Пшавеланинг «Сичқонқоққон»ини эмас, албатта! Бизни каламушлардан қутқаринг. Безор қилди, ортиқ чидаб бўлмайди!

— Нималар деяпсиз, батоно, ўттиз йилдан бери шу ерда ишлаймак, ҳали бирорта ҳам сичқонни кўрганам йўқ!

— Сичқон деяётганим йўқ. Каламушни гапиряпман! — тушунтирди Булика.

— Каламушни тушумда ҳам кўрмаганман!

— Тиқилиб ётибди каламуш! — деди фигони чиқиб иккинчи бемор.

— Кимнинг кавуши бу? — гапни бошқа ёққа бурди ҳамшира.

— Меники, ҳурматли Женя, меники, каламушни ўлдирмоқчи эдим!

— «Озор берма» деган гапингиз қаёқда қолди, отахон?

— Бунақа нарсалар сизнинг шарҳингизга мухтож эмас, Женя хоним, нафсиларини айтганда, сизнинг ёшингиздаги аёл инсонни каламушдан фарқ қила билиши лозим! — хафа бўлди иккинчи бемор.

— Менинг ёшим билан ишингиз бўлмасин! — Женянинг бирдан жаҳли чиқиб кетди. — Мен каламушлар бўйича мутахассис эмасман! Дори керак бўлса — айтинг, сичқонқоққон билан стрихнинни омбор мудиридан сўранг!

— Палатамизда ёзувчи ётибди. Ҳализамон ҳушига келиб, ҳаммасини ўз кўзи билан кўради, сизни газетага уриб чиқади! — кўрkitмоқчи бўлди уни Булика.

Ҳамшира Бачана ётган каравот ёнига борди, тўшак-

нинг бир четига ўтириб, беморнинг мажолсиз билагини ушлади.

— Эҳ-хе, қаёқда хали... — деди у хўрсиниб.

— Илтимос, деразани очворинг, боя кўзини очиб ҳаво етишмаяпти, дегандай бўлувди, — эслаб қолди иккинчи бемор.

Женя дархол каравотдан туриб бориб, деразани катта очди.

Хонага акас гулларига тўйинган, ҳаётбахш, мусаффо ҳаво ёпирилиб кирди. Палатада баҳор ҳиди анқиб кетди.

— Тур, тур ўрнингдан! — зинапояда ўтирган Бачани аллақандай таниш бир овоз чорлагандай бўлди, у аста ўрнидан турди. Зинапоялар уни атрофи қийғос гуллаган акаслар билан ўралган, қип-қизил лолақизғалдоқлар очилиб ётган кичик бир ялангликка опчиқиб қўйди. Лолақизғалдоқлар ўртасида қордай оппоқ, ёлдор бир тойчоқ турарди. У бетоқат бўлиб, олдинги оёқлари билан ер депсинар, Бачанини гўё ўз ёнига чорларди.

— Ке, устимга мин! — деган овозни эшитди Бачана. У тойчоққа минди-да, бўйнидан маҳкам кучоқлаб олди. Тойчоқ елдек учиб кетди. Хали тақа кўрмаган туёқларининг дупури қулоққа майин эшитиларди. Тойчоқ Бачанини ошқоқ бир ибодатхона олдига опкелди-да, шундай бир кишнадики, гўё минглаб қўнғироқлар бараварига чалингандай бўлди. Ибодатхонанинг эшиги очилиб, остонада чақалоқ кўтарган Биби Марям кўринди. «Ё парвардигор», — деб қўнғилдан ўтказди Бачана ва аста тиз чўкди...

... Бачана кўзини очиб, томир уришини санаб ўтирган оқ халатли ҳамширани кўрди. У томирларида қон қандай оқаётганини ва юрагининг яқин бир ерида секинлаб, аллақандай бир тўсикқа урилаётганини сездди. Аммо қон оқими ўжарлик билан ўзига йўл очиб борар, унинг ҳаракати тобора шиддатлироқ, тобора кучлироқ бўла борарди. Аста-секин у қайнаб-жўшиб, шу қадар жунбишга кирдики, бундан ҳатто Бачананинг чаккалари лўқиллаб кетди. Аммо бу тамомила бошқача оғриқ эди. Бачана ўзини тарқ этган ҳаёт қайтиб келганини, хонага кирганини, каравоти четига ўтириб, кўксини сийпалаганини ҳис қилди. Буларнинг ҳаммасини у аввал сездди, кейин эшитди, ундан кейин эса ўз кўзи билан кўрди.

— Салом! — деб жилмайди у қайтиб келган ҳаётга.

— Салом! — дейишди бараварига ҳамшира билан иккала бемор. Мана шу бир оғиз сўзда ҳамма нарса — тасодиф, қувонч, хайрат мужассам эди.

— Салом! — такрорлади яна Бачана хонадагиларга кулимсираб.

— Қайтиб келди! — деди Булика.

— Қайтдим! — тасдиқлади Бачана.

— Хўш, қаерларда бўлдингиз? — деб сўради Булика.

— Чамаси, Вифлеемда! — деди кулиб Бачана.

— У, афтидан, ҳалиям ўша ерда шекилли! — маъюс тортди Булика.

— Йўқ, ростданам қайтиб келдим! — тасалли берди унга Бачана. Сўнг ҳамширага мурожаат қилди: — Неччи кундан бериб ётибман?

— Бир кечаю бир кундуз, — деб жавоб берди қиз.

— Раҳмат...

— Ўзингизни қандай сезяпсиз?

Бачана ўйланиб қолди. Юраги нотекис урар, лекин унчалик заиф эмасди — у ўзининг юрак тепишини эшитиб ётарди. Қўл ва оёқларини қимирлатиб кўрган эди, танасининг оғирлигини мутлақо сезмади. Бачана ўзини қушдай енгил ҳис қиларди. «Мана шу вазнсизлик бўлса керак-да», — деб қўнглидан кечирди у.

— Ўзингизни қандай сезяпсиз?

— Худди космонавтдай! — деб жавоб берди Бачана чинакам космонавтдай қатъий ишонч билан.

— Юрагингиз безовта қилмаяптими?

— Сал овриб турибди, лекин илгаригидай эмас...

— Биламан, — деб унинг гапини бўлди ҳамшира, — ҳозир гепарин билан пантопондан укол қилиб қўяман. Ухлаб, дам олинг, гаплашманг, ҳаракат қилманг... Кечкурун профессор келади.

— Сираям ҳаракат қилмайинми?

— Мутлақо.

— Сал-пал қимирласам-чи?

Ҳамшира бир оз ўйланиб турди-да, кейин осойишта, аммо ниҳоятда қатъий бир оҳангда:

— Ўласиз! — деди.

Бачана сўлагини базўр ютди. Сўнг итоаткорлик билан иккита укол қабул қилди-да (ҳамшира шу заҳотиёқ нина суқилган жойларга иссиқ грелка қўйди), жим бўлиб қолди.

— Бирор гап бўлса, мени чақиринг, — деди ҳамшира

унга. — Сизлар эса, — у нариги иккала беморга ўтирилди, — седуксен ичиб, жимгина ухланглар. Бошқа палатадагилар ҳам баъзи бир нарсаларни сезишган, лекин сизларга ўхшаб оламни бошларига кўтараётганлари йўқ.

Хамшира чиқиб кетди.

— Профессор келса ҳаммасини айтиб бераман! — деб кичкирди унинг орқасидан Булика, аммо қиз буни эшитмади.

— Сиз нариги дунёдан қайтмасингиздан олдин андаккина рижиллашиб олувдик каламуш масаласида, — деб тушунтирди Бачанага иккинчи бемор.

— Қанақа каламуш?

— Ҳозир чиқиб қолади, ўшанда танишволасиз... Энди, ижозат берсангиз, ўзимни таништирай: Ортачала черковининг нозири Иорам Канделаки. Бу киши — вакелик¹ этикдўз Автандил, яна бир номи Булика, Гогилашвили.

— Нега энди Булика?

— Болалигимда «булка» сўзини «булика» деб талаффуз қилардим. Шундан исмим Булика бўлкетган. Сиз ҳам шундай деб атайверишингиз мумкин, — деди Булика.

— Жуда соз... Мен — Бачана Рамишвили, ёзувчи-ман.

— Буни биламиз. Нимадан инфаркт бўлдингиз?

— Худо ҳаққи, билмайман, — деб жавоб берди Бачана хўрсиниб.

— Эҳтимол, ҳалиги... мановиндандир? — Булика намоишкорона кекирдагига чертиб қўйди. — Ёзувчиларни кўп отади дейишади.

— Йўр-е... унчаликмас! — жилмайди Бачана

— Сираям-а? — таажжубланди Булика.

— Нега энди? — деди ўз навбатида Бачана ҳам ажабланиб.

— Ҳа, бу бошқа гап!.. Ичмаган одам қанақа қилиб ёзади?! Қанча кетади, масалан?

— Хўш...икки-учта...

— Рюмками?

— Шипа!

— Э, қойилман! Зўр экансиз!.. Аммо-лекин энди компот ичиб туришингизга тўғри келади, вақтинча.

— Вақтинча эмас, умрбод! — деди хазрат Иорам.

¹ О р т а ч а л а, В а к е — Тбилисдаги районларнинг эски номлари.

— Кўйсангиз-чи! Ундан кўра ўлиб кетаверган маъкул эмасми! — кичқириб юборди Булика.

— Ҳа, фақат компот... Агар компот ичиб юргангингда, бу ерда чўзилиб ётмасдинг! — деди ҳазрат Иорам насихатомуз.

— Ўзлари-чи? Хўш? Винони оғзингизга ҳам олмагансизу, лекин бари бир менинг ёнимда ётибсиз, а? — заҳарханда қилди Булика.

— Ҳа-а, компотга ўтилмаса бўлмайдиганга ўхшайди, — деди Бачана.

— Умуман, тўғрику-я... Мени бир танишим бор эди, сизга ўхшаган ёзувчи, туфлисини тузатиб бериб турардим. Қачон мени ширакайф кўрса, бир гапни такрорларди:

*Буликажон, кўп отма,
Кейин чўзилиб ётма!*

Унинг гапига ишонмасдим, ҳамма шоирларга ўхшаган жиннирок, деб ўйлардим... Мана, айтгани бўлди! Ўттизга кирмай, яримга бўп қолдим... Ҳе, виноям бор бўлсин... — деб хўрсинди Булика. — Ҳар куни кечаси, худди соҳибжамол қиздай, папирос тушимга кириб чиқади!.. Шу инфарктдан кейин, мен сизларга айтсам, одамни яшагиси ҳам келмай қоларкан...

— Инфарктдан кейин одамни ваҳима босади, жуда каттиқ ваҳима босади! Сиз кўркмаяпсизми? — деб сўради ҳазрат Иорам Бачанадан.

— Кўрққанда қандок!.. Кўркмай бўладими?! — деди тан олиб Бачана.

— Бекор қиласиз! — деб гапга аралашди Булика. — Сиз ҳали нархоз таъсиридасиз, бориб-бориб ҳаммаси ўтиб кетади... Кўзингизга ҳеч нарса кўринмаяптими? Мазабемаза тушлар кўрмайсизми?

— Ҳа, кўриб тураман, — деди Бачана бир оз ўйлашиб туриб.

— Шунақа бўлади... Баъзан тушингизда гапирасиз ҳам... Бутун сирларингизни айтиб қўясиз! Агар ўйнашингиз бўлса, эҳтиёт бўлинг-а, тагин хотинингизни олдади унинг отини айтиб юрманг!

— Ташаккур, эйтиборга оламан, — деди кулиб Бачана.

— Умуман, — деб давом этди Булика, — ақлли одамлар хотинларига адаш бўлган аёллардан ўйнаш тутишади. Масалан, мен сизнинг ҳозирги ахволингизга туш-

ган пайтимда, яъни космонавт бўлкетган пайтимда дей-
мизми, алахсираб роса ўйнашим Светани гапирганмиш-
ман, уни ҳар хил чиройли сўзлар билан кўкларга кўта-
риб мақтабман. Ўшанда хотиним Света каравотимни ёнида
ўтирган экан: «Вой Буликажон, мени шу қадар севи-
шингни билмаган эканман!» — деб ҳўнг-ҳўнг йиғлаган-
миш. Мен бўлсам, тинмай маъшукам ҳақида гапириб
ётибман... Агар хотин билан маъшуканинг исм-шарифи
бир хил бўлса, унда эркакнинг ҳаёти бамисоли жаннат-
ни ўзи деяверинг!.. Лекин бир гал қовун ҳам туширган-
ман! Мана, Иорам ота гувох...

— Қанақа қилиб? — қизиқиб қолди Бачана.

— Э-э... шу десангиз, алахасираганда ўтлаб кетиб-
ман-да. «Светахон, — дебман ўйнашимни назарда ту-
тиб, — биласан-ку, Светахон, узумни яхписини ит ейди,
ит деганда мен хотинимга шама қилганман, майли, ҳеч-
киси йўқ, шу ердан эсон-омон тузалиб чиқсам, ўша ку-
ниёқ ўзингта уйланаман!» Хотиним бу гапларни эшитиб:
«Вой дод, Булика эсидан оғиб қопти, ҳатто тўйимизни
ҳам эслолмаяпти!» — деб дод-фарёд кўтарганча бошини
сизни каравотингизга ураверибди, у пайтда бу каравот
бўш эди... Худони асраганини қаранг, ўшанда эс-хушим
жойидалигини хотиним сезганда нима бўларди!.. — Бу-
лика бирдан гапдан тўхтаб, Бачанага тикилиб қолди.

Бачана кўзларини юмганча, бир текис нафас олиб
ётарди.

— Ие, ғалати одам экан-ку! Икки дунё бир кадамми
дейман бунга! — деди ҳафсаласи пир бўлиб Булика
руҳонийга.

— Майли, ухласин. Пантопоннинг таъсири... Хала-
қит берма.

Бачана эса бу пайтда пуштиранг туман оралаб, ўзига
таниш айланма зинапоядан пастга тушиб борар, аммо
пастга тушгани сайин тобора юқорилаб кетаётганини бу
гал яққол сезиб турарди...

4

— Мана сенга йўлланма, ўғлим. Чохатаури¹га бориб,
рентгенга тушиб кел... Юзингни қизили, кўзларингни
йилтираб туриши менга ёқмаяпти!

Бачана қоғозни тўрт буклаб, чўнтагига солди.

¹ Чохатаури — Ғарбий Грузиядаги район маркази.

— Нима бўлган менга, Евгений амаки? — деб сўради у дўхтирдан.

— Қўздан буён иситманг чиқадими?

— Бир ойча бўп қолди.

— Терлайсанми?

— Кундузи фақат кафтларим терлайди, аммо кечаси сув бўлиб кетаман! — Бачана терлаган кафтини шимига артди.

— Йўталасанми?

— Баъзан, лекин йўталганда қаттиқ йўталаман, нафасим ичимга тушиб кетади, — деди Бачана маънос тортиб.

— Туфугингда қон сезмадингми?

— Ўтган ҳафта сал бор эди, мана мунча, — Бачана чимчалоғининг учини кўрсатди.

— Нега шу пайтгача индамадинг, ўғлим? — дўхтирнинг овози титраб кетди.

— Менга нима бўлган ўзи? — деди Бачана хавотирланиб.

— Рентгенга тушиб келганингдан кейин айтаман.

— Бу касални номи нима?

— Инфилтрат... Оғирроқ шакли — бронхоаденит.

— Грузинчасига-чи? — деб сўради Бачана ёпишқоқлигини кўймай.

Дўхтир жавоб бермади. Стол ёнига ўтириб, қорозларини бемақсад титкилай бошлади.

— Қанақа дорилари бор? — деб сўради яна Бачана.

— Пенициллин билан сульфидин, — деди дўхтир бошини кўтармай.

— Топса бўладими?

— Бўлади! Ўн минг сўмга Тбилисидан топиш мумкин! — дўхтир шундай деб, Бачананинг хайратдан бақрайиб қолган кўзларига қаради.

— Шунча пулни қаердан оламан?

Дўхтир қўлларини икки томонга ёзиб, елкасини қисди.

— Яна қанақа дори керак, Евгений амаки?

— Янами? Сарёғ, сут, балиқ мойи, икра, тухум, қанд, асал ва Бахмаро¹... Мана сенга керак бўлган дори-дармонлар!

Бачананинг томоғи қуруқлашиб кетди. Дўхтир айтган нарсалар у тайинлаган дорилардан икки баравар қиммат эди. Бачана анчагача индамай турди, кейин чўнта-

¹ Ба х м а р о — Грузиядаги тоғли курорт.

гидан йўлланмани олиб, яхшилаб текислади-да, стол устига қўйди ва миқ этмай эшик томон юра бошлади.

— Қаёққа, йигитча? — тўхтади уни дўхтир.

— Борай энди, Евгений амаки, касалимни бир амаллаб ўзим тузатарман, — деди Бачана ковоғини солиб.

— Тўхта! Аптекага кириб, гематоген ол, ҳар куни уч маҳалдан чой қошиқда ичиб юр. Фойдаси бор... — дўхтир киссасидан ўн сўм чиқазиб, Бачанага узатди. — Ма, ол...

Бачана пулни олиб, столга, йўлланманинг ёнига қўйди.

— Пулни бувам берадилар... Катта раҳмат сизга, Евгений амаки! — Бачана эшикни очди.

— Бувангга айт, менга бир учрашсин.

— Тоблари йўқ, Евгений амаки, юролмайдилар, — деди Бачана ёлгон гапириб.

— Унақа бўлса, айтиб қўй... — дўхтирнинг томоғига бир нарса қадалиб, гапиролмай қолди.

— Нима дейин?

— Айтгинки... — дўхтир тутилиб-тутилиб сўзларди. — Асло кўркма, ўғлим! Ҳали кеч эмас! Сен бақувват йигитсан, ҳар қандай дардни енгиб кетасан!

— Бувамга нима дейин, Евгений амаки?

— Буванггами?! — дўхтир бирдан қизишиб кетди. — Бориб айт, у нокас дарров ҳамма нарсасини — уйини, ҳовлисини, бор бисотини сотиб, сенга пенициллин олсин! Эшитдингми! Орқага сурмасин!

Дўхтир столнинг ёнига чошиб бориб, пул билан йўлланмани олди-да, майда-майда қилиб йиртиб, шифтга улоқтирди, кейин Бачанага ўтирилди. Унинг рангига караб бўлмасди.

— Нима деган одам бўлдим! Мен дўхтирманми?!

Бачана дўхтирнинг нигоҳига дош беролмай, хонадан тез чиқиб кетди.

— Аграфена хола, икки шипа гематоген беринг. Якшанба куни Чохатаурига шафтоли обораман, сотиб пулини бераман, — деди Бачана аптекачи аёлга, улар ёлғиз қолишгач.

— Гематогенни нима қиласан, болам? Сил касаллар ичади-ку бу дорини.

Бачананинг аъзойи бадани музлаб кетди, кафтларига совуқ тер чиқиб, тиззалари қалтирай бошлади. Ҳали шу пайтгача ҳеч ким бу даҳшатли хасталикнинг номини унга баралла айтмаган эди.

— Бувамга... Дўхтир тайинлади. Кувватсизликда ёрдам беради деганди...

— Ма, ўғлим, ола қол... Фақат... Ўлафтолинга ишонмайроқ турибман-да...

— Нима, шунақанги қиммат дорими?

— Бир шишаси тўққиз сўм олтиш тийин туради...

— Унда бир шиша бера қолинг. Якшанба куни албатта ҳисоб-китоб қиламан.

— Нима бўлди сенга, ўғлим? Нега рангинг оқариб кетди? — деб сўради Аграфена унга ичи ачиб.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, ўзим азалдан оқман. — Бачана шишани кўтариб, аптекадан чиқди-ю, йиқилиб тушмаслик учун зинапоянинг чиритган тахтасига ўтирди.

— Салом, Глахуна амаки!

— Салом, салом! Лекин танимай турибман сени... — деди кўзларини қисиб ферма мудури.

— Бачанаман, Ломқаца Рамишвилининг невараси.

— Оббо, сен-ей! Катта йигит бўп кетибсан-ку! — деди Глахуна ажабланиб. — Буванг қалай?

— Юрибдилар.

— Ҳа-а... Шундоқ ўғиллардан жудо бўлди-я... Тағинам чидаркан-да одамзод... Сен қайси бирини ўғлисан?

— Каттасини.

— Акакийними?

— Ҳа.

— Эҳ, отанг зўр одам эди-да! Сенинг ёшнингда бир ўзи, қуролсиз айиқ овига борарди!.. Хўш, Ломқацага нима керак бўп қолпти? Ҳар ҳолда, бекорга келмагандирсан?

— Глазуна амаки, мени фермангизга чўпон қилиб олсангиз...

— Ёшсан ҳали, ўғлим, қийналиб қоласан.

— Отанг сени ёшнингда айиқ овларди, дедингиз-ку!

— Отанг паҳлавон одам эди-да! Сени қара — пуф деса учиб кетасан. Ёшнинг неччида?

— Ўн бешда.

— Буванг нима дейди? Рози бўлармикин?

— Сиз хўп десангиз, рухсат берадилар.

— Қанақасига хўп дейман! Чўпоннинг меҳнатини буванг мандан яхши билади-ку!

— Йўқ деманг, Глахуна амаки!

— Иложим йўқ, ўғлим.

Бачананинг лаблари буришиб, кўзлари жикқа ёшга тўлди.

— Ұтিনিб сўрайман, Глахуна амаки!
— Намунча? Чўпонлик тушингга кириб чиқдими?
— Сил бўп қолдим, Глахуна амаки! — деди Бачана кўз ёшини аранг тийиб.

— Нималар деяпсан, тентак! Бунақа нарса билан ҳазил қилиб бўладими?! — Глахунанинг жаҳли чиқиб кетди.

— Евгений амаки айтди... Қўп ёғ есанг, сут ичсанг, тоғ ҳавосидан нафас олсанг, тузлиб кетишинг мумкин, деди...

— Бу нима кўргилик! — деб инграб юборди Глахуна Керказде Бачанани бағрига босиб. — Тоғда шамоллаб қолиб, бирор қор-қол бўлса-чи? Унда нима қиламан? Бувангнинг кўзига қандай қилиб қарайман? Бўталогим, сента тоғу ўрмон эмас, пар тўшагу парвариш керак!

— Хўп дея қолинг, Глахуна амаки! — Бачана Глахунанинг елкасига бошини қўйиб, йиғлаб юборди.

— Бўпти, бўпти, тойчоғим! Оламан, эчки сути ҳам гапми — парранда сути билан боқаман! Кўз қорачиғимдай асрайман! Икки ой ичида бир қўлинг билан уч яшар буқани ағдарадиган бўласан! Бўлди, бўлди энди, йиғлама, азизим! Нима бўпти сени касалинг бизга! Хеч нарса кўрмагандай бўп кетасан ҳали! Бас қил, қизиталоқ!

Бачана аллақачон йиғидан тўхтаган, аммо энди Глахуна Керказденинг ўзи, худди ёш боладай хўнграб-хўнграб йиғлар, уни юпатадиган бирор кимса йўқ эди...

Йигирма учта ситир, икки нафар буқа, йигирма еттига эчки, учта от ва бир дона чўчка — 1943 йилнинг ёзида Кведобан колхозининг ҳам сут, ҳам гўшт берадиган бор-йўқ чорваси шу эди. Ферма Бахмаро яқинига, Чхакоура тоғининг ёнбағридаги яйловга жойлашган эди. Ёзда колхозчилар жамоат чорвасига қўшиб, ўз молларини ҳам яйловга ҳайдаб кетишарди. Аксарият тана ва гунажинларни олиб чиқишарди, чунки ўша очарчилик йилларида соғин сигирларни уч-тўрт ойга яйловга жўнатишнинг иложи йўқ эди.

Юз йигирма хонадоннинг мана шу аянчли бойлигини икки овчарка билан уч эркак — ферма мудири Глахуна Керказде, Сипито Гудавадзе ва Иона Орагвелидзе қўриқлашарди. Бачана тўртинчи бўлиб қўшилганди, аммо уни ҳеч ким қаторга қўшмасди.

Попадаги яккаю ягона эркак чўчка Глахунага қарашли эди. Ана шу чўчканинг бошига бугун илгари би-

чилган хешларининг аччиқ қисмати тушмоқда эди. Икки ёшли зотдор, бақувват жонвор, табиийки, бундан беҳабар эди. У ҳузур қилиб ахлатларни титкилар, калта, бақувват тумшуғи билан ерни омовдай ўйиб, егулик нарса қидирарди. Чўчка бамайлихотир ўз иши билан машғул бўлиб юрган айни пайтда, Глахуна бостирма тагида туриб, миҳда осиглиқ юганга устарани қайрамоқда эди.

— Чўчкага раҳмим келяпти, Глахуна амаки! Шу ишни қилмай қўя қолинг! — деб ялинди Бачана.

— Бир ўзи ўрмонда куёвтўрага ўхшаб юрадимиз?! Бу ерларда урғочи чўққани кундузи чироқ ёкиб ҳам топиб бўлмайди. Бичиб қўйсак, қорнидан бошқа ташвиши қолмайди. Эс-хуши жойига келиб семиради, вазни ортади, мана кўрасан! — деб тасалли берди Глахуна Бачанага.

— Қизиқ гапларни гапирасан-да! Мана, Сипито ҳам ўрмонда бир ўзи юради, лекин уни бичганимиз йўқ-ку! — деди Иона Орагвелидзе чўққанинг ёнини олиб.

— Ҳў, ҳаромхўр, оғзингга караб гапир! Агар сениям вақтида бичиб қўйишганда, анови даҳо меросхўринг ҳам туғилмаган бўларди! Ўн еттига кирибди-ю, ҳалигача нокни олмадан ажратолмайди-я! — деб тўнғиллади бостирманинг тагидан чиқиб келган Сипито.

— Вой тўнка-ей! Мени ўғлим болалигида дарахтдан йиқилиб тушган, буни ҳамма билади! Сен-чи? Ҳаётингда бирор марта ҳатто тойиб ҳам кетмагансан, лекин зеҳнинг пастлигидан биринчи синфда тўққиз йил ўтиргансан! Эсингдами?

— Глахуна, — Сипито ферма мудирига муурожаат қилди. — Ке, ишни бошлайлик, бўлмаса манови ит эмган таъбимизни тирриқ қилади! Кўряпсан-ку, гапидан латта ҳиди келяпти!

— Глахуна, қани, ўзинг инсоф билан айт-чи, қайси биримиз ҳақмиз? — деди Иона Глахунани гувоҳликка чорлаб.

— Икковингнинг ҳам тилингни суғуриб олиш керак, чўққани тинчитганимдан кейин, сенларни бир ёқлик қиламан! — деди Глахуна, кейин устаранинг дамани бош бармоғининг тирноғига уриб кўргач, давом этди: — Бас қилинглар бебезагарчиликни! Чўққани тутиб келинглар!

— Унга бас келиб бўларканми! Кўрмаяпсанми, ерни кўпориб ташлайман деяпти! — деди Иона.

— Қорнини қашлагин-чи! — деб маслаҳат берди Бачанага Глахуна.

Бачана саройдан бир ҳовуч маккажўхори олиб чиқиб, чўққанинг ёнига борди.

— Хур-хур-хур...

Чўчка бошини кўтариб, маккажўхорини кўрди-ю, кулоқларини ликиллаганча Бачананинг олдига чоғиб келди.

— Вой аҳмов-ей, ўзи кундага югуради-я! — деди Иона чўчкага ичи ачиб.

Сипито илиқ сув билан кул тайёрлади, Иона арғамчи келтирди, Глахуна устарани буклаб, белига қистирди-да, эгар кигизи орасидан ипакли ип ўтказилган каттакон бигизни олиб, егинини шимара бошлади.

— Қашла, қашла! — деб қичқирди у Бачанага.

Бачана чўққанинг ёнига чўккалаб, унинг қорнини қашлай бошлади. Маккажўхори ковшаётган чўчка Бачанага эътибор ҳам бермади. У насибасини еб бўлгач, бирдан сергак тортди, кўзларини юмиб, хузур қилганидан хурхурлаб юборди. Аввалига тик турган чўчка сал ўтмай тиз чўқди, кейин бир ёнбошига баралла чўзилиб олди.

— Эҳ, эси йўқ жонвор-ей, бир ҳовуч маккажўхорини деб, нимангдан маҳрум бўлаётганингни билсанг эди! — деди Иона чўққанинг орқа оёғига сиртмоқ ташларкан. Чўчка ҳатто қимирламади ҳам: кўзларини юмганча хурхурлаб ётаверди. Бачана икки қўллаб унинг қорнини қашларди.

Иона чўққанинг иккинчи оёғини ҳам боғлагандагина у хушёр тортди-ю, турмоқчи бўлиб талпинди, аммо энди кеч эди. Сипито унинг устига миниб олган, Иона эса иккала қулоридан маҳкам ушлаб турарди, Бачана ҳам тош қотганча, бундан кейин нима воқеа бўлишини кутарди. Глахуна чўққанинг тиф уриладиган жойини илиқ сув билан ювиб бўлгунча у қўпам типирчиламади. Ниҳоят, Глахуна устарани очди-ю... чўққанинг юракни ларзага келтирувчи чинкириғи бутун теварак-атрофни тутиб кетди.

— Оғзингни тўсиб олсанг бўларди, тагин касалинг юкиб, яраси газак олиб кетмасин, — деди Сипито Глахунага.

— Овозингни ўчир! — пўписа қилди унга Глахуна.

Жаррохлик давом этарди. Чўққанинг фарёидан осмон қоқ иккига бўлиниб, тоғлар ўпирилиб тушадигандай туюларди.

— Кулоқни тешворяпти-ку бу жин ургур! — деди Сипито.

— Буни ўрнида сен бўлганигда кўрардим диконглаганингни! — деб жавоб берди Иона.

— Яна бошладингми? — деди Сипито унга ер остидан қараб.

— Бўпти. Лекин мен Сталин бўлганимда, уруш тугаши билан Глахунани чакириб, унга Гитлерниям, уни шериклариниям худди мана шунақа ахта қилишни буюрардим! — деди Иона.

— Бошқаларини билмадим, лекин Гитлерни ахта қиладиган нарсасиям йўқ шекилли... Хотиниям, болачакасиям, ҳатто шунақа ишга хоҳишиям йўқ дейишпади... — Империя маҳкамасининг сирини ошкор қилди Сипито.

— Умуман, одамхўрлик — барча ахта қилинганларга хос хусусият... Ога Муҳаммадхон ёдинлардами? Тбилисини вайрон қилган шоҳ бору¹... Ўшям шунақа бўлган... У олтингугурт сувига умид бовлаган экан... Аммо натижа чиқмагач, ғазаби кўзиб, шаҳарга ўт қўйишни буюрибди, — Иона, ўз навбатида, шоҳ саройининг сирини ошкор қилди.

— Вой, оғайни-ей, агар олтингугурт сувининг нафи текканда ўзимизни Ефросиньядан бадавлат одам бўлмасди дунёда, ҳовлисида ўшанақа сув булоқ бўлиб оқиб ётибди! — Глахуна кесилган жойни тикиб бўлиб, ипни кесди, қонга беланган қўлининг орқаси билан пешонасидаги терни артиб, ўрнидан турди-да: — Қўйворинглар! — деб буюрди.

Сипито билан Иона чўчканинг оёғидаги арқонни ечиб, ўзларини четга олишди. Чўчқа аввалига дўзах азоби тугаганига ишонмай, чинқириб ётаверди. Кейин, енгил торганини сезиб, ўрнидан турди, бир оз депсиниб тургач, ўрмон томонга ура қочди.

— Эҳ, биз одам эмас, ваҳшиймиз! — деди Бачана. — Шу ишни қилишдан олдин озгина ароқ ичириб қўйсақ нима бўларди?

— Қўлга сув қуйвор, — илтимос қилди ундан Глахуна.

— Ёмон гуноҳга ботдинг-да, Глахуна Керкадзе! — деди Сипито ферма мудирига. — Энди ўрмонда урғочи чўчканинг юзига қандай қилиб қарайди, шарманда бўла-

¹ Ога Муҳаммадхон — Эрон шоҳи, 1795 йили Грузияга бостириб кириб, Тбилисини ер билан яксон қилган.

ди-ку шўрлик! — Сипито чошиб бораётган чўчка томонга маъюс нигоҳ ташлаб қўйди.

— Бўлди, майнавозчиликни бас қилинглар! Бориб сигирларни соғинглар, агар ўзи соғадиган нарсаси бўлса, кейин бу ёққа ҳайдаб келинглар! — деб буюрди Глахуна ўртоқларига. — Сен нимага чўчкага тикилиб қолдинг?! — у Бачанага ўтирилди. — Бор, бутун Генонинг эчкисини соғ, ўзингники эртага болалашни керак. Лекин билиб қўй! Хурмачадаги сутни бир томчи ҳам қолдирмасдан ичасан! Кейинги пайтларда фирромлик қиладиган бўп қолдинг! Жир битиб қолди! Агар хаммасини ичмасанг, хурмачани бошингга уриб синдираман!

Бачана индамай эчки соғишга кетди.

— Умрингдан барака топ, Глахуна! — деди Иона, Бачана кўздан йироқлашгач. — Болани саклаб қолдинг! Тамом ўзгариб кетди! Юзлари ҳам нақш олмадай бўп қолди-я!

Глахуна Ионанинг гапларига эътибор ҳам бермай, челакни кўтарганча сигирлар томонга йўл олди.

Бир соатлардан сўнг Кведобан колхозни фермасининг моллари мў-мўлаб ва ба-балаб, Чхакоура тоғининг ям-яшил ёнбағрига таралиб кетди.

Кечкурун фермага кўнгилли халқ қўшинининг автомат билан қуролланган икки нафар жангчиси кузатувида колхоз раиси Герваси Пацация келди.

Ҳаво салкин эди. Меҳмонлар ва мезбонлар гулхан яқинига ўтиришди. Атрофга хушбўй хид таратиб, ўртада қарағай ўтин чирсилларди. Қозонда эчки гўшти пишмоқда эди. Беминнат хизматлари эвазига ташланадиган лаззатли суякларни кутиб, овчаркалар гулхан атрофида вовиллаб чошиб юришарди.

— Яна нима гаплар? — деб сўради Глахуна раисдан, тўрт буклоғлик газетани унга қайта узатаркан.

— Сени яна нима қизиқтиради? — Герваси бошини кўтариб, тиззасида ётган тўшпонча филофини силади.

— Қишлоқда қолган мол-дунёميزни сўраётганимиз йўқ, — гапга аралашди Иона, — сен уларни кўпайтириб қўймагандирсан ҳар ҳолда... Фронтда ишлар қалай?

— Фронтдами?.. Германиянинг иши пачава! — Герваси яна тўшпончасини силай бошлади.

— Нарироқ олсанг-чи анови даҳмазангни, тагин бир балони бошлама! — деб тўнғиллади Сипито четроққа сурилиб. — Хўш, нима бўпти Германияга?

— Германиягами? Смоленск яқинида шарманда бўлди.

Москва остонасида дабдаласи чикди. — Герваси бармоқларини букиб санай бошлади, — хўш, яна каерда бурни конади? — деб сўради у ўзидан ва эслаёлмагач, кўлини силтади. — Хуллас, иштонига ўтириб кўйди Германия, мана бу ерда ҳаммаси ёзилган! Руминия, Чехославакия ва Италияни кўлида зўрға ушлаб турибди...

— Уруш қачон тугайди? Сталин нима деяпти?

— Яқинда тугайди, деяпти, лекин вақтини аниқ айтмаётгани йўқ — деди Герваси кўлларини икки томонга ёзиб.

— Айта қолмайдими, ундан нима кетди? — ажабланди Иона.

— Қизиқсизлар-а! Германия билан урушип — чўчка бичиш эмас! — Сталиннинг ёнини олди Герваси.

— Чўчкани бичиш ҳам ҳазилакам иш эмас, азизим Герваси! — деди Глахуна ўз касбиянинг обрўсини кўтаришга уриниб.

Сипито қозонни оловдан олди, улоқни оёғидан ушлаб, қайнаб турган сувдан кўтарди. Хавони пишган гўшт, пиёз ва дафна баргининг иштаҳани қитикловчи хушбўй хиди тутиб кетди.

— Қани, йигитлар, опкелинлар! — деб буюрди Герваси.

Батальон жангчилари гулхан ёнига мешни судраб келишди. Глахуна ўтирганларга биттадан сопол пиёла тутказди. Ҳамма навбатма-навбат Гервасининг ёнига бориб, ўз улушини олгандан сўнг, яна жой-жойига келиб ўтирди. Бачана ҳам пиёласини кўтариб мешнинг ёнига борди. Герваси савол назари билан Глахунага қаради, у маъқуллагандай бош силкиб кўйди.

Винони биринчи бўлиб Гервасининг ўзи ичди.

— Мана буни узум деса бўлади! Эккан одам барака топсин! — деб хитоб қилди у мамнун бўлиб. Бу хитоб биринчи қадах сўзларидай қабул қилинди.

— Кўли дард кўрмасин! — деб такрорлади бошқалар ҳам ва бир кўтаришда пиёлаларни бўшатишди.

Герваси яна кўйди. Бу гал ҳам, Бачанага қуйишдан олдин, нигоҳи билан Глахунадан рухсат сўради. У ижозат берди.

Герваси яна пиёласини кўлига олди:

— Энди улуғ Сталин бошчилигидаги...

— Герваси! — деб унинг гапини бўлди Иона. — Мен бўп қолдим, лекин оёқда туришга ҳолим бор экан, мана шу бола учун ичамиз! Сталиннинг шаънига айтилаётган

қадахлару мақтовлар шундоқ ҳам етиб ортади... Худоба шукур, сенсиз ҳам у ўз ишени эплаяпти.

— Гапинг нотўғри, Иона Орагвелидзе! — деди Герваси хафа бўлиб. — Агар бизнинг мададимиз бўлмаганда...

— Бизнинг мададимиз, азизим, давлатта соғлом ва бакуват йигитларни вояга етказиб беришдан иборат.

— Тўғри, сен ҳақсан! — раис паст тушди. — Бачана Рамишвили учун ичамиз! Қулоқ сол, Бачана... Мана шу кунни ва мана шу одамни ёдингда тут, — Герваси ёнида ўтирган Глахуна Керкадзенинг елкасига қўлини ташлади. — Сен бу кишининг оёғини ўпишинг керак, ўғлим. Фронгда ҳалок бўлган ўғлининг ўрнига ўғил бўлишинг керак... Глахунамизга ҳеч ким ҳайкал ўрнатмайди, унга орден ҳам беришмайди... Сен ҳам орден, ҳам ҳайкал бўлишинг керак унга! Атрофинга бир назар ташлаб, ўйлаб кўр, шунни билгинки, бу ёрув дунёдаги нарсаларнинг ҳаммаси сеники, болам! Ҳозир миллионлаб одамлар кўкрагидан ўк еб, ҳалок бўляпти. Ҳеч ким ҳеч нарсани олиб кетаётгани йўқ. Ҳаммаси сенга, сенинг тенгдошларингга қолади... Хонадонларимизда ҳозир йиғи-сиғи. Етим болалар ва тул қолган аёллар нола қилишяпти. Қаровсиз далалар инграяпти. Эгасиз қолган ер ох уряпти. Одамхўрлар тортиб олган ҳамма нарсамизни қайтариб оламиз... Бироқ вайрон бўлган мамлакатни тиклашга биз қарияларнинг кучимиз етармикин? Билмадим... Бу ишни сен ва сенинг ўртоқларинг қилишларинг керак... Сизлар мамлакатни қайта тиклашларингиз лозим!.. Сизлардан қатта ўтинчимиз шуки, «собиқ кишлоқ», «собиқ шаҳар» деган гапларни унутинглар... Сизлардан кейинги авлод уруш нималигини фақат ҳикояларингиздан билишсин!... — Герваси қўлини юқорига кўтариб, ой нурига ғарқ бўлиб ётган тоғ чўққиларига нигоҳ ташлади. — Ватанимиз кўркини севиб, ардоқланглар... Буюк, мусаффо, қайноқ муҳаббат билан севинглар! Ватан — бу, муқаддас ибодатхона, унинг меҳроби қаршисида тиз чўкиб топинмоқ керак. Фақат топиниш эмас, ҳар турли иблислар муқаддас даргоҳимизни оёқ ости қилмасликлари учун уни қўлга қурол олиб, ҳимоя қилиш керак. Яна бир гап: Ватанимиз учун жон фидо қилаётганларнинг олдинги сафларида бўлинглар!.. Менинг бошқа хоҳиш-илтимосим йўқ! Ичамиз! — Шундай деб, Герваси пиёла-ни лабига олиб борди.

— Герваси Пацация! — деб хитоб қилди Иона энти-

киб. — Агар ҳозир айтган гапларингни ёдлаб олган бўлмасанг, астойдил айтган бўлсанг, сени яна қайта раис қилиб сайламасам қўлим узилиб тушсин!

— Мен бу ерга номзодимни кўрсатиш учун келганим йўқ, — деди Герваси, — манови икки жангчи ҳам бекор-га келмаган!

— Нима гап ўзи, Герваси? Бизни қамоққа олмоқчимисан дейман? — кулди Сипито.

— Гап шундаки... Анови ярамас ҳаддидан ошяпти!

— Ким экан у, Герваси? — сўради Глахуна.

— Манучар Киквадзе?

— Наҳотки ўша аблахни тутиш шунчалик қийин бўлса? Армиядан қочганига уч йил бўлди-ю, ҳалигача тутолма-санглар-а? — Иона жангчиларга мурожаат қилди.

— Ўрмонда одамни қўлга тушириш осон иш эмас! — ўзини оқлашга уринди улардан бири.

— Бунинг устига, у ҳозир жуда эҳтиёткор бўлиб қолган, — гапга аралашди иккинчи жангчи, — деярли ҳар куни турган жойини ўзгартиради. Илгари ҳар қалай ўзига бошпана топиб турарди, унга ёрдам беришарди: биров қўрққанидан, биров эски таниш-билишлик важдан... Ҳозир ҳамма ундан юз ўтирган. Суребида эса унга кафан бичиб қўйишибди — ўша ерда у иккита балоғатга етмаган қизчани зўрлаган, яна бунинг устига, аллақандай бўлмағур касалликни юктирган... Қизчалардан бирининг онаси ақлдан озиб қолганмиш.

— Отасининг кўзи қаёқда экан?! — деди бўғилиб Сипито.

— Фронтда отаси... — жангчи қўлларини икки томонга ёзди.

— Жавобингиз шуми?!

— Ўтган гал Квемо-Чалада биздан аранг қочиб қутулди, бир ҳафтадан кейин эса бегуноҳдан-бегуноҳ Бандо Цкипуришвилининг тилини қирқиб олибди, чақимчиликда гумонсираб... Амаглебалик бева аёл Карцивадзе уйига қиритмаган экан, ўша кунидек тунда ўт қўйиб кетибди... Ҳа, ҳозир у қутурган бўридан ҳам баттар хавфли бўлиб қолди...

— Худони ўртага солиб айтаман — у яшамаслиги керак! Агар қўлинглардан келмаса, бизга қурол беринглар, мана биз йўқ қиламиз! — деди бирдан Глахуна Керкадзе ва негадир Бачанага қараб қўйди. Бачана Глахунанинг кўзларида олов чақнаганини кўриб, аъзойи бадани музлаб кетди.

— Яқинда Киквадзе Набеглава фермасидан анча-мунча пишлокни кўтариб кетган. Бу ерга ҳам кеп қолиши мумкин, шунинг учун давлатга топширадиган нарсаларинг бўлса, эртагаёқ кишлокқа олиб бординглар, — деди Герваси ўрнидан туриб.

— Ажаб бўпти. Нега бизнинг қуролларимизни олиб кўйишди? — деб тўнғиллади Сипито.

— Ҳозир мунозаранинг вақти эмас! Бизга йигирма бўлакча пишлок билан иккита улоқни беринглар, бундан ортинги ошкетолмаймиз! — деди Герваси ва жангчиларга ўтирилди: — Бўла қолинглар, эрталабгача кишлокқа етиб боришимиз керак! — Шундай деб, оти боғланган томонга қараб юра бошлади.

— Ие, ҳаммасини ўзинглар ошкетсанглар, Манучар Киквадзегга нима қолади? — пичинг қилди Иона.

— Вой, захар-ей, — раис хафа бўлди, — қачон мен колхоз мулкани еганман? Болалар боғчасига, сени неварангга олиб бораман! Ёки шубханг борми?

— Ҳазиллашдиким, ҳазил! — деди уялиб Иона. — Аммо-лекин... Сендан олдинги раис ҳам шунақа дерди, кейин қарабсанки, ўша улоқчалар ўзининг ҳовлисида чопкиллаб юрган бўларди. Шунақасиям бўлади!

— Ҳм, қани энди мен ҳам ановига ўхшаган қароқчи бўлсаму тилингни шартта суғуриб олсам! Сени қара-ю! — Герваси қўл силтаб, отининг айилини торта бошлади.

— Ҳаммаси тайёр! — деди Глахуна унинг олдига келиб. — Бугун отларни ҳайдаб келамиз, эртага кишлокқа қолган нарсаларимизнинг барини жўнатамиз.

— Жуда соз! Лекин эхтиёт бўлинглар! Ҳозирча хайр! — Герваси отига минди.

— Герваси! — деб чакирди Глахуна.

— Хўш?

— Тўшпончангни ташлаб кет.

— Ўзим нима қиламан қуролсиз?

— Сизларга иккита автомат етади. Тўшпончангни якшанба куни олиб бораман.

Герваси иккиланиб қолди.

— Хўш, ўйлайдиган нимаси бор экан, тезроқ ҳал қил!

Герваси истамайгина елкасидан қайишни ечиб, тўшпончани Глахунага узатди.

— Лекин билиб қўй, совға қилаётганим йўқ, қайтариб берасан!

— Олдин овозини эшитасан! — Глахуна Гервасининг

қўлидан тўшончани олиб, Бачанага узатди. — Ма, хур-
жунга соп қўй.

Бачана бостирманинг устунда осирлиқ турган хур-
жуннинг бўш кўзига тўшончани ташлади, Герваси билан
жангчилар эса, отларини буриб тоғ ёнбағридан пастга
тушиб кетишди.

Қўп ўтмай уч отлик туман орасида кўздан ғойиб
бўлишди. Анчагача от туёқларининг овози эшитилиб тур-
ди, кейин ҳаммаёққа жимлик чўқди. Отларини йўртти-
риб кетган суворилар ортидан Чхакоура ёнбағрида мас-
кан тутган одамларнинг ўй ва ташвишлари чувалиб қол-
ди.

— Энди бориб отларни ҳайдаб келинглар! — Глаху-
на шерикларига мурожаат қилди. — Эрталаб кўрувдим,
хўв анави ёқда, Зоти томонда ўтлаб юришган эди, —
Глахуна қўли билан ишора қилди. — Икки соатда қай-
тиб келасизлар. Болани ҳам ола кетинглар... Чўпчи-
роқ ҳам олволинглар.

Сипито елкасига арғамчи ташлади, белига ойболта
кистириб, чўпчи-роқни ёқди. Глахуна бостирма томонга
қараб юрди.

— Намунча тикилинч? — деб қичқирди унинг орқа-
сидан Сипито. — Эрталаб борсак ҳам бўлади-ку... Қорон-
нида туртиниб юрамизми?

— Айтган ишни қилинглар, митингнинг кераги йўқ! —
деб жавоб берди Глахуна.

— Болага раҳм қилсанг бўларди! — Сипито Глахуна-
ни кўндиришга уринди.

— Унга жин ҳам урмайди! Ўргансин!

Сипито билан Иона тоғ оралаб кетган сўқмоқдан ин-
дамай боришар, Бачана уларга базўр етиб юарди.

Фермадан мунгли маъраш эшитилди. Бачананинг эч-
кисини тўлроқ тутаётган эди...

Тонгогарда қайтган чўпонлар хангу манг бўлиб қолиш-
ди. Сўнган гулхан ёнида бошидан ўқ еган иккала овчар-
ка чўзилиб ётар, оғилдаги соғилмай қолган ва оч жони-
ворлар зорланиб маърашарди. Глахуна кўринмасди.
Чўпонлар зир югуриб, уни қидира бошлашди, аммо фер-
ма мудирининг изини ҳам топиполмади. Бирдан Бачана-
нинг кафтларидан худди олдинги пайтдагидай тер чиқиб
кетди. Сипито Гудавазде бир нима демокчи бўлди-ю,
аммо гапиролмади, гўё соқов кишидай, алланималар деб
гудранди, кейин бўшашиб ерга ўтириб қолди.

— Манучар Киквадзенинг иши бу! — деб хитоб қилди Иона Орагвелидзе, эгарланмаган отга сакраб минаркан.

— Қаёққа? — деди базўр Сипито.

— Топиш керак уни! — Шундай деб, Иона отини учириб кетди.

Бачана чопиб бориб, хуржунни пайпаслаб кўрди. Тўшпонча жойида эди. Кейин Сипитонинг ёнига келиб ўтириб, муздек кафтини унинг тиззасига қўйди.

— Сен борма, йигитча! — деди Сипито пешонасидаги терни артиб.

Бачана Сипитонинг тиззаси калтираётганини сезиб, унинг ўзидан ҳам баттар кўрқаётганини англади.

— Сиз... Сиз кўркманг, Сипито амаки! — деди у.

Сипито аянчли жилмайиб, қалтираб турган оёғини узатди.

— Кўрмай бўладими, ўвлим?! — деди у ва бирдан хўнграб йирлаб юборди.

Пишлоқ тўла кажавани орқалаб олган Глахуна олдинда чайқалиб борарди. Унинг орқасидан келаётган Манучар Киквадзенинг қўлидаги милтикнинг тепкиси кўтариб қўйилган эди.

— Тезроқ, тезроқ юр, Глахуна! Мен билан ҳазиллашма! — деди Манучар Глахунани туртиб.

Глахуна лабини тишлади.

Ферма мудирига алам қиларди. Қандай қилиб бу ярамас билдирмасдан, писиб келди? Глахуна жонидан ҳам ортиқ кўрадиган итларни отишга қандай муваффақ бўлди? Глахунани ўзи билан кетишга, тагин пишлоқ тўлдирилган кажавани орқалашга қандай мажбур қилди?

Глахунани қон, итларнинг қони ҳаяжонга соларди. Ўз ҳаётида у қонни кўп кўрган эди, аммо бу қон — ўқдан оққан қон бошқача бўларкан!... Уят ва иснод сенга, Глахуна! Тўшпончани нима учун олган эдинг? Хуржунга яшириб қўйиш учунми? Шармандалик, шармандалик! Нима учун қуролга ташланмадинг? Ахир бу каллақесар тепамда турган эди-ку! Унга бас келиб бўлармиди?! Уят ва иснод сенга, Глахуна!

Алам ёшлари Глахунанинг томоғига тикилаётган эди. «Ёрилиб кет, юрак!» — деб илтижо қилди у. Аммо юрак ёрилмади. Қайтанга Глахуна қадамини тезлатди. Шармандалик, шармандалик!

Олдинда ҳалқоб кўринди. Тўлин ойнанинг акси ҳалқоб-

да жилва қилар, гўё ой ер остидан, унинг ковагидан мўралаётгандай туюларди. Мана ҳозир Глахуна ана шу ковакка қадам ташлайди-ю, ер остига киради-кетади. Аммо ҳалқоб тагида ковак йўқ эди, бинобарин, Глахуна шалоп этиб қўлмакка ўтириб қолди.

— Тур ўрнингдан, ялқов! — деб бақирди унга Манучар.

Глахуна ўринидан туриб, Манучарга қаради.

— Ҳўш, Глахуна Керқадзе, чарчадингми? — иржайди Манучар. — Шунақа бўлади! Тиланчи раисинг билан анови мишиқи қахрамонларга нима керак экан? Мени тутмоқчи бўлишибдим, а? Мен ўша ерда эдим-ку, ахир! Ҳа, ўша ерда учовини ҳам чугурчиқдай нишонга олиб ўтирган эдим! Нега ўрмонга киришмади? А? Журъат этишолмадимми? Шунақа бўлади! Ўз автоматлари билан биқинларидан дарча очиб қўйишимни билишган-да, азаматлар! — Манучар қаҳ-қаҳ уриб қолди.

— Куляпсану Манучар Киквадзе, лекин бари бир кунинг битган! — деди Глахуна.

— Бу ҳақда урушдан кейин гаплашамиз! Энди кажавани олиб, олдимга туш! Лойда думалашга улгурасан, большевиклар текин путёвка бериб, сени Цхалтубога¹ жўнатишади! Совет ҳокимияти олдидаги хизматларинг учун!.. Қани, юр!

— Урушдан кейин, агар унғача биров ўлдириб қўймаса, Чохатауридаги энг баланд чинорга ўз қўлим билан осаман сени, аблаҳ! Ўлигингни нимга-нимга қилиб, туз сепаман! Тфу! — Шундай деб, Глахуна Манучарнинг юзига туфурди.

Киквадзе хангу манг бўлиб қолди. Кейин бирдан кулочкашлаб, Глахунанинг чаккасига туширди.

Глахуна ҳалқобга авдарилди. Ўрнидан туриб, юзидаги қонни артди.

— Ўлдирадиган бўлсанг — ўлди, ярамас, лекин сен билан ҳеч қаёққа бормаيمان! — деди у бўғиқ овоз билан ва яна ўтириб олди.

— Бекорларни айтибсан, Глахуна! Пишлоқни керакли жойга олиб бормагунингча, ўлимни хаёлингга ҳам келтирма!

— Кимга қарши курашяпсан, ит эмган! Қани, тушунтириб бер-чи!

¹ Ц х а л т у б о — Грузиядаги больнеологик курорт.

— Сизларга қарши, ҳурматли Глахуна, большевикларга қарши! Йигирма икки йилдан бери отамни ерини тепкилаяпсизлар... Етар! Энди бизнинг галимиз келди!

— Биз деганинг ким?

— Мен ва Германия!

— Германия кани?

— Келади, Глахуна, келади! Ана ўшанда мени осмоқчи бўлган чинорингта биз ҳаммаларингни осамиз! Энг олдинда райкомингларни секретари қизил байроқ кўтариб боради!.. Энди тур!

— Тирик эканман, жойимдан жилмайман, ўлигимни қаёққа олиб борсанг олиб бор! Шу пайтгача сен билан келдим, мана шу шармандагарчилик ҳам етади!

Киквадэе қўлини яна бир инсоннинг қони билан бўяшига ишонч ҳосил қилди.

— Қани бўлмаса, у ёққа қараб, худога арзи додингни айтиб қол... Минг қилганда ҳам олло таоло лойимизни бир жойдан олган...

Глахуна чўккалаб, қўлларини кўкка узатди.

— Эй парвардигори олам! Бугун мен мана бу иблисни ўз қўлим билан ўлдиришга ваъда берувдим... Акси бўлди, энди ўзим унинг дастидан ўлиб кетадиганга ўхшайман! Бунга йўл қўйма, қодир эгам! Мен сенинг банданман, омонатингни ўзинг ол! Агар бор бўлсанг, агар овозимни эшитаётган бўлсанг, тезроқ жонимни ола қол! Модомики, мен билан манови ҳайвоннинг лойи бир жойдан олинган экан, бу дунёда яшаб нима қиламан!

Чхакоура ўрмонида акс садо бериб, уч марта қаттиқ гумбурлаш эшитилди. Глахуна яқиндагина ер остидан тўлин ой мўралаб турган ўша ҳалқобга юзтубан йиқилди. Она-Ер кўксини очиб, уни ўз бағрига олганини, кейин яна бўшлиқ беркилиб, замин ўзининг улкан қафти билан унинг қовоқларини оҳиста силлаганини, сўнг осмонга қора чойшаб тортила бошлаганини Глахуна аниқравшан ҳис этди...

Сипито Гудавадэе, Иона Орагвелидзе, Герваси Паацция ва икки нафар кўнгилли жангчи Глахунанинг жасадини фермага олиб келишганда тонг ёришиб қолган эди. Беш нафар эркак чурқ этмай, бир томчи ҳам кўз ёш тўкмай кун чиқишини кутишди.

Фақат тонг отгандан кейингина Иона Бачана фермада йўқлигини пайқади.

— Шуниси етмай турувди! — деди Сипито хуноб

бўлганидан иккала қўли билан тиззаларига уриб. Сўнг: — Бачана! — деб қичқирди.

— Бачана! — такрорлади Иона.

— Бачана-а-а-а... Бачана-а-а-а! — деган овоз ҳаммаёкни тутиб кетди.

Акс садо у қоядан-бу қояга урилиб, сўнг дарага шўнғиди, сой ва жарликларни айланиб, охири ўрмонга ўтди ва ниҳоят, болани топа олмай, фермага, оғир мусибат ва умидсизликдан адою тамом бўлган эркакларнинг ёнига қайтди...

Куёш энди тиф отган паллада елкасига хуржун ташлаб олган бола ўрмондан ёлғизоёқ йўлга чикди. Булоқ бўйига ўтириб, йиртиқ чувагини ечди, уни бир зум қўлида айлантириб турди-да, сўнг бир четга улоқтириб, шишиб кетган оёқларини муздек булоқ сувига солди. Кейин ювинди, бошига хуржунни қўйиб, кўм-кўк ўтлоқ устига чўзилгач, чуқур-чуқур нафас олди. Жуда баландда, мовий осмонда қанотларини ёзиб, қирғий учиб юрарди.

— Эҳ, қани эди мениям қанотларим бўлса! — деб кўнглидан кечирди бола. — Осмондан ҳамма нарса қафтдек кўриниб туради...

Бола кўзларини юмиб, анча пайтгача қимирламасдан, ҳеч нарсани ўйламасдан ётди.

Бир маҳал тепадан сўқмоққа қасур-қусур қилиб учтўрт тош думалаб тушди. Бола тез ўрнидан туриб, атрофга аланглади. Қўтарма четида соч-соқоли ўсган, жағи олдинга туртиб чиққан озгин бир одам қўлида милтиқ ушлаб турарди. Боланинг дами ичига тушиб кетди.

— Кимсан? — деб сўради ҳалиги одам.

Бола чурқ этмади.

— Нима бало, соқовмисан?

— Чхакоураликман! — деди бола базўр.

— Қаёққа кетяпсан?

— Зотига.

— Кимникига?

— Қариндошларимизникига.

Эркак ўйланиб қолди. Сўнг боланинг кўзларига синчковлик билан тикилиб, сўради:

— Сизларнинг қаршингизда Квенобан фермаси бор. Ўша ёқдан ўтдингми?

— Йўқ, ферма биздан узоқ. Ўрмон орқали келяпман, йўл яқин бўлсин деб... — Бола қуруқшаб кетган лабларини ялади. — Ўзингиз кимсиз, амаки?

— Ұрмончиман. Фермага кетяпман, чўпонларда ишим бор эди... Хуржунингда нима бор?

Бола шошиб қолди, чунки хуржунда нима борлигини билмасди. Таваккал қилиб қўлини хуржуннинг бир қўзига тикди ва оғзига қарам ўзаги тикилган пишани олиб, ўт устига қўйди.

— Нима у? — деб сўради эркак.

— Ароқ.

— Ҳали ароқ ҳам ичасанми, тирранча?

— Оз-моз! — жилмайди бола. Кейин хуржундан қирқ-кулок баргига ўралган бир бўлак пишлюк, маккажўхори унидан ёпилган яримта нон ва ниҳоят, пишган эчки гўшти чиқариб қўйди.

— Ҳў-хў, маза қиладиган бўпмиз-ку! — деди эркак ва тепадан пастга туша бошлади.

— Қани, келинг марҳамат! — таклиф қилди уни бола ва ўзи хуржун устига ўтирди.

— Демак, фермада бўлмадим дегин? — Эркак боланинг ёнига ўтириб, милтигини тиззасига қўйди. Бола «йўх» дегандай бош чайқади ва титроғини сездирмаслик учун қўлларини тагига босди. Эркак тамадди қилишга тушди. Қорнини тўйғазиб олгандан кейин болага мурожаат элди: — Нега қараб турибсан? Ҳаммасини бир ўзим емайман-ку?

Эркак пишани қўлига олиб, обдан чайқади.

— Зўр ароққа ўхшади! — деди у.

— Жудаям зўр! — жавоб берди бола.

Эркак қафти билан пишанинг оғзини артиб ташлаб, даҳанига бир култум ароқ қуйиши билан уни қаттиқ йўтал тутди.

— Ҳ, жин урсин! Ароқ эмас, олов-ку бу! — деди у ва чап тирсагини юзига босди.

«Э худо, менга куч-қудрат ато қил, кейин жонимни олсанг ҳам майли!» — деб кўнглидан ўтказди бола ва қўлини хуржунга узатди. Кейин тез ўрнидан турди.

Нафасини ростлаб олган эркак болага қаради-ю, донг қотиб қолди. Бола унга тўпшонча ўқталиб турарди.

— Тур ўрнингдан, Манучар Киквадзе! — деди бола эркакдан қўзини узмай.

Киквадзе турмоқчи бўлди-ю, аммо туролмади.

— Тур деяшман сенга, аблаҳ! — такрорлади бола.

— Қимсан ўзинг, бу нима қилганинг, йигитча? — деди Манучар ўзига келиб.

— Глахуна Керкадзе!

Манучар эсанкираб қолди.

— Мен Глахуна Керкадземан, энди мени қўлимда ўласан!

Оғир маузер боланинг қўлида лапанглаб кетаверганидан у қуролни икки қўллаб ушлаб олди.

Манучар тиз чўқди ва тер босганидан гўё эндигина сувдан чиққандай шалаббо бўлиб кетган бошини чайқаб, ёлвора бошлади:

— Тентаклик қилма, бола!.. Сени ёшнинг одам ўлдириш гуноҳ... — Манучарнинг овози титраб кетди. — Отма!.. Қандай қилиб қотил деган номни кўтариб юрасан, ер юзида қандай қилиб яшайсан?

— Ўзинг-чи? Ўзинг қандай қилиб яшаб юрибсан?

— Наҳотки мен яшаётган бўлсам?

— Сен ўласан, Манучар!

— Лоақал исмингни айт, нима учун менинг қотилим бўлмоқчисан? — илтижо қилди Манучар ва лабини шундай тишладики, тирқитраб қон чиқиб кетди.

Манучар ҳамон бир нималар деб шивирлар, аммо бола буни эшитмасди. Унинг қулоқлари том битиб қолган, юраги кинидан чиқиб кетгудек дукурлар, чакка томирларининг лўқиллагани худди улкан темир болганинг зарбини эслатарди. Бола фақат эшитиш қобилиятини эмас, шу билан бирга кўриш қобилиятини ҳам йўқотгандай эди, чунки унга томон эмаклаб келаётган Манучарнинг башараси гоҳ иккита, гоҳ учта бўлиб кўринди, сўнг бутунлай кўздан ғойиб бўлди. Шундан кейингина бола тепкини босди.

У ўқ овозини ҳам эшитмас, қанча ўқ чиқаётганини ҳам санамасди. Фақат бармоқлари нимкумуш дастасига ёпишиб қолган тўшпончанинг ва ўз билакларининг титрашини сезиб турарди, холос. Ниҳоят, тўшпончанинг силкиниши тўхтагач, бола бирдан ҳолсизланди, бармоқлари бўшашиб, тўшпонча Манучар Киквадзенинг илма-тешик бўлиб кетган боши ёнига тўп этиб тушди.

Бола мурдадан юзини четга бурди, ерга ўтириб бошини тиззалари орасига сукди-ю, гўё ўрмонда адашиб қолган бўри боласидай, уввос тортиб йиғлаб юборди.

Ярим кечада Ломкаца Рамишвили эшикнинг қаттиқ тақиллашидан уйғониб кетди. Ўрнидан туриб, жинчи-роқни ёқди-да, эшик олдига келиб:

— Ким у? — деб сўради.

— Мен, Бачанаман! — деган товуш эшитилди эшик орқасидан.

— Йўқ, сен Бачанамассан! — Ломқаца неварасининг овозини танимади. Унинг юраги ўйнаб кетди.

— Менман, бува, очинг эшикни!

Ломқаца тамбани суриб, эшикни очди. Остонада бошини ҳам қилиб Бачана турарди. Унинг усти-боши бир аҳволда, оёқларига қон чаплаган эди.

— Кир!

Бачана қимир этмади. Ломқаца унинг елкасидан тортиб, ичкарига олиб кирди. Жинчироқни стол устига қўйиб, ўзи стулга ўтирди.

— Нима бўлди? — деб сўради чол титроқ овоз билан.

— Одам ўлдирдим! — деди Бачана. Шундай деди-ю, жағи титраб кетди. Ломқацанинг ранги қув ўчиб, юрагини чангаллаб қолди. Орага узоқ жимлик чўкди. Ниҳоят, Ломқаца ўзига келиб, аранг тилга кирди:

— Беш йил инжилни шунинг учун ўргатувдимми?

Бачана индамади. Терлаган кафтларини иштонига артиб, бошини қуйи эгганча тураверди.

— Қимни ўлдирдинг? — ниҳоят жимликни бузди Ломқаца ва жавоб кутиб бутун вужуди қулоққа айланди.

— Глахуна Керкадзенинг котилини ўлдирдим, бува!

Ҳайратдан Ломқацанинг кўзлари бақрайиб қолди. Ўрнидан турмоқчи бўлган эди, тиззалари қалтираб, туролмади.

— Сен... Манучар Киквадзени ўлдирдингми? — қайта сўради у пичирлаб.

— Ҳа, ўшани!

Ломқаца инқиллаб базўр ўрнидан турди, бориб эшикни зич қилиб ёпгач, неварасининг олдига қайтиб келиб, унинг бошини кўксига босди.

— Биров биладими буни? — деб шивирлади у.

Бачана бош чайқади.

— Мен учун иккита илоҳий одам бор эди, — деди у паст товуш билан, — сен ва Глахуна. Битгаси Манучарнинг дастидан ҳалок бўлди... — Бачана иссиқ кафти билан бувасининг қадоқ босган қўлини ушлади. Чолнинг қўли яхдек совуқ эди. — Яхшилаб ўйлаб кўр, болагинам... Тагин биров тўккан қонни бўйниништа олиб юрма... Оғир иш бу... — деди Ломқаца чуқур ўйга толиб ва бирдан қартайган томирларига неварасининг чўғдек қизиб турган қўлидан қайноқ қон қўйилаётганини сезди, бу

қон аввал кўкрагини ёндирди, сўнг чаккаларига урилди. Ломқаца неварасининг кўзларига узоқ тикилиб, энди унинг ўн беш ёшли, касалманд Бачана эмаслигини англади. Боланинг ўтли нигоҳига бардош беролмай, кўзларини олиб қочди. Тамом ўзгариб кетган бу одамнинг кўз қорачиқларига яширинган пинҳоний саволи Ломқаца дилдидан ҳис этди ва неварасининг бутун келажаги ўзининг бу саволга берадиган жавобига боғлиқ эканлигини тушунди. — Тўғри қипсан, ўғлим! Мен ҳам шундай қилган бўлардим! — деди у ва неварасини маҳкам бағрига босди. Бачана бирдан бўшашиб жикқа терга ботди, буvasининг кучоғидан сирғалиб чиқиб, полга ўтириб қолди. — Э, тангрим! Нахотки шу норасида гўдакнинг қўли билан ўч олсанг! — Ломқаца инграб, неварасининг ёнига чўкди...

Юз берган ҳодисадан эс-ҳушини йўқотган Сипито Гудавадзе тонг маҳали Ломқацанинг уйига ҳовлиқиб кириб келганида бува билан невара ҳамон полда ўтиришар, Бачана ҳўнграб йиғлар, Ломқаца эса унсиз ёш тўкарди...

5

Профессор Антелава палатага даволовчи дўхтир билан ҳамшира ҳамроҳлигида кириб келди. Бачана юрагининг уришига кулоқ тутиб, кўзларини юмганча ётарди. У мамнун эди: юраги қаттиқ тепиб, энди бутун организмга шиддат билан қон ҳайдамоқда эди. Бачана толиққан юраги кун сайин қувватга тўлиб, фикри тиниқлашиб бораётганини сезиб турарди. У профессор кирганини фахмлади-ю, аммо ҳаётга қайтгани туфайли вужудини қоплаган севинч туйғусидан ўзини ухлаганликка солиб ётаверди.

— Салом! — деди профессор.

— Муҳтарам профессорга саломлар! — Булика хиёл бошини кўтарди.

— Сихатлик тилайман! — жавоб берди ҳазрат Иорам.

— Хўш, ишларимиз қалай? — профессор умумий савол берди Буликанинг касаллик варақасини диққат билан кўздан кечираркан. — Тез кунда сизни реабилитация бўлимига ўтказамиз! — деди у қониқиб ҳосил қилгач.

— Менга амнистия маъқулроқ! Ўзимни яхши ҳис қиляпман, уч кундан бери мана шу оёқларим билан ҳожатга бориб келяпман, агар сиз рухсат берсангиз, шу бутуноқ уйга кетишим мумкин! — деди Булика ва ўзи-

нинг соғайиб кетганини намойиш қилиш учун адёл тагидан яланғоч оёқларини чиқазиб кўрсатди.

— Сизни огоҳлантирган эдим-ку! — профессор дўхтирга мурожаат қилди.

— Мен нима қилай, каравотга боғлаб қўёлмайман-ку!

— Боғлаб қўйиш керак! Туриш мумкинмас сизга, тушуняпсизми? Ёки тувак ёқмаяптими? — ҳазиллашди профессор ва Буликани елкасидан босиб, ўрнига ётқизиб қўйди.

— Унақамас, профессор! Муҳтарам жамоани безовта қилгим келмаяпти! — тиржайди Булика.

— Ҳечқиси йўқ! — деди профессор.

— Ундан ташқари, виждоним қийналяпти: мен туфайли Вакенинг ярим аҳолиси яланғ оёқ юрган бўлса керак-ов!

— Нима, Вакенинг бутун аҳолиси яланғ оёқ юришини хоҳлаяпсизми?

— Ҳм... Кечирасиз, ҳурматли профессор, бошқа такрорланмайди! — Булика гапнинг мазмунига тушунди ва ҳақиқатан ҳам Вакенинг жамики аҳолиси фақат унинг соғайишини кутаётгандай, ўрнига жуда эҳтиётлик билан чўзилди.

— Бугун католикос қўнғироқ қилиб, соғлигингизни сўради. Унга нима деб қўяй, ҳазрат Иорам? — профессор Ортачала черковининг нозирига мурожаат қилди.

Католикоснинг эътиборидан таъсирланган рухонийнинг кўзлари жикқа ёшга тўлди.

— У кишининг дуоийи фотиҳалари шарофатидан кодир эгам омонатини қайтариб олмаяпти, падари бузрукворга шундай деб айтинг.

— Демак, бизнинг алоқамиз йўқ экан-да? — ёлғондан хафа бўлди профессор.

— Сиз дўхтирларга дўзахнинг эшиги ишониб топширилган, католикос эса беҳишт дарвозасини кўриқлайди, — ўзини оқлашга уринди ҳазрат Иорам ва шошиб чўқиниб қўйди.

— Йўқ, отахон, у дунёга олиб борадигн йўл фақат битта дарвозага тақалади — ана шу дарвозада биз дўхтирлар турамыз. Жаннат билан дўзах эса у дунёнинг икки бўлаги холос, кимни қасққа раво кўради — бу худонинг иши. Бизга у дунёнинг дарвозасини одамларга бевақт очмаслик буюрилган. Шунақа!

Ҳазрат Иорам ўнғайсиз холга тушиб, бир йўталиб қўйди ва бошқа ониз очмади.

— Ҳалиям ухляптими? — деб сўради профессор Бачананинг томир уришини ўлчаётган туриб.

— Кечасию кундузи ухляпти! — жавоб берди дўхтир.

— Жуда соз! — профессор Бачананинг бош томонида осиклик турган касаллик варақасини олди. — РОЭ камайган, холестерин ҳам оз, бу яхши! — деди у мамнун бўлиб. — О, экстрасистол давом этияптими? Қанақа чора кўряпсиз?

— Эральдин. Таъсири зўрроқ...

— Оврик борми?

— Оз-моз.

— Қай пайтларда?

— Тахминан ҳар ярим соатда, уйроқ пайтида.

— Пантопонни давом эттиринг.

Профессор аёлни қайириб қўйиб, Бачананинг кўкрагини узоқ кўздан кечирди, кейин енгил тин олди.

— Аневримга чап бериб қолганимиз яхши бўлди-да!

Бачана кўзларини очди.

— Салом, мухтарам профессор!

— Ие, уйроқмисиз? — деди ажабланиб профессор.

— Мен, умуман, ухламайман.

— Нега энди?

— Шундоқ. Ухلامасдан туш кўриб ётавераман.

— Қанақа тушлар кўрасиз?

— Гоҳ яхши, гоҳ ёмон.

— Уйқу олдидан яхши нарсалар ҳақида ўйлашга ҳаракат қилинг, шунда тушингиз ҳам яхши бўлади.

— Сиз нима дейсиз, профессор, қутулиб кетдимми? — деб сўради Бачана.

— Буни сиздан сўрамоқчи эдим!

Бачана шошиб қолди.

— Назаримда... Менимча... Ўзимни дуруст ҳис қиляпман...

— Унақа бўлса, яхши! — Профессор Бачананинг юрагига фонендоскоп қўйди.

— Хўш, қалай? — сўради Бачана овози титраб.

— Яхши эшитяпман. Кеча чатоқ эди.

Профессор кетишга чоғланди.

— Агар тирик қолсам, сизга тилладан иккита бюст ясаптираман! — жилмайди Бачана.

— Нима учун иккита?

— Биттасини ўзингизга тақдим этаман, иккинчисини ёзув столимга қўйиб, унга сажда қилиб юраман.

- Гогилашвили сиздан кўра пишиқроқ экан, у фақат битта бюст ваъда қияпти!
- Рафиқангизга иккита бриллиант исирға ҳам. Бундан ташқари, умр бўйи пойфазалингизни текинга тузатиб бераман! — деди Булика.
- Илоҳим, соғайиб кетинглар! Энди мен борай, хотинимни оғохлантириб қўйишим керак — кулогини тештириб турсин... Дарвоқе, сиз нима ваъда қиласиз, ҳазрат Иорам?
- Бўйингиз баравар шам ҳадя этаман, кейин умрбод дуойи жонингизни қилиб юраман.
- Аммо-лекин инфарктдан кейин одамнинг хотираси заифлашиб қолади, тариян... — кулди профессор. — Хўш, яна қанақа пиқоятлар бор?
- Ҳа, айтгандай, каламуш масаласида гаплашмоқчи эдик... Лекин келганингиздан суюниб кетиб, тамом хотирамиздан кўтарилибди... — деди Булика ва ҳамширага бир қараб қўйди.
- Қанақа каламуш? — ҳайрон бўлди профессор.
- Узлуксиз ичкиликбозлик оқибатида кўзига ҳар нарсалар кўринадиган бўп қолган, мухтарам профессор, — деди бидирлаб ҳамшира.
- Хўп, мен шунақа эканман, бу киши-чи? Бу киши ҳам йўқ нарсаларни кўрадиган бўп қолганми? — Буликанинг жаҳди чиқиб, қўли билан ҳазрат Иорамни кўрсатди.
- Умуман, улар беозор жониворлар... — деди руҳоний вазиятни юмшатиш учун, — чиқиб, айланиб юришади, қанд ейишади... шу!
- Завхозни чақиринг! — буюрди профессор.
- Каламушларнинг қандини олиб келишга кетган, — жавоб берди дўхтир.
- Бу қанақаси — каламушларни қанди эмиш-а? Нима, республика касалхонасида каламуш шу қадар кўпки, уларга алоҳида таом белгиланганми?! — профессорнинг фиғони чиқиб кетди.
- Захар у, профессор! — тушунтирди дўхтир.
- Маргимуш! — аниқлик киритди ҳамшира.
- Бемаънигарчилик! — деб хитоб қилди профессор ва хайрлашмасдан палатадан чиқиб кетди.
- Балки гапирмаслик керакмиди? — деди Булика ташвишланиб.
- Гапирсанг, гапирмасанг — ҳеч нарса ўзгариб қолмайди. Бир оз турганда, ўз кўзи билан кўрарди, —

жавоб берди ҳазрат Иорам. — Ана! — Шундай деб, у Буликанинг каравоти остидан чиқиб келган каламушга бир бўлак қанд ташлади.

Бир соатлардан сўнг палатага касалхонанинг бош дўхтири, хўжалик мудир, дезинфектор, иккита санитар, даволовчи дўхтир ва ҳамшира Женя кяриб келишди.

— Қани каламуш? — деб сўради дезинфектор важохат билан.

— Мана! — деди Булика бармоғи билан ўнг ковоғини қайириб.

— Ифвогарлик қияпсизларми, а?

— Анови қандни мен ебманми? — Булика подда ётган, ярми ражилган қандни кўрсатди.

Санитарлар каравот тагига эмакляб кириб кетишди, кейин палатани айлланиб, ҳамма тирқишларга маргимуш тикиб чиқишди.

— Маргимуш сал эскирган, лекин ҳечқиси йўқ. Эртагача кутамиз, агар таъсир қилмаса, мушук топиб келамиз, — тасалли берди дезинфектор беморларга, кейин санитарларга мурожаат қилди: — Менинг кабинетимга ҳам сепинглар, шкафнинг оёқларини ражиб ташлашибди, лаънатилар!.. Яна нима талабинглар бор? — дезинфектор тағин беморларга юзланди.

— Нима учун Америка Жанубий Кореядан ўз қўшинларини олиб чиқиб кетмаяпти? — деди Булика.

— Ғаламис! Ярамас, ифвогар! — дезинфектор зарда билан эшикни ёпиб чиқиб кетди.

— Ғаламис ва ифвогар — сени отанг, ўзинг эса каламушсан! — деб бақирди Булика унинг орқасидан.

Сал ўтмай палатага Женя шприц кўтариб кириб келди. У Бачананинг каравоти ёнига келиб, аделни кўтариб ташлади-да, ўзича гудранди:

— Аслида баъзи бировларнинг тилига пантопон қилиш керак эди, ортиқча валдирамаслиги учун!

— Агар мени назарда тутаётган бўлсангиз, пантопон қилиш учун бошқа ерим ҳам бор! — сўз қотди Булика.

Женя индамади. Бачанага укол қилиб, нина ўрнини ишқалади-да, хонадан чиқиб кетди.

Аммо ҳаял ўтмай қайтиб келди:

— Сизни бир одам сўраяпти, — деди у Бачанага.

— Ким экан?

— Яқин қариндошиман, дейди.

— Агар сиз йўқ демасангиз, майли, кирсин.

Женя чиқиб, ўрта бўйли, юзини сепкил босган, қўллари калтабакай малла бир одамни бошлаб кирди.

— Фақат беш минутга! — огоҳлантирди Женя.

— Бир лаҳзага! — жавоб берди нотаниш киши ва таклифни ҳам кутмасдан Бачананинг каравоти ёнида турган стулга ўтирди.

— Салом, хурматли Бачана! — У Бачананинг тиззаларига енгил шапатилаб қўйди.

— Салом! — деди Бачана таажжубланиб.

— Танимадингиз-а?

Бачана ҳарчанд уринмасин, уни эслаёлмади.

— Энди-чи? — малла одам ён томонга юзини бурди.

Бачана ўнғайсизланиб, жилмайди.

— Бир эсланг-а: Сухуми, Чернявка, Венециан кўприги, ўн учинчи мактаб, холаларингиз — Маро, Нина, Тамара, холаваччаларингиз — Нелли, Зулейка, Додо, Кока... — нотаниш киши бармоқларини букиб, санай бошлади.

— Қариндошларимни яхши биламан, сиз ўзингизни таништиринг! — деди Бачана токати тоқ бўлиб.

— Нугзарман, Нугзар Дарахвелидзе! Эсингиздами, Нина хола синглимни чўқинтириб, унга Луиза деб ном қўйган эдилар...

— Ўлай агар... — Бачана багтар ҳижолат чекди.

— Ўшандан бери исми Луиза бўпкетган.

— Хурсандман.

— Ҳа, баракалла, ўша Луизанинг акасиман. Нугзар Дарахвелезде! — ниҳоят масалага аниқлик киритди нотаниш киши.

— Хўш, хизмат? — сўради Бачана.

— Соғлигингиз қалай, хурматли Бачана? Халқ қаттиқ ташвиш чекяпти...

— Бир нави...

— Кўренишингиз яхши, илоҳим дард нималитини билманг! Юзларингиз нақш олмадек. Фақат сал озибсиз, холос... Яқинда телевизорда кўрувдик, зўр гапирдингиз... Кулавериб ичагимиз узилди!.. Заб тилингиз борда! Ҳа-ҳа!.. Айниқса, муҳолифлар ҳақидаги гапларингиз қойилмақом чиқди!.. Ҳа, унда сал тўлароқ эдингиз... Лекин ҳозир ҳам, — тфу, тфу, қўз тегмасин, — ранг-рўйингиз бинойидек, дўстларингиз суюниб, душманларингиз куяверсин! — Малла киши яна Бачананинг тиззаларига шапатилади.

— Ўзингиз қалай, синглингиз Луиза яхши юрибди-ми? — деб сўради Бачана мулойимлик билан.

— Э-э, асло сўраманг! Ёмон, ҳурматли Бачана, жуда ёмон! — Дарахвелидзе пешонасидаги терини артди.

— Нима гап ўзи?

— Биласизми... Бегона одамларнинг олдида қанақа бўларкин...

— Уларга туриш мумкин эмас, менга-ку мутлақо... Шунинг учун, айтадиган гапингиз бўлса, шу ерда гашираверинг...

— Худо ҳаққи! Бемалол! — Булика бошига адеълени тортиб, девор томонга ўтирилиб олди, ҳазрат Иорам ҳам дарров шундай қилди.

Дарахвелидзе бир оз иккиланиб тургач, ниҳоят юрагини ёрди:

— Арзимаган нарса, ҳурматли Бачана, биттагина чиройли имзонгиз керак бўп қолди.

— Менга қаранг, яқиндагина менга пантопондан укол қилишган, гапни чўзманг, ҳозир ухлаб қоламан.

Дарахвелизде бошларини буркаб ётган беморларга бир қараб олиб, яна сўзлай кетди:

— Хўш, ўзингиз биласиз... республикада ҳозир вазият сал... калтисрок... Ҳалигидай... операни ёндиришди, универмага ўт қўйишди... Биров ўзини отган, биров томирини кесган. Хуллас, аҳвол мана шунақа, асабий... Кадрлар танлаш масаласи ҳам ҳалигидақа... Бозорда гўштнинг баҳоси қанчалигини-ку айтмай қўя қолай...

— Пишлоқни-чи? — жилмайди Бачана.

— Ҳазиллашяписиз-а, ҳурматли Бачана, тушунаман, касбингиз шунақа... Лекин гўшт билан пишлоқни, ўзингиз биласиз, сизир беради бизга...

— Сиз янги зотдор сизир етиштирдингизми? — сўради Бачана жиддий.

Дарахвелидзе Бачана мени калака қиляпти, деган ўй билан унга тикилиб қаради, аммо Бачана киприк ҳам қокмади. Шундан кейингина у хотиржам бўлди.

— Йўқ, мен бошқа масалада келдим, — деди Дарахвелидзе.

— Балки, ўтга чидамли опера биносининг лойиҳасини яратгандирсиз?

Дарахвелидзе терлаб кетди. У қимир этмай ётган Булика билан ҳазрат Иорам томонга шубхаланиб қараб қўйиб, андек каловланиб тургач, чўнтагидан иккита конверт чиқазди.

— Ўтинаман сиздан, хурматли Бачана, бошлиқларга илтимоснома ёки райкомимиз секретарига икки энлик хат ёзиб берсангиз...

— Менинг нима алоқам бор? — деди ҳайрон бўлиб Бачана.

— Нега алоқангиз бўлмас экан! Сиз инсонпарвар ёзувчисиз, депутатсиз, Марказий Комитет аъзосисиз! Дардимни сизга айтмай, кимга айтаман? — ўз навбатида Дарахвелидзе ҳам астойдил таажжубланди.

— Қаерда ишлайсиз?

— Абхазияда, тамаки тайёрлаш соҳасида.

— Бошлиқларга нима деб ёзишим керак?

— Секретаримиз билан қалин дўстсиз, мактабда бирга ўқигансизлар, буни ҳамма билади.

— Менинг олдимга сизни ким юборди?

— Секретаримизга фақат яхшиликни раво кўрадиган одам юборди... Битта конверт сизга, иккинчисини хоҳлаган одамингизга беришингиз мумкин... — Дарахвелидзе чакқонлик билан иккала конвертни ёстикнинг тагига тикиб қўйди.

— Нима гап, ишдан бўшатишдимиз?

— Мени ишдан бўшатиш осон бўлгани, хурматли Бачана?.. Лекин «ҳа» деган туяга мадад, деган гап бор. Ҳатто менга чоҳ қазийган одамга ҳам ҳозир шу нарса керак!..

Пантопон таъсир қила бошлади, Бачананинг ковоклари оғирлашиб, гаплашишга, айниқса осмондан тушгандай пайдо бўлган қариндошидан гап суриштиришга мутлақо хохиши қолмади.

— Тушунтириброк гапиринг, нима гап ўзи? — деди Бачана кўзларини аранг очиб. Дарахвелидзе вақт ганиматлигини дарров фаҳмлади.

— Гап шундаки, у менга ревизия жўнатди!

Эшиқдан Женя бошини сукди.

— Йигирма минут бўлди!

— Майли, ҳечқиси йўқ, азизим Женя, яна бирпас ўтирсин, қизиқ нарсаларни гапираётувди! — деб илтимос қилди Бачана.

— Ҳа... — давом этди Дарахвелидзе. — Ревизия жўнатди!.. Йигирма йилдан бери шу соҳада ишлайман, лекин ҳали бирортаси ревизия жўнатишга журъат этмаган эди! Аввалига ҳазиллашяпти, деб ўйлабман.

— Жўнатса нима қилти? — савол берди Бачана.

— Ана холос! Абхазия билан Грузияда қанча папиро-

су қанча сигарета чекилганини донама-дона санаб чиқишди ярамастар... Кейин бу йил уч юз тонна тамакига юз тонна хашак қўшгансизлар, деб туриб олишди! Тагин бу гапларни кимлар гапиряпти, денг? Умрида кабинети-дан остона хатлаб кўчага чиқмаган одамлар гапиряпти! Лоақал тамаки қаерда ўсишини билишармикин улар? Тамаки далада ўсади, шундай бўлгандан кейин, унча-мунча ўт аралашса нима қипти? Ундан ташқари, ўт захар эмас-ку! Ўтдан ўлган одамни кўрганмисиз? Уни нимаси зарар? Сигирни нима билан боқиш керак бўлмаса, тамаки биланми? Бутун зараркунандалиқ шундаки, сизга ўхшаган одамларни никотин билан захарлаб, типкасини кури-тишяпти... Бу ҳам майли-я! Яна нима дейишди денг? Гўё биз ўтни тамаки баҳосида ўтқазиб, миллионлаб пул ишлаётган эмишмиз!.. Тавба! Бир тонна ўт нари борса ўн сўм туради, ундан ортиқ эмас, қанақа қилиб миллионлаб пул ишлар эканмиз? Ҳатто шу даражага бориб етишдики, сизлар тамакини хўллаб сотгансизлар, хўл тамакининг вазни икки баравар ортиқ бўлади, дейишди!.. Топган гапларини қаранг!..

— Ҳаммаси неча миллион?

— Реализациями ёки қўшиб ёзилганими?

— Жами?

— Кўп.

— Қанча?

— Бари бир ишонмайсиз... — деди Дарахвелидзе аниқ жавобдан қочиб.

— Ревизия яна нималар деди?

— Э-э, у ёғини сўраманг! Уйимгайм боришди... Қарамайсизми? Нега икки қаватли иморат қургансиз, дейишадия-я! Ҳар битта хонага эринмасдан бошларини суқиб чиқишди! Нима қипти, икки қават бўлса? Ҳар бир қаватнинг нормадаги баландлиги икки ярим метр бўлиши керак, меники атиги икки метру қирқ саккиз сантиметр, холос...

— Икки сантиметрнинг нима аҳамияти бор? — деди кулиб Бачана.

— Қизиқсиз-а, ҳурматли Бачана! Жудаям бор-да! Масалан, ўқнинг катталиги икки сантиметр келади, лекин тўнғизни авдаради! Ўтган йили бир одамни кулатган ўқнинг катталиги ҳам, исмини айтмайман, икки сантиметрдан ортиқ эмас эди... Буни оғайнингизга гапириб ўтирманг, шунчаки омади гапни айтяпман-да... Кейин устки қаватдаги саккизта хонани санаб чиқишди. Тфу,

залниям хона қаторига қўшадиган грузин грузинми! Тупурдим-е! Яхшиямки, айвон билан бильярдхонани бу ҳисобга тиркашмади! Шунгаям раҳмат!.. Хурматли Бачана, мен чақалоқдай бегуноҳман! Секретарь оғайнингизга айтинг, мени тинч қўйсин... Сизнинг гапингизни иккита қилмайди!.. Мен бадном бўлсам, сизнинг шаънингизга ҳам доғ тушади...

— Менинг шаънимга нега доғ тушар экан? — сўради Бачана кўзларини катта очиб.

— Тушади-да! Мана, айтайлик, бирортаси сиз ҳақингизда, яъни менинг яқин қариндошим ҳақида бўлмагур гапларни гапирса, менга тегадими-йўқми?! — деб хитоб қилди Дарахвелидзе.

Бачана энг яқин қариндошларини хаёлидан бирмабир ўтказиб, Дарахвелиздега ўхшайдиган қиёфани эслаёлмагач, кўнгли хотиржам бўлди.

— Итвачча! — деди бирдан Дарахвелидзе кизишиб. — Сарик чака учун одамларни обориб тикиб қўяди, менинг ўрнимни бўлса бир миллионга сотмоқчи!

— Қанчага? — қайта сўради Бачана.

— Ярим миллион сўмга! — Дарахвелидзе сал паст тушди.

— Ростданам шунақа кўп топасизми?

— Э-э, қаёқда! Бизни топганимиз нима бўларди...

Бачана ёстиғи остидаги конвертларни ушлаб кўрди. Дарахвелидзе юзини четга бурди.

— Олдин тузалиб чиқай, ана ўшандан кейин гаплашамиз! — деди Бачана.

— У нима деганингиз! — бакириб юборди Дарахвелидзе, лекин дарров ўзини босиб олди. — Яъни, демокчманки, сиз ҳали-вери чиқмайсиз, мени масаламни эса индинга бюрода кўришади... Райкомдан тўпша-тўғри турмага опкетишлариям мумкин... Икки оғиз гапингиз кифоя... Икки оғизгина!..

Бачана ёстиқ остидан иккала конвертни олиб, кўкрагига қўйди.

— Қанча бу ерда?

Дарахвелидзе яшнаб кетди.

— Бир яримтадан! Омонат дафтарчага қўйилган! Бегидир!

Бачана ўйланиб қолди. Дарахвелезде бетоқат бўлиб ўтирган жойида бир қимирлаб қўйди.

— Хурматли Нугзар, — деди Бачана узок жимликдан сўнг, — мана бу ерда, каравотимнинг тагида тувак

турибди, агар малол келмаса, шуни олиб берсангиз... Захар танг қилиб қолди, уэр энди... — Дарахвелидзе бир оз икқиланиб турди. — Қўрқманг, тоза...

Дарахвелидзе энгашиб, тувакни олди-да, тавозе билан Бачанага узатди.

— Илтмос, сал нарироқ сурилинг!

Дарахвелидзе стули билан бирга бир қадамча орқага силжиди. Бачана кўз қирини ташлаб, ўзи билан мехмон орасидаги масофани чамалаб кўрди, кейин бор кучини йиғди-да, қулочкашлаб туриб тувак билан Дарахвелидзенинг бошига туширди.

Тувак чил-чил бўлди. Дарахвелидзе стулдан аста сирғалиб тушиб, полга чўзилиб қолди.

— Тувак бўшмиди? — деб сўради Булика.

— Ҳа, бўш эди! — жавоб берди Бачана.

— Э, аттанг! — деди ҳазрат Иорам афсусланиб ва овозининг борича ҳамширани чакира бошлади: — Женья! Же-е-ня!..

6

Бачана қовжираган саҳрода етти кечаю етти кундуз йўл босди. Дастлабки икки кун ичида қадини тик тутиб юрди, кейин эмаклашга тушди, сўнгги икки кунни эса қорнида судралиб ўтказди. Ниҳоят, бутунлай тинкаси қуриб, кимирлашга ҳам мажоли қолмади. Унинг лаблари тарс-тарс ёрилиб кетган эди. Чўғ бўлиб ётган қумга юзини босди-ю, ажал яқинлашаётганини сизди. Аранг чалқанчасига ётиб, нурсиз кўзларини офтобга қадади ва шунда умрида биринчи марта олам чароғига таъна тошларини ёғдира кетди:

— Нега мени ўлимга маҳкум этдинг, эй офтоб?

Бирдан қуёш гардишида инсон киёфаси пайдо бўлди. Унинг кўланкаси Бачананинг устига тушиб турарди.

— Қимсан ўзи? — деб сўради Бачана.

Озғин, яланг оёқ, кўк кўз бир ўспирин унга тикилиб қараб турарди. Бачана ҳангу манг бўлиб қолди — боланинг орқасида чарақлаб турган қуёшмиди ёки унинг бошига тилларанг бўёқлар акси тушиб турганмиди — Бачана ҳадеганда англай олмади.

— Мен сенинг ҳукмдоринг ва қодир эганман! — жавоб берди ўспирин.

— Буни нима билан исбот қиласан?

— Қаршингда намоён бўлганим — исботи эмасми буни?

— Йўк! Сен саробсан!

Бачана ғалати бу қиёфанинг ғойиб бўлишини узоқ кутди. Аммо ўспирин ҳамон унинг қаршисида мулоим жилмайиб турарди. Унинг истараси иссиқ, чехраси ниҳоятда ёқимтой эди. Бачана аста унинг олдига судралиб бориб, яланг оёғидаги ҳали битмаган, оқ-қизғиш ярасига кўрқа-писа бармовини теккизди.

— Шубҳа-гумонингни улоқтир, — дея жилмайди ўспирин.

— Шубҳа қиляпман, чунки мен даҳрийман. Ҳозир кўриб турган нарсамга ҳам ишонмаяпман. Бу ҳодиса мендан жуда-жуда олисда юз бераётгандай назаримда. Яқинроқ келиб, менга тушунтир: қачонлардир ер юзида бўлганмисан, агар шу рост бўлса, унда нима учун одамларни тарк этдинг? — деб сўради Бачана.

— Одамларнинг ўзлари мендан юз ўгиришди, лекин мен одамзодни тарк этганим йўк... — деди паст товуш билан ўспирин.

— Қандай исботлайсан!

— Рўпарангда турибман — бунинг исботи шу!

Бачана яна бир марта ўспириннинг яланғоч оёқларини сийпалаб кўрди.

— Нимасан ўзинг, ё алҳазар?

— Мен ишончман, умидман, куч-қудратман, эзгуликман, оташин муҳаббат ва ҳурриятман!

— Нега унда Иуда сени ўттиз тангага сотди?

— Иуда ўз тангрисини солгани йўк, унинг ўзи мунофиқларга ўттиз тангага сотилиб кетди. Унинг баҳоси шу эди, бинобарин, ана шу нархда сотиб олинди. Бугун ёстиғинг остида ётган пуллар сенинг қадр-қимматингдан пастроқ эди, шунинг учун ҳам сен сотилмадинг. Бугун сотилмаганинг учун ҳам эртага кадринг янада баландроқ бўлади.

— Эртага ҳам, индинга ҳам сотилмасам-чи?

— Унда сен юксакликка кўтариласан ва мен нима вайдан чорчўпга михланган бўлсам, ана шу нарса рўёбга чиқади.

— Иуда сени сотишини билармидинг?

— Буни шайтон биларди. Худо бандасини йўлдан урмайди, уни синовдан ўтказди. Иудани шайтон йўлдан оздирди, уни ўттиз тангага сотиб олди. Мен эса Иуданинг қўлига арқон тутқазиб, уни синаб кўрмоқчи бўлдим.

- Иудани дуойи бад қилмадингми?
- Йўқ!
- Нима учун?
- Чунки у ўн бир кишини гуноҳдан фориғ қилди.
- Бўлмаса нима учун Иуданинг бўйнидаги тавқи лаънатни олиб ташламайсан?
- Чунки Иудани худо яратмаган, у шайтондан тарқаган.
- Демак, шайтон сени енгибди-да?
- Агар Иуда ўзини нобуд қилмаганида, шундай бўларди.
- Голгофага бора туриб, одамлар сени чорчўпга михлаш учун олиб кетишаётганини билганмидинг?
- Йўқ!
- Нимага умид боғлаган эдинг бўлмаса?
- Халққа.
- Сени ўфрига алмаштирган шу халқ эмасмиди, ахир?
- Ҳа, халқ эди.
- Демак, бу ўринда ҳам шайтон сендан қолиб келибди-да?
- Йўқ, чунки бу йўлдан оздириш эмас, синовдан ўтказиш эди.
- Халқ бу синовдан ўтолмадимми?
- Йўқ.
- Нима учун?
- Чунки халқ мендан муъжиза кутган эди, шунинг учун ҳам ҳеч вақо унмайдиган ўфрига мени алмаштириб юборди... Бу Одам Ато билан Момо Ҳаво фарзандларини иккинчи марта, бемаврид синовдан ўтказишим эди, менинг иккинчи хатойим ҳам шу бўлди.
- Унда биринчи хатойинг нима эди?
- Биринчи хатойим шуки, мен одамзодга жаннатдан жой ато қилдим. Инсон бировнинг иродаси билан эмас, ўз меҳнати, пешона тери ва имон-эътиқоди билан жаннатга тушмоғи лозим!
- Чорчўпга михланишинг муқаррарлигига қачон ишонч ҳосил қилдинг?
- Қаршимда ўз онам билан суюкли шогирдим турганини кўрган пайтимда. Ўшанда онамга қараб: «Ҳей, аёл, мана бу сенинг ўвлинг!» — дедим, шогирдимга эса: «Ҳей, инсон, мана бу сенинг онанг!» — деб хитоб қилдим. Шундай қилиб, менинг ўрнимга шогирдим онамнинг этагидан тутди, онам эса унинг учун волидаи мухтарамга бўлиб қолди.

— Истагинг нима, айт?

— Тур ўрнингдан!

Бачана турди.

— Чанқоқлик азоб бермаяпти, дегин!

— Чанқоқлик азоб бермаяпти! — такрорлади Бачана ва шу заҳоти чанқоғи босилди.

— Офтоб баданимни куйдирмаяпти, деб айт!

— Офтоб баданимни куйдирмаяпти! — деди Бачана ва ўша ондаёқ куёшнинг беаёв тафти босилгандай бўлди.

— Ҳаётга ва олло таолога ишонаман, дегин!

— Ҳаётга ишонаман... — Бачана шундай деди-ю, «олло таоло»га деган сўзни айтмади, зеро бу воқеа ҳамон унга саробга ўхшаб туюларди.

Шунда ўспирин:

— Кўнглингдаги энг эзгу тилагинг нима? — деб сўради.

«Нечун инсон бўлиб туғилдим, ё раб?

Нечун ёмғир бўла қолмадим?» —

Бачана Важа Пшавеланинг сатрларини ўқиди ва бирдан...

Бачана ёмғирга айланди-ю, жизгинак бўлиб ётган саҳрода кўм-кўк барра ўт униб чиқди...

Бачана ёмғирга айланди-ю, жизгинак бўлиб ётган саҳрода ранг-баранг, анвойи гуллар бош кўтарди...

Бачана ёмғирга айланди-ю, жизгинак бўлиб ётган саҳрода тип-типиқ, муздек булоқ кўзи очилди...

Бачана ёмғирга айланди-ю, жизгинак бўлиб ётган саҳро жонланиб, бир зумда ям-яшил воҳа жамолини кўз-кўз қила бошлади...

Бачана ёмғирга айланди-ю, бирдан ўзи ана шу воҳа ўртасида учи осмонга тегай-тегай деб турган, илдиэлари бутун ер юзига тарқалган, серпох, улкан бир эман дарахти бўлиб қад кўтарди... Етти иқлимдан турли-туман хушовоз паррандалар учиб келиб, ана шу эман шохларига кўнишди, шу ерда маскан тутиб, шу ерда кўпайишди. Энди бутун оламга улугвор ҳаёт кўшиғи тарала бошлади...

Хангу манг бўлиб қолган Бачана тиз чўкиб, ўспиринга бош эгиб таъзим қилди ва:

— Сени кўриб, борлигинга имон келтирдим, — деди.

Шунда Исо лайҳиссалом шундай жавоб берди:

— Сен мени кўрганингда кейин борлигимга ишонч ҳосил қилдинг. Илло, мени кўрмасдан туриб имон келтирганлар хушбахтдир...

Бачана кўзларини очди. Булика ёстигига суянганча каравоти устида чордана қуриб ўтирар, бир маромда, кироат билан газета ўқиётган ҳазрат Иорамнинг овозига жим қулоқ соларди.

— Салом, азизлар! — деди Бачана ҳамхоналарига.

— Э-э-э, қадимларига ҳасанот! — деб хитоб қилди Булика суюниб.

— Қалайсиз, ҳурматли Бачана? — сўради тавозе билан ҳазрат Иорам газетани бир четга қўяркан.

— Момо Ҳаводан олдин жаннатга тушган Одам Атодайман!

— Бир ўзингиз зерикмаяпсизми?

— Аксинча, бугун бошлик жаннат ёлғиз ўзимникидай.

— Қойилман сизга, ҳурматли Бачана! — деди Булика тантанавор оҳангда. — Бунақа нокаутни умрим бино бўлиб кўрмаганман: уч юзгача санасам ҳам кўзини очмайди-я!

— Ким? — деб сўради Бачана.

— Қўйинг-е! Бир бандани бекафан, бежаноза дорулбақога жўнатворишпингизга сал қолди-ю, тагин ким деб сўрайсиз-а! — деди ҳазрат Иорам энтикиб.

— Сиз шу ерда эдингиз-ку, отахон! — ҳазиллашди Бачана, лекин ўнғайсиз ҳолга тушиб қолди. У бўлиб ўтган воқеани деярли унутиб юборган эди — пантопоннинг таъсиридан бўлса керак, — шунинг учун ҳам ҳазрат Иорамнинг бу луқмасидан кўнгли сал хижил бўлди. — Ростини айтсам, нима бўлганини яхши эслолмаяман, — деди у пешонасидаги терини артиб.

— Парво қилманг, ҳурматли Бачана, биз ҳам беҳабармиз: мен ухлаётгудим, ҳазрат Иорам ибодат қилаётган эдилар. Шунақами, отахон? — Булика ҳазрат Иорамга мурожаат қилди.

— Шундок, пундок! — тасдиқлади қария.

— Биз гувоҳликка ўтолмаймиз, — деб қўшиб қўйди Булика.

— Ҳар ҳолда, нима бўлди ўзи? — астойдил кизиқсинди Бачана.

— Мундок бўлди: тувакни бошига уриб синдирганингиздан кейин у чўзилиб қолди, Женья чошиб келди. Камфарадан укол қилиб бошига йод суртди. Кейин у ўзига келиб, ўрнидан сакраб турди-ю, бирдан сўқинишга тушди.

- Нима деди?
- Нима дерди, пулни кам деб ўйлаганмишсиз, шунақа экан, дарров қайтариб бера қолмайдими, дейди.
- Яна нима деди?
- Яна қандайдир Бацалашвили деган одамни тилга олди. Сиз уни арзимаган пулга ресторанга директор киш қўйган экансиз...
- Нима? — сўради гарантсиз Бачана.
- Ҳа-да! Сиз уни ресторан директорлигига жойлаб қўйибсиз, эвазига у сизга ярим миллион сўм берибди...
- Бачана хахолаб кулиб юборди.
- Ўлай агар, ўзи шунақа деб бақирди.
- Йўқ, мен бошқа нарсага куляпман... Ростдан ҳам бир ходимимизнинг қариқдошига — ўша Бацалашвилига шу масалада ёрдам берувдим.
- Ҳа-а-а...
- Демак, ҳурматли Бачана, икки ўртада кимдир пора олибди-да? — деб савол ташлади ҳазрат Иорам.
- Шунақа бўлиб чиқади!
- Мениям шунақа бир аблах танишим бор! — дея эслаб кетди Булика. — Савдо техникумига жиянимни киритиб қўювди, етим бола ўзи. Шунга уч минг сўм сўради: бир ярим минги директорга, минг сўми фалончига, уч юзи — яна аллакимга, икки юз сўм ўзимга, хизмат хақи, дейди. Иложим қанча? Жиянимни аҳволи ўзимга маълум-ку — калласида ҳеч бало йўқ. Яқинда 55 дан 5 ни олиб ташласа, қанча қолади, деб сўрасам: «5» қолади! — дейди ошқовок.
- Тўғри-да! — деди кулиб Бачана.
- Э, тўғри бўлмай ўлсин, уч мингга тушиб турибди ўша «тўғри»си! Пулни олди-ю йўқ бўлди-кетди, ярамас!
- Алдаб кетдимиз? — сўради ҳазрат Иорам.
- Йўқ... Жойлашга жойлаб қўйди-ю, лекин пулларим... кулоғини ушлаб кетди!
- Ҳўш, уни айби нимада?
- Нимада бўларди! Декабрда ўша техникумнинг директори чақиртириб қолди. Томдан тараша тушгандек: «Гражданин Гогилашвили, сиз гражданин Гваладзега уч минг сўм берганмишсиз?» — дейди. «Ҳа, берганман», — дедим. Директор бирдан тутаким: «Вой нокасей!» — деб бақирса бўладими столни муштлаб.
- Сени айтдимиз нокас деб? — сўради ҳазрат Иорам хафа бўлиб.
- Нега мени бўларкан! Анови аблах Гваладзеда!

— Э, ха-а, бунга лой чапламоқчи бўлган экан-да! — деди ҳазрат Иорам тутакиб.

— Йў-ўк, наҳотки тушунмаётган бўлсангиз, отахон? Гваладэе пулни унга бермаган! Шунинг учун у мени ёқамдан опқолди: сен мени ким деб ўйлаяпсан, дейди. Савдо техникуми сенга анови... оти нимаиди... ҳалиги... Вакедаги новвойхона ёнидаги-чи... студентлари кечасию кундузи найчага тикилиб ўтирадиган...

— Топография техникуми! — деди Бачана.

— Ҳа, савдо техникуми сенга топография техникуми эмас! — дейди. — Ҳозир — декабрь. Агар январь ичида уч минг сўмни келтириб бермасанг, хумкалла жиянингни кавушини тўғрилаб қўяман! — дейди.

— Ким айтади? — сўради таажжубланиб ҳазрат Иорам.

— Ким бўларди? Директор-да!

— Хўш, кейин-чи?

— Нима — кейин?! Келиб, хотиним Светага маслаҳат солсам, у: яхписи, устига яна пунча қўшинг, биратўла савдо министри бўп кетса ажабмас жиянингиз! — деб ярамга баттар туз сепса бўладими!

— Демак, директор ҳам юлғич экан-да? — Бачана ётган жойида бетоқат бўлиб, бир тўлганиб қўйди.

— Шунақа экан, азизим!.. Балки тувак керақдир? Янгисини беришгунча, меникидан бемалол фойдаланаверинг... — деди Булика.

— Йўк, раҳмат... Ҳозир ўйлаб қолдим, балки мен ҳам пулни олаверсам бўлармиди?

— Ким билади... Умуман, пул ўзи ифлос нарса... — деди Булика ўйчанлик билан.

— Ўттиз танга бутун инсониятни хароб қилган! — сўз котди ҳазрат Иорам қуюниб. — Ўттиз танга-я!

— Мен, ҳурматли Бачана, одамларни ҳалиги... нима дейишарди уларни? Физ... Физо... — Булика тутилиб қолди.

— Физиономистлар.

— Ҳа, ҳа! Мен одамларни бир-биридан худди ўшаларга ўхшаб ажратаман. Фақат улар юзига қараб, мен эса пойафзалига қараб ажратаман. Оёқ кийимига қарайману ўша одамнинг қанақалигини шартта айтаман-бераман... Анови сизни олдингизга келган одамниям туфлисини кўрибоқ фирт разил ва аблаҳ одамлигини билувдим...

— Қанақа қилиб билдингиз? — сўради Бачана.

— Биринчидан, туфлиси локланган экан...

— Аксинча, мен уни профессормикин деб ўйловдим, — Буликанинг гапиди бўлди ҳазрат Иорам.

— Кирганидан кейин туфлисиди пивмига артди... — Булика ҳазрат Иорамга бир қараб қўйди. — Профессор ҳеч қачон бунақа қилмайди... Иккинчидан, туфлини таг-чарми уч томондан ейилган, пошнаси эса бус-бутун. Демак, бу туфлини бошлиқларни олдига борганда кияди. Табиийки, бошлиқни олдига оёқ учиди юриб киради, шунинг учун ҳам туфлини фақат уч томони ейилган. Хўш, бу одам аблахми ёки йўқми? Аблах, албатта... Учтинчидан, кириб ўтириши билан товонини туфлидан чиқазолди. Хўш, нима учун бундай қилди? Шунинг учунки, туфли тор — оёғини сиққан. Тор туфлини нима учун кияди одам? Баширасини буриштириб юриш учун кияди. Мана, кўриб қўйинглар, қандоғ шўр пешонаман, қандоғ бахти қароман, демоқчи бўлади бу билан! Шундай одамни аблах демай, яна нима дейиш мумкин?! Тўртинчидан, туфлисидинг пошналари одатдагидан уч-тўрт сантиметр баландроқ. Нега шундай? Чунки у одам баданида боридан кўра ўзини каттароқ кўрсатмоқчи бўлади! Аблахми? Шубҳасиз, аблах! Яна нима десамикин? Энг муҳими шундаки, — буни энди пойафзалга алоқаси йўқ, — энг муҳими шундаки, бир одам таҳорат ушатиладиган тувак билан бошига солса-ю, у озор берган кишисини кекирдагини узиб олмаса — демак, у инсон эмас, бориб турган тубан ва палид кимса! — Булика Дарахвелдзенинг таърифиди шу билан тугатди.

— Хўш, сенинча яхши одамнинг пойафзали қанақа бўлади? — деб сўради ҳазрат Иорам Буликанинг даъво-ларига ишонқирамай.

— Яхши одамнинг пойафзали бир меъёрда эскиради — ўнги ҳам, сўли ҳам, пошнаси ҳам, учи ҳам... Ин-пайкейин, бундай одам пойафзални бир размер каттароғини кияди. Нега? Чунки қийналмасдан, бемалол юради, оёғи қавармайди... Тупшундингизми? Яна бир гап: агар пойафзални орқаси эзилган ёки босилган бўлса — демак, у одам ё бировни пойафзалини кийиб олган ёки ўзи ўлгудай палапартиш ва искирт одам...

— Болалар-чи, болалар? — деб сўради Бачана.

— Болаларнинг йўриғи бошқа. Болалар ҳаракатчан, тиниб-тинчимайдиган халқ. Уларнинг суяғи ҳали қотмаган. Шунинг учун ҳам ёш болани пойафзалига қараб бир нима деб бўлмайди.

— Ўзинг-чи? Ўзинг қанақа қиясан пойафзални? — деди бехосдан ҳазрат Иорам.

Булика шошиб қолди.

— Менми?

— Ҳа, сан?

Булика энгашиб, каравоти остидан обдон кийилган, орқаси босиб ташланган туфлисини олди-ю, унга тааж-жуб билан тикилганча қўлида айлантира бошлади.

— Хм, буни қаранглар-а, ўзим ҳам ўлгудай исқирт эканман! — деди у тўнғиллаб ва туфлини яна каравот остига улоқтирди.

Бачана билан ҳазрат Иорам хахолаб кулиб юборишди. Уларга қўшилиб Буликанинг ўзи ҳам кулди.

— Ҳурматли Иорам ота, — Бачана бирдан суҳбат мавзуини бошқа ёққа буриб юборди. — Тушингизда сира Исо алайҳиссаломни кўрганмисиз?

Ҳазрат Иорам Бачанага бақрайиб тикилиб қолди. Сўнг дудуқланиб деди:

— Ҳурматли Бачана... Тавба деб гапиринг — бунақаси бўлмайди. Оллонинг жамолига фақат етишиш мумкин... Аммо парвардигор бундай бахтга ҳали мени ноил этгани йўқ.

— Овозини ҳам эшитмаганмисиз?

— Фақат жамолига етишган бандасигина эпитади!..

— Нимага хизмат қиялмасиз бўлмаса?

— Ёлғиз ана шу ният йўлида — унга яқинлашиш, овозини эшитиш, жамолини кўриш ниятида хизмат қиялман!

— Унақа бўлса касбимизни алмаштиришга тўғри келади.

— Нима учун? — ҳазрат Иорам сергакланди.

— Бир соат бурун мен уни кўрдим.

— Кимни?!

— Исо алайҳиссаломни.

Ҳазрат Иорамнинг овози титраб кетди:

— Тавба денг, бўтам! «Ёлғон сўзлама!» Инжилда шундоқ дейилган!

— Кўрдим, деяпти-ку. Ишонасизми, ишонмайсизми — бу сизнинг ишингиз! — гапга аралашди Булика ва ҳазрат Иорамга кўз қисиб қўйди — бу билан у: қўяверинг, у ёғини эштайлик-чи, демоқчи эди.

Бачана жим бўлиб қолди.

— Ҳўш, кейин-чи? — деб сўради Булика, сабри чидамай.

— У мени тирилтирди, кейин ёмғирга айлантирди, қақраб ётган сахро чамандай яшнаб кетди. Сўнгра мен улкан эманга айланиб, воҳага кўрк таратдим, сайроқи қушлар бағримда маскан тутиб, муаззам ҳаёт қўшиғини куйлай бошладилар...

— Ё қудратинган ўргилай парвардигор! — деб юборди ҳазрат Иорам ёқасини ушлаб.

— Буларнинг ҳаммасини ўз кўзим билан кўрганимда менинг кўнглимдан ҳам худди шу сўзлар ўтди, — деди жилмайиб Бачана.

— Ие, ҳали шубҳангиз ҳам бормиди? Вой, шаккок бўтам-ей! — ҳазрат Иорам ўрнидан туриб кетаёзди.

— Тушимда-ку оёғига йиқилдим-а... Лекин кейин, кўзимни очганимдан сўнг сизларни кўриб, ростини айтсам, сал иккиланиб қолдим.

— Наҳотки қанчалик савобга ботганингизни сезмаган бўлсангиз! — ҳаяжонланганидан ҳазрат Иорамнинг ранги ҳатто оқариб кетди.

— Биласизми, отахон, сизларнинг динингиз ҳаддан ташқари ҳақиқатдан йироқ, ҳаётдан узилиб қолган, ҳаёлий нарса... Агар кўрган тушимни лоақал озгинаси ўнгимда ҳам юз берганда эди...

— Гирт шаккок экансиз! У сизни қайта тирилтирибди-ку, тагин нима керак сизга?!

— Тирилганимдан нима фойда? Эртага ҳаммаси яна қайтадан такрорланиши учун ҳаётга қайтдимми? Эртага яна ўлиш учун тирилдимми? Ахир, ўлим барҳақ-ку!

— Лекин фурсат-чи, фурсат! — деб кичқирди ҳазрат Иорам.

— Қанақа фурсат?

— Яшаш учун берилган фурсат! Ахир, олло таоло умрингизга умр қўшибди-ку?

— Бугун ўламанми, эртага ўламанми — нима фарқи бор?

— Сизга фарқи бўлмаса ҳам бошқалар учун бунинг фарқи бор!

— Ким учун, масалан?

— Ҳаёти сизнинг умрингизга боғлиқ бўлганлар учун!

— Аҳамияти йўқ... Кўп одамлар болалигидаёқ ўлиб кетган, лекин ер юзида ҳаёт давом этапти...

— Нималар деяпсиз ўзи! Нега аҳамияти бўлмас экан! — деди ҳазрат Иорам жиғибийрон бўлиб, — Агар Руставели беланчагида ўлиб кетганда-чи?!

— Бошқаси туғиларди.

— Қачон?

— Бирор кун.

— Ҳамма гап шунда-да! Бирор кун! Унга қадар қанча вақт ўтиб кетиши мумкин! Агар Руставелининг даҳоси бўлмаганда шу пайтгача жамият не аҳволга тушиб қолишини тасаввур қила оласизми?!

— Нима қипти, Руставелидан олдин ҳам одамлар яшашган-ку...

— Ҳа, яшашган, лекин худосиз яшашган! — ҳазрат Иорам қакраб кетган томонини ҳўллаш учун кўзачадаги сутдан ҳўллаб олди. — Вақт — худо! Шуни тушунинг! Сиз, коммунистлар, худога ишонмайсизлар, шу боис, вақтнинг қадрига ҳам етмайсизлар! Вақтни беҳуда совурасизлар! Вақтга сажда қилинлар, уни эъозланлар! Модомики, янги эътиқод ва янги дин яратмоқчи экансизлар, буни вақтдан бошланлар! Акс ҳолда, ҳеч нарсага эришолмайсизлар, зеро, яна қайтараман, худо — вақт демақдир!..

— Олдин, худо — бу сўз! — дегандингиз-ку?

— Сўз, иш ва вақт ажралмас, яхлит учликдир! — деди ҳазрат Иорам маъноли қилиб.

— Агар ундай бўлса, фикрингизга қўпиламан, отахон. Биз вақтни ҳам, ишни ҳам, сўзни ҳам қадрлаймиз. Нафсиламрини айтганда, черков қадрлаганидан кўра асло кам эмас!

— Биласизми, сизларда кейинга қолдирилган ишлар ва ишни орқага сургашга ишқибозлар шунақанги қўпки, бунақаси ҳеч замонда бўлганмас! — деди кулиб ҳазрат Иорам.

— Э-эй йўк, отахон, унақа эмас! — шу заҳотиёқ чолга раддия билдирди Бачана. — Ишни орқага сургашни сизларга чиқазган! Олло таоло одамзодга жаннатни қачон ваъда қилади? Ўлганидан кейин! Гапим тўғрими?

— У дунёдаги жаннатга бандаси бу дунёдаги покиза турмуши ва имон-эътиқоди билан мушарраф бўлмоғи лозим. Ёки тайёрига айёрликми?

— Инсон ўз меҳнати ва пешона тери билан эришган нарсаларни сизлар худонинг марҳамати дейсизлар... Адолатдан эмас бу, отахон! Сизларнинг динингиз одамлардан жуда катта қурбон талаб қилади!

— Гуноҳга ботяпсиз, ҳуртматли Бачана, гуноҳга ботяпсиз! — деди ҳазрат Иорам хафа бўлиб. — Динимизнинг асосий қонуни олиш эмас — бериш, ҳукмронлик қилиш эмас — хизмат қилиш!

— Чиройли сўзлар булар, отахон, фақат чиройли сўзлар... Эслаб кўринг-а: жаҳолат, мутаассиблик, ақида-парастлик, салб юришлари, ўтда ёқишлар... Буларнинг ҳаммаси худо номидан, худо йўлида қилинган...

— Мен динимиз батамом камолотга етган, деб даъво қилаётганим йўқ... — деди ҳарат Иорам сал шаҳдидан тушиб.

— Баракалла, отахон! — Бачана хаҳолаб кулиб юборди. — Художўй одамдан бунақа гапни биринчи марта эшитишим. Хўш, буни нима деб аташ керак? Ўнгга оришми ёки сўлгами?

— Христиан динида оришлар ҳам, қутблар ҳам йўқ. Фақат арши аъло бор! — ҳазрат Иорам кўзи билан шифтга ишора қилди.

— Қаерда ўша арши аъло? — деб сўради Бачана ҳам беихтиёр шифтга қараб.

— Арши аъло — бу, оллоҳнинг даргоҳи. Ана шу даргоҳга қадам қўйган киши жамики тақиқлардан фориг бўлиб, тамомила ҳурриятга юз тутади. Аммо-лекин, олло ўз даргоҳига фақат руҳи пок бандаларинигина қабул қилгай. Зеро бундай бандаларнинг қазоси олло таоло жамолига етишмоқ йўлида қўйилган табаррук қадамдир... — Ҳазрат Иорам бошини қуйи эгиб, қўлларини кўксига қўйди.

— Ўзингизни чалажон бир аҳволда бу ерга келтириб ташлашганида кимни ёрдамга чақирганингиз ёдингиздами? Худони эмас, дўхтирларни ёрдамга чақиргансиз! — суҳбатга аралашди Булика.

— Ўлим васвасаси баайни оллога яқинлашиш ваҳимасидур, — жавоб берди ҳазрат Иорам Буликага қармай.

— Муғамбирлик қилиясиз, отахон? Балки инфарктни ҳам ана шу ваҳима орқасида орттиргандирсиз? — Булика Бачанага кўз қисиб қўйди.

Рухоний Буликага еб юборгудай қаради.

— Сенинг дининг қориндан бошланиб ҳожатхонада тугайди, осий банда! Сендай гуноҳкордан хатто дўзах ҳам юз ўгиради.

— Агар ўш ёққа сизнинг тавсияномангиз билан борсам, албатта шундай бўлади. Лекин дўзах ҳам, жаннат ҳам ўзингизга буюрсин. Мен коммунизмни кўрмоқчиман... Коммунизм сизнинг жаннатингиз, шундайми, ҳурматли Бачана? Тўғри, мен партиясиз одамман, лекин ҳаминша сизларнинг ҳимоянгизга суяниб яшайман...

— Марҳамат, Булика! — Бачана этиқдўзни бажонидил коммунизмга таклиф қилди. — Биз сахий одамлармиз, фақат сени эмас, ҳазрат Иорамни ҳам қабул қилаверамиз!

— Раҳмат. Ёлгон жаннатингларга ўзинглар бораверинглар, — дея таклифни рад этди ҳазрат Иорам. — Мен оллонинг иродасини кутаман... Сизларнинг арши аълоингиз ниҳоятда тубан. Ҳайронман, ўша коммунизмга етиб олгандан кейин нима иш қиларкинсизлар?

— Олдин борволайлик-чи, кейин бир гап бўлар.

— Балки ҳеч бало йўқдир сиз айтган ўша жаннатда? — деди ошқора истехзо билан ҳазрат Иорам.

— Ҳурматли Иорам ота, сизнинг динингиз яралганига қанча бўлди? — деди саволга савол билан Бачана.

— Икки минг йил! — Ҳазрат Иорамнинг овози ғурурла янгради.

Бачана хахолаб кулиб юборди.

— Бизникига ҳали юз йил ҳам бўлгани йўқ... Аммо тарафдорлари шунақанги кўпки — сизлар бунни тушингларда ҳам кўрмагансизлар. Қойил-е! Икки минг ёшни уриб қўйиб, биздай юз ёшли ўспиринлар билан тортишиб юрибсизлар-а! Уят эмасми? Сабр қилинглар, биз ҳам икки минг ёшга қирайлик, ўшанда арши аълоингиздан туриб, бизга бир назар ташлайсизлар. Қай биримиз юксакроққа кўтарилганимиз ана ўшанда маълум бўлади!

— Ҳеч нарсага ишонмайдиган одамлар билан баҳс-лашишдан фойда йўқ! — ҳазрат Иорам девор томонга ўтирилиб олди.

— Динингиз халққа нима беради? — Бачана чекинишни истамади.

— Маънавий озик! — деди ҳазрат Иорам Бачанага қарамай. — Сизники-чи?

— Бизники ҳам маънавий, ҳам моддий озик беради! Энг аввало моддий озик беради. Ахир, арши аълога йўл олган одамга нон-туз керак, картошка-пийёз керак, гўшт-ёғ керак. Шундай эмасми?

— Қани ўша гўшт? — ҳазрат Иорам ажиб бир чакқонлик билан Бачана томонга ўтирилди.

— Бу энди баҳс эмас, отахон!.. Бугун бўлмаса, эртага бўлади!

— Бизнинг динимиз, мен сизга айтсам, одамларга гўшт ейишни ҳам, гўшт етиштиришни ҳам ман этмайди. Гапиришга сал ноқулай, лекин... Илгари гўшт кўп бўларди...

— Илгари ер юзида ярим миллиард одам яшарди, ҳозир эса — тўрт миллиард!

— Ҳм... Одамхўрликдан барвақтроқ воз кечган экан-миз, — сўз қотди шу пайтгача миқ этмай ўтирган Булика. — Агар шундай қилмаганимизда ҳозир одамзоднинг уруғи камайиб, гўшг демагани тикилиб кетган бўларди!

— Эшитдингизми?! Сизнинг динингиз инсонни мана шунақа сурбет қилиб қўяди! — ҳазрат Иорам қўли билан Буликага ишора қилди. Булика жавоб бериш учун оғиз жуфтлади-ю, аммо гапи бўғзида қолди: каравоти остидан каттакон каламуш бутун оиласи билан пилдираб чиқиб, палатанинг ўртасига бориб туриб олди.

— Ана сизга маргимуш! — деди жимликни бузиб Булика.

Бачана каламушни кўрди-ю, ундан жирканиш ўрнига кизиқиб кузата бошлади. Каламуш бир нарсани қидиргандай навбати билан учала шкафчанинг олдига бориб-келди, лекин ҳеч вақо топа олмай, беморларга бир-бир қараб чиқди. Булика бир чақмоқ қанд ташлаган эди, каламуш унга қайрилиб ҳам қарамади.

— Тавба, нима бўлган бунга ўзи? — деди ҳазрат Иорам таажубланиб, — ё тўйиб нонушта қилволган, ёки очлик эълон қилмоқчи.

— Женяни чақириб керак. Анови бефаҳм дезинфекторни бошлаб келсин, қанақа каламушлар борлигини ўз кўзи билан кўрмагунча ишонмайди, — таклиф қилди Булика.

Каламуш шкафчаларни яна бир-бир искаб чикқач, ўз шериклари ёнига келди ва олдинги оёқлари билан мўйловини ғалати кимирлатиб, уларга бир нималарни тушунтира бошлади. Эркак каламуш билан икки нафар боласи жим қулоқ солиб туришди, кейин она каламуш болаларини Буликанинг каравоти остига бошлаб кириб кетди, афтидан, тешик орқали инига жўнатди, шекилли, ўзи яна дарров жуфтининг ёнига қайтиб келди. Ўртада қизгин суҳбат бошланиб кетди.

— Оилавий можаро. Болаларнинг бўлмагани маъкул, — деб қўйди Булика бутунлай жиддий қиёфада.

Бирдан ўтақаси ёрилган урғочи каламуш турган жойидан ўқдай отилиб, палатани чир айланиб чопа бошлади. Кейин нафаси бўғзига тикилганча жуфтининг олдига келиб туриб қолди. Сал ўтмай эркак каламуш ҳам ана шу аҳволга тушди, у ҳам жазава билан палата ичидан обдон югургач, урғочисининг рўпарасида тўхтаб, унга

тикилганча қотиб тураверди. Иккала каламуш шу алпозда узоқ туришди.

Бачананинг кўнгли нохуш бир нарсани сезиб, юраги орқасига тортиб кетди... Каравот остидан иккита каламуш боласи чиқиб келди. Улар ота-оналарининг олдига чошиб боришган эди, катта каламушлар парво ҳам қилишмади. Шундан сўнг каламуш болалари уларни тумшуклари билан туртиб кўришди. Аммо ота-оналари ҳамон қимир этишмасди. Кейин каламуш болалари олдинги оёқлари билан гоҳ отасини, гоҳ онасини тортқилай бошлади. Шу пайт бирдан ҳаммалари бараварига жойларидан кўзгалишди-ю, гоҳ шкафга, гоҳ деворга, гоҳ бир-бирларига урилиб, бир йиқилиб, бир туриб, хона ичида жазава билан югура бошлашди.

— Буларга нима бўлган ўзи? Ақлдан озганми? — ҳазрат Иорам чўкиниб қўйди. — Булика, худо хайринини берсин, Женяни тезроқ чақира қол!

Булика каравотда ўтирганча каламушларнинг ваҳшиёна раксини томоша қилар, ранги докадек оқариб кетган, кўзлари олазарак эди.

— Маргимушнинг таъсири бу... Ичлари ёниб, сув кидиришяпти... Лекин сув багтар қилади, — деди Бачана.

— Сут-чи, сут? — сўради ҳазрат Иорам овози қалтираб.

— Бериб кўринг-чи? — илтимос қилди Бачана.

Ҳазрат Иорам титроқ қўл билан ликопчага сут куйиб, полга қўйди. Лекин вақт ўтган эди. Каламушлар сутни пайқашмади ҳам.

— Қизик, болалари тетикров-а, — деди Бачана ва шу заҳоти, гўё унинг сўзларини рад этгандай, каламуш болаларидан бири оёқлари осмондан бўлиб кулади. Ҳаял ўтмай иккинчиси ҳам ағдарилди.

— Ортиқ чидасмайман! — Булика инграб юборди ва тилининг остига нитроглицерин таблеткасини ташлаб, кўллари билан юзини беркитди.

— Э худо, ўзинг бандам дегин! — деди ҳазрат Иорам аянчли бир оҳангда.

Каламушлар фалокатни сезиб, кўзларини очишди ва гандираклаганча болаларининг жасади ёнига бориб, тиз чўкишди.

— Женя! — деб кичқирди Бачана ва хиёл ўрнидан турди. Каламушлар бошини кўтарган эди, Бачана уларнинг қоп-қора, мунчоқдай кўзларига тўлган дард, ҳайрат ва ноумидликни кўриб, нафаси ичига тушиб кетди.

— Женя! — қичқирди у яна ва ҳолсизланиб ёстикқа суяниб қолди.

— Ҳурматли Бачана! Бачана! Бўтам! — ҳазрат Иорам ётган жойида тўлғанарди. — Булика! Ановиларга кара!

Аммо Булика юзини ёстикқа босганча қимир этмай ётар, ҳеч нарсани эшитмасди.

— Ҳой, ким бор! Ёрдам беринглар! — деб бақирди ҳазрат Иорам ўрнидан туришга уриниб, лекин юрагида қаттиқ санчиқ сезиб, яна жойига чўзилиб қолди...

Палатага мудҳиш сукунат чўқди. Полда жонсиз каламушлар думалаб ётар, аранг нафас олаётган беморларнинг каравоти устида ўлим қанотларини ёзиб, ўлжасига кўз тиккан кузғундай, пайт пойлар эди.

Эшик шахд билан очилиб, палатага ўтақаси ёрилган ҳамшира Женя билан дўхтир кириб келганини ҳеч ким сезмади.

— Хўш, кўнгилларинг жойига тушдимми энди? — деди Женя ўлган каламушларни кўриб. Лекин шу заҳоти дўхтирнинг безовта овози эшитилди:

— Пантопон! Тез! Учовига ҳам!

8

Ласа Басилия Тамарани Озургети¹ бекатидан топиб олди. Қиз бошини кичкинагина сумкачасига қўйганча скамейкада ухлаб ётарди. У ўзига бировнинг қаттиқ тикилиб турганини сезиб, уйғониб кетди. Қизнинг кўзлари катта-катта, кўм-кўк, юзи пахтадай оппоқ, қизғиш лаблари пўрсиккина бўлиб, қуюқ тилларанг сочлари таранг кўксини қоплаб ётарди. Қиз сагчиб ўрнидан турди. Ласа унинг келишган, тикмачоқдай қоматига тез кўз югуртириб чиқди...

...Шу кундан бошлаб Ласа Басилиянинг ошхонасида янги официантка пайдо бўлди, мижозларнинг сони эса уч барабар ортди. Энди бу ерда қишлоқнинг жамики эркаклари тўпланадиган бўлди. Улар уззукун ошхонада ўтириб гап сотишар, аллақанча нордон «Изабелла»²ни ичиб юборишарди. Эс-хушини йўқотган бу оломонни хотин-халаж ва ота-оналар минг машаққат билан ўрнидан қўзғатиб, уй-уйларига олиб кетишарди.

¹ О з у р г е т и — Маҳарадзе шахрининг эски номи, бу ном халқ орасида ҳозир ҳам кўп ишлатилади.

² И з а б е л л а — шу номдаги узумдан тайёрланган вино.

- Тамара, фариштагинам, яна ўн пиша!
 - Тамара, сенга бундай хусн-жамолни ато қилганнинг уйи куйсин!
 - Қайтими керак эмас, бир боқишнингни ўзи миллион сўм туради!
 - Тамара, бир марта жилмайгин, кейин Ласайянинг¹ пичони билан сўйиб ташласанг ҳам майли!
 - Ласайя, қизчанинг оёғини ўпсанг ҳам арзийди, агар шу бўлмаса сассиқ ошхонанг билан бирга касодга учардинг!
 - Омадинг бор экан, Ласайя! Энди кучук сўйиб сотсанг ҳам бўлаверади!
 - Тамара, бир марта ўпгин, кейин Супсага² ташлаб юборсанг ҳам майли!
 - Қоматини қара, қоматини!
 - Шу пайтгача нега ҳеч ким ўғирлаб кетмаганикин-а!
 - Ҳозир бораман!
 - Билмадим, йигитча!
 - Миллион сўм — кўп. Шунча пулни нима қиламан?
 - Ўзингнинг хотининг мендан чиройлироқ!
 - Кайфинг тарқагандан кейин ўтиб қўй!
 - Бошқа одамни севаман, азизим!
 - Қўлингни торт! Торт қўлингни деяпман! Ласаманови пиянистани тийиб қўй!
 - Ласа, бўлди, беркиг ошхонани!
- Хар куни мана шу ахвол...

Бачана ошхонага кириб, бурчакдаги столга ўтирди.

Ташқарида қизиб кетган ердан ҳовур кўтарилар, поли эндигина ювилган ошхона эса ниҳоятда салқин эди. Ласайя ичкарида, қайнаб турган қозон атрофида уймаланишар, Тамара пештахта олдида туриб, Бачанага орқа ўтирганча стаканларни артарди.

Хали барвақт бўлгани учун ошхона бўм-бўш эди. Одатда хўрандалар тушдан кейин йиғилишарди. Бачана буни билар, шунинг учун ҳам олдинроқ келган эди. У бир оз кутиб ўтиргач, секин йўталиб қўйди. Тамара ялт этиб ўтирилди. Бачананинг юраги ўйнаб кетди. У ерга қараб, яна йўталди — бу гал ҳаяжонини яшириш учун шундай

¹ Л а с а й я — Ласанинг кичрайтирилгани.

² С у п с а — дарёнинг номи.

килди. Тамара пештахтадан тарелка, пичоқ ва вилка олиб, Бачананинг олдига келди. Бачана фақат унинг бармоқларини — узун-узун, чиройли, иссиқ суздан сал қизариб, бўғриққан бармоқларини кўриб турарди. Қиз тарелкани столга қўяркан, хўрандага қизиксиниб разм солди. Чунки уни биринчи бор кўраётган эди.

— Нима буюрадилар? — сўради у.

Бачана бошини кўтарди.

— Нон! — деди секингина ва бир ютиниб кўйди.

— Шу холосми?

— Озгина пишлок.

— Гўшт-чи?

— Йўқ.

— Вино опкелайми?

— Мумкинмас. Эртага имтиҳоним бор.

— Нимадан?

— Физикадан.

— Нечанчи синфдасан?

— Тугатяпман.

— Ҳа-а-а... Харчо ичмайсанми?

— Харчога пулим етмайди? — Бачана шундай деди-ю, дув қизариб кетди.

Тамара кетди. Сал ўтмай патнис кўтариб келди. Столга нон, пишлок, тарелкада харчо билан бир стакан вино кўйди.

— Шунга ичсанг бўлади! — деди у жилмайиб ва Бачананинг ёнига ўтирди. — Исминг нима?

— Бачана.

— Фамилиянг-чи?

— Рамишвили.

— Менинг исмим Тамара.

— Биламан! — Бачана стаканни кўлига олди.

— Нега сени шу пайтгача кўрмаган эканман?

Бачана уялиб кетди. Гўё сапчиб чиқиб томоғига қадалиб қолган юрагини ўрнига туширмоқчи бўлгандай, винодан бир ҳўплаб кўйди.

— Мени ёшимдагилар опхонага киришмайди.

— Сен нега кирдинг бўлмаса?

— Қорним очиб кетди, шунинг учун кирдим, — Бачана винодан яна бир ҳўплади.

— Нордон эканми? — Тамара ҳазиломуз бурнини жийириб кўйди.

— Саломат бўл! — Бачана стаканни бир кўтаришда бўшатди. — Қанча тўлашим керак?

— Физикани топширганингдан кейин ҳисоб-китоб қиламиз!

— Тамара! — деган овоз эпитилди ичкаридан.

— Кетяшман, Ласа! — деб қичқирди Тамара. — Ҳозир келаман! — деди у Бачанага ва чопқиллаганча хўжайинининг олдига кириб кетди.

Қайтиб келган Тамара хангу манг бўлиб қолди: Бачана кетиб бўлган, столдаги таомларга эса қўл урилмаган эди.

— Салом! — деди Тамара стол ёнига ўтираркан.

— Салом! — жавоб берди Бачана.

— Топширдингми?

— Топширдим.

— Неччи бўлди?

— Уч, — Бачана базўр жилмайди, — бу ҳам бувам Ломкацанинг ҳурмати туфайли. — У чўнтагидан беш сўм чиқариб, столга қўйди. — Кечаги тушликка.

Тамара пулга ҳатто кўз қирини ҳам ташламади.

— Яна нечта имтиҳонинг қолди?

— Тамара! Нима қиласан ёш гўдакнинг олдига ўралашиб! Бу ёққа келсанг-чи! — деб қичқирди Дуту Центерадзе. У тўртта улфати билан ошхонанинг нариги бурчагидagi стол ёнида ўтирар, кайфи анча ошиб қолган эди.

Тамара унга эътибор ҳам бермади.

— Яна нечта имтиҳонинг бор?

— Битта.

— Қачон?

— Индинга.

— Бўлмаса индинга кел.

— Эртага ҳам келаман.

— Келавер. Ҳозир нима ейсан?

— Тама-ара! Намунча ёпишиб қолдинг ўша мишиқига! Кела қолсанг-чи! — қичқирди яна Дуту.

Тамара унинг ёнига борди.

— Нима истайсиз?

— Сени ҳуснингдан бошқа нимани ҳам истардим! Ўтир биз билан!

— Вақтим йўқ. Бирор нарса керак бўлса, айтинг.

— Яна ўн пицца опкел-да, ёнимга ўтир! Сен учун ичмоқчиман! — Дуту Тамаранинг қўлидан ушлади. Қиз юзқиниб чиқиб, пештахта ёнига борди.

— Ласа, ўн пицца вино бервор.

Ласа шиппаларни ола бошлади. Дуту ўрнидан туриб,

пештахта томонга қараб юрди. Унинг кўзлари йилтирар, анча-мунча ичиб қўйгани сезилиб турарди.

Дуту Центерадзе милиционер эди. Паст бўйли, яғриндор, кўллари узун-узун, белига тўпшонча тақиб олган бу одам ўзига ниҳоятда бино қўйган бўлиб, ҳамипша гердайиб юрарди. У пештахта олдига келиб, Тамарани бағрига босди.

— Қизга тегажаклик қилма, Дутуйя, бор, жойингта бориб ўтир! — деди Ласа қовоғини солиб.

— Ўзи индамайпти-ю, сен нима қиласан бурнингни сукиб! — деб дўқ урди Дуту ва олпита шишани кўтариб, изига қайтди. — Аммо-лекин, винони столга ошкелиб бериш сени вазифанг! — бақирди у Ласага. — Агар бирортасини шу қизга шилқимлик қилганини кўрсам, жонидан умидини узаверсин! Жасадини малоик Гавриил черковининг ҳовлисига ўзим кўмаман! Билиб қўйинглар! — Дуту бу сўзларни ҳаммага эшиттириб айтди.

Тамара қолган тўртта шишани олиб келган эди, Дуту уни зўрлаб ёнига ўтказди.

— Ўтир, қизалок, сенинг саломатлигингта ичмоқчима! — Дуту стакани кўлига олиб, ўрнидан турди ва Ласага қараб гап бошлади: — Ласайя Басилия! Шундок қизни тарелка ювдиришга уялмайсанми? Тамарани менга бер, мен уни олтин тахтага ўтказаман, бамисоли малика Тамарадай¹ ҳаёт кечиради!

— Қайси бир олтин тахтинга ўтказасан! Биттасида хотининг Талика савлат тўкиб ўтирибди-ку! Бўладиган гапни гапирсанг-чи, ўпкаси йўқ! Ҳовлингда дарахт у ёқда турсин, диккайган чўп ҳам кўринмайди-ку! Олдин товуқларингга қўноқ ясаб бер!.. Ҳе, сендака валломатдан ўргилдим!

Ошхонада қажқаха кўтарилди.

— Оқзингта қараб гапир, Ласайя, тилингни суғуриб оламан-а! — Дуту фижиниб, тўпшончасини ушлади.

Бачана ўрнидан туриб, эшикка қараб юра бошлади.

— Тўхта, ҳой бола! — деб чақирди уни Дуту. — Нега бу ерда ўралашиб юрибсан? Разм солиб қара-чи, сенинг тенгқурларинг бормикин?

— Овқатлангани кирувдим, — хотиржам жавоб берди Бачана.

— Нима учун кирганингни яхши биламан! Ма, мановини ичгину туёғингни шиқиллат! — Дуту Бачанага бир

¹ Тамара — XII асрда Грузияда ҳукмронлик қилган подшо.

стакан вино билан бир бўлак товук гўшти узатди. Бачана яқинлашиб, унинг қўлидан стакан билан гўштни олди-ю, индамай столга қўйди.

— Мен ичмайман.

— Ундай бўлса бир жўнавор-чи!

— Жўнайманми, жўнамайманми — бу менинг ишим! — Бачананинг икки юзи лоладек қизариб кетди. Дуту унинг кулоғидан ушламоқчи бўлиб, қўлини чўзган эди, Бачана чап берди, Дутунинг қўли ҳавода муаллақ қолди. — Сен мастсан, Центерадзе! — деди Бачана милиционерга ва ташкарига қараб йўл олди.

— Ким бу итвачча! — сўради эсанкираб қолган Дуту.

— Ломкаца Рамишвилининг невараси! — деди унинг ёнида ўтирган Ушанги Каландадзе. Дутунинг дами ичига тушиб кетди. — Эсингдами, Манучар Киквадзени йўқ қилдим, деб бошлиғинг орден олган эди, аслида уни мана шу бола ўлдирган... Тинч қўй уни... — деб шивирлади Каландадзе Дутунинг кулоғига.

— Бекор гап, — деди Дуту тишини вичирлатиб. — Ўзим қатнашганман ўша операцияда! — Центрадзенинг юзи бўғриқиб кетди. — Троцкийчининг ўғли, маккор бола у!

— Нима гуноҳ қилди бола бечора? Овқатлангани кириб, ҳеч нарса емай чиқиб кетяпти, бировга ринг дегани йўқ... Яхши эмас, Дуту, битта аёлни даб ақлдан озиш... — деди хафа бўлиб Афанасий Лория.

— Ким аёл, аҳмоқ?! Аёл эмас, фаришта у! Олдида тиз чўкиб, оёғини ўпишинг керак! — Дуту патнисдай келадиган кафти билан Афанасийнинг елкасига туширди.

Афанасий қалқиб кетди. Ошхонага оғир сукунат чўкди.

— Нима, заёмга ютганмисан Тамарани, Дутуйя? Қўйвор қизни, биз ҳам кўриб, мундоқ яйрайлик! — деди Мамука Яшвили вазиятни юмшатмоқчи бўлиб.

— Майли, бугунча кечираман, аммо эртадан бошлаб қорангни кўрмайин бу ерда! — пўписа қилди унга Центерадзе.

— Шунчалик зўр экансан, армияга борсанг бўларди! — жавоб берди кулиб Мамука. — Балки Гитлернинг таъзирини бериб қўярмидинг!

— Ким тартиб ўрнатади бу ерда? Сенга ўхшаган қочоқларга ким кўз-қулоқ бўлиб туради?

— Ким қочоқ? Мен қочоқманми? Бир килограммлик осколка ҳалигача кўкрагимда турибди! — Мамука қўйла-

гининг ёқасини ечди. — Сен мени қочоқ деясанми?! Бу ерда ҳали сен тартиб ўрнатасанми?! Уччига чиққан иш ёқмас ва қочоқ ўзингмасмисан?! — Мамука столдаги шишани олиб, Центерадзега ташланди. Дуту тўпшончасини суғурди. Бачана ошхонадан чиқиб кетди.

Тамара ошхонада пайдо бўлганига уч ой тўлар-тўлмас қишлоқда узунқулоқ гаплар ўрмалаб қолди. Худди баҳорги қалдирғочдай бу миш-мишлар ҳовлидан ҳовлига, уйдан уйга ўта бошлади. Далаларда, чойзору умумзорларда, боғ ва томорқаларда, бозорда, идорада, ҳаммомда, сартарошхонаю кутубхонада — хуллас, ҳамма ерда ёш официантканинг ғийбатини қилишарди.

— Эшитдингми, уч кун бурун ошхонада Мамука Яшвили билан Дутуйя Центерадзе ана шу касофат кизнинг дастидан бир-бирларини ўлдириб қўйишларига сал қопти...

— Айтишларича, танбал Дутуйя хотинини роса дўппослаб, Мелекедурига — отасиникига жўнатиб юборибди...

— Қандоқ ялмоғизни топиб келган экан Ласайя ўлгур! Ундан ҳомиласи ҳам бор эмиш. Вой, яшпамагур-ей...

— Ундан эмас, Дутуйя-милиционердан ҳомиласи...

— У жувонмарг Мамука Яшвилига ҳам кўз сузиб юрган экан, хотини сезиб қолиб, кизни роса адабини берибди...

— Гитлердан баттар экану манжалақи! Бутун қишлоқни остин-устун қилиб юборди-я!

— Ҳаммани бошини айлантириб қўйди мегажин!

— Айлантириш ҳам гапми! Айтишларича, Торнике Кинцурашвили Ардалион Гваладзега пичоқ кўтарганмиш...

— Дутуйя-милиционернинг кўзи қаёқда?

— Дутуйянинг ўзи биринчи ўйнаши-ку!

— Дутуйя ҳам майли-я, анови болани ҳам йўлдан ураётганмиш у сууюқоқ!

— Қайси болани?

— Ломқаца Рамишвилининг неварасини-да, Бачана-ни... Фақат шунинг учуноқ уни турмага жўнатиш керак... Она сути оғзидан кетмаган болага кўзини сузади-ми?! Уч кун бурун ошхонани олдида кўрдим — телба-намо бўп қопти боёқиш...

Тамара Зосим Хинтибидзеникида ижарада турарди. У деразаси кўчага қараган энг четдаги кичкинагина бир хонани эгаллаганди.

Қишлоқ маст уйқуда эди. Бачана аста деразани чертди. Сал ўтмай деразада кўрқиб кетган Тамаранинг юзи кўринди. Бачанага кўзи тушиши билан қизнинг нигоҳида таъна ва алам ифодаси учқунлади. Лабини тишлаб, кафтларини кўксига жуфтлади, кейин деразани қия очди-да, хижолат чекиб турган Бачанадан:

— Сенмисан? — деб сўради шивирлаб.

— Бир мунутга кирайин, — ёлворди Бачана.

— Сен етмай турувдинг! — Тамаранинг овози титраб кетди.

— Хўп дегин!

— Бу ифлос ишларга аралашма, Бачана! Бор, уйингга бор! Мендан нима истайсизлар ўзи? Нега мени бадном қиласизлар? Сизларга нима ёмонлик қилдим? Бўлди... Мени тинч қўйинглар... — Тамара хўнграб йиглаб юборди.

Бачана деразадан ошиб тушди-да, Тамарани айланиб ўтиб, стол ёнига бориб ўтирди. Қиз жинчиروқни ёқди, кейин ўзи ҳам Бачананинг рўпарасига келиб ўтирди.

— Хўш, нима дейсан?

Бачана индамади.

— Нимага келдинг?

— Шу гаплар ростми? — сўради Бачана титроқ қўли билан жинчиروق курумни кўчираркан.

— Қайси гаплар? — хўрсинди Тамара.

— Сен ҳақингдаги... Ёмон гаплар...

— Ўзинг-чи, ўзинг ишонасанми?

Бачана елкасини қисди.

— Мен айтмоқчи эдимки...

— Хўш, қани?...

— Мен шунинг учун келдимки...

— Кўй, гапирма! Қишлоқда ёлғиз сени софдил одам деб биламан! Гапирма ҳеч нарсани!

Бачана кўз ёшини ичига ютиб, бирдан тилга кирди:

— Кийин!

— Нима?!

— Кийиниб, мен билан юр.

— Қаёққа?

— Билмайман.

— Қаёққа бораман, ахир?

— Сен қишлоқдан кетишинг керак!

— Шарманда бўлиб-а?

— Кетишинг керак! Улар сени фақат аёл деб билишади, мен бўлсам...

— Сен-чи?

— Кийин, дөшпман! Нарсаларингни ҳам йиғиштир, бұла қол! — Бачана шундай ишонч ва қатъият билан гапирардики, бунга ҳатто унинг ўзи ҳам ҳайрон қолди.

Тамара сакраб туриб, каравот остидан чамадонини олди-да, елби-югуриб унга нарсаларини йиғиштириб сола бошлади. Бу орада Бачана айвонга чиқиб, Зосимнинг эшигини тақиллатди.

— Ким у? — деган уйқусираган овоз эшитилди ичкаридан.

— Бу мен, Бачана, Люмкаца Рамишвилининг неварасиман.

— Адашибсан, болакай!

— Йўқ, Зосим амаки, адашганим йўқ. Илтимос, Маро холам билан бирга бир минутга чиқинглар!

— Агар кайфинг опган бўлса, уйингга бор! — деди Зосим зарда билан.

— Йўқ, маст эмасман! Чиқа қолинглар, илтимос! — деди яна Бачана.

Эшик очилиб, Зосим чиқди. У фақат ички кўйлак-иштонда эди. Унинг орқасидан ўтақаси ёрилган Маро мўралаб турарди.

— Мен Тамарани олиб кетяпман, Зосим амаки, шунини кўйинглар демоқчи эдим...

— Опкета қол... Шунгайм уйқуни харом қиласанми? Уни мenden қарзи йўқ... Ижара ҳақини олдиндан тўлаб кўйган...

— Зосим амаки, Мамука Яшвилини, ёки Дутуйя Центерадзени, ёки Ласайя Базилияни, ёки Торнике Кинцарашвилини Тамаранинг хонасидан чиқиб кетаётганини кўрганмисиз?

— Нега менга ёпишиб олдинг, болакай? Нима, мен унга қоровулманми?

— Йўқ, Зосим амаки, сиз тўғри одамсиз! Менга ҳақиқатни айтинг!

Зосим дудукланиб, чаккасини қашлай бошлади.

— Ростини айтсам, ўғлим, бировни чиқиб кетаётганини ҳечам кўрмаганман!.. Дутуйя Центерадзе маст ҳолда уч марта хиралик қилган кирмоқчи бўлиб, лекин Тамара киритмаган. Икки марта Торнике Кинцарашвили қадам ранжида қилган, у ҳам кайфда бўлган, қиз унияш қувиб солган... Тунда унинг хонасига кирган биринчи одам сенсан... — Зосим чамадон кўтариб турган Тамаранинг кўзларига қаради.

— Нега бўлмаса уни ёмонотликка чиқаришди? — сўради Бачана.

— Биздан бир оғиз ҳам ножўя гап чиккани йўқ, болагинам! — гапга аралашди Маро эрининг олдига ўтиб. — Қайтанга олдидан ҳам, орқасидан ҳам мактаб юрамиз, ипонишмаса нима қилайлик?

— Кетдик! — Бачана Тамаранинг қўлидан чамадонни олди.

— Бемаҳалда қаёққа борасизлар, болам? Эрталаб кетинглар, йўлга у-бу нарса тийёрлаб берардим... — деди Маро хижолат бўлиб.

— Мана шу гапингизни ўзи етиб ортади! — жавоб берди Бачана. — Хайр, раҳмат сизларга!..

— Қилаётган ишингни буванг биладими? — деб сўради Зосим Бачанадан, улар ховлига чиқишганч.

— Билади! — қисқагина жавоб берди Бачана ва Тамаранинг қўлидан ушлади: — Кетдик!

Улар анчагача индамай боришди. Катта йўлга чиқишгач, Бачана чамадонни ерга қўйди-да, бир четга ўтириб, тамаки ўради. Тамара унинг ёнига ўтирди. Бир оз дам олишгач, яна йўлга тушишди. Насакирали давонига етганде тагин нафас ростлагани ўтиришди.

— Нега индамайсан, гапирсанг-чи! — деди Тамара.

Бачана қўйнидан кичкина бир тугунчани олиб, Тамаранинг тиззасига қўйди.

— Нима бу? — сўради Тамара.

— Ишлаган кунларим учун олган авансим... Олти юз сўм... Ҳозирча етади сенга... Ун сотиб ол... — Бачананинг томоғига бир нарса қадалиб, у ёғини гапиролмади.

Тамара тугунни очди, пулни кўрди-ю, тугунни қайтадан ўраб, Бачананинг қўйнига солиб қўйди, кейин юзини тиззасига босганча хўнграб йиғлаб юборди. Бачана уни юпатмади, тасалли ҳам бермади. Қизнинг йиғлаб бўлишини кутди. Ахийри чидаёлмай, гап бошлади:

— Йиғлаган яхши... Мен ҳам бирор ерим оғриса ёки бирор нарсадан қаттиқ изтироб чексам, ўрмонга бораман-да, дарахт тагига чўзилиб, тўйиб-тўйиб йиғлаволаман... Кун бўйи, то кўз ёшим қуриб, кўнглим бўшамагунча йиғлайвераман... Шундан кейингина енгил тортаман. Майли, йиғла, йиғлайвер!.. Юрагингни бўшатвол. Бўлмаса инсон чидармиди... Аммо-лекин, сен одамлардан хафа бўлма... Уларда айб йўқ... Ҳаммасига ҳуснинг, тенги йўқ ҳуснинг сабабчи... Бизнинг эркакларимизга келсак... Улар

бир-бирларига ҳасад қилганларидан ёқа юлишди... Уч ойдан бери миждо қокқаним йўк, фақат сени ўйлайман. Нега бунчалик гўзал бўлмасанг?... Ким кўрса, фақат менга кулиб боқяпти, фақат менга ишва қиялпти, деган хаёлга боради... Менга ҳам шундай туюларди. Лекин унақамаслигини биламан! Биламану, аммо... яхши кўраман, жудаям яхши кўраман... Сенсиз туролмайман... Ўламан... — Тамара йиғидан тўхтаб, Бачананинг сўзларига таажжуб билан кулоқ сола бошлади. У ҳамон гапдан тўхтамасди. — Яқинда ўн еттига тўламан. Тўғри, унчалик катта ёш эмас, лекин кам ҳам эмас... Биламан, сен менга худди ёш болага қарагандай қарайсан... Ажабланма... Сени севаман, шунақаям севаманки... Нима қилайин? Лекин пулни ол... Мен уни ўғирлаб олганим йўк... Бувам бердилар... Сенга деб бердилар... Бувам — доно одам... Сени олдинга ҳам ўзлари юбордилар, кишлоқдан опчиқиб кет, дедилар. Мени севолсанг қанийди... Лекин сен бениҳоя чиройлисан, билмадим, қисматинг нима бўларкин... Ҳали ёшман — сени химоя қилолмайман, сенга паноҳ бўлолмайман... Аммо яхши кўраман, жонимдан ҳам ортиқ кўраман... Уч ойдан бери уйқи йўк, кечасию кундузи кўз олдимдан нари кетмайсан...

Бачананинг ўлкаси тўлиб, гапиролмай қолди. Тамаранинг тиззасига бошини қўйди-ю, худди ўрмонда адашиб қолган бўри боласидай, қачонлардир Чхакоура ёнбаридо бўлганидай, уввос тортиб йиғлаб юборди.

Тамара унинг бошини кўксига босди, шунда Бачана музлаб ётган юрагига аллақандай тафт ўтганини, бу ҳарорат аста-секин кучайиб, қалбида мислсиз бир олов пайдо бўлганини сездди. У Тамарани кучоқлаб, кўксидан, елкаларию бўйнидан, юз-кўзларидан энтиқиб ўпа бошлади. Қизнинг кўзларидан шўрғаём ёш қуйилар, ўзи эса эҳтирос билан шивирларди:

— Офтобим, қувончим... Сен менинг акамсан, отамсан... Қайғую ҳасратларимсан... Ҳам ўғлим, ҳам етимлигимсан... Сен менинг ҳаётим ва заволимсан... Болагинам, муҳаббатим... Қаёқдан пайдо бўлдинг, ҳаётимга қай йўсин кира қолдинг?

Сўнг уларнинг лаблари тутшиб, жимиб қолишди, аммо энди юраклари тилга кирган эди.

Ҳар икковининг кўксига кумуш қўнғироклар жаранглар, шундай ҳамоханг ва улунвор жаранглардики, шу тобда улар худога илтижо қилишдан бўлак ҳеч нарсани хоҳлашмасди...

— Эй, парвардигор! Бизнинг қалбимиз ва жисмимизни пайванд қил, бизни улкан, ҳад-ҳудудсиз, яхлит бир ҳаётга айлантир!.. Э қодир худо, менга унинг қонини бер, унинг томирларида менинг қоним жўш урсин! Бизни гуноҳдан асра, тезроқ омонатингни қайтариб ол!..

— Бачана, қуёшим, қаердан пайдо бўлдинг, нега ҳаётимга сирғалиб кирдинг?.. Менинг бахтим, менинг кулфатим... Қўй, кераги йўқ, жоним, кераги йўқ... Қизман ҳали...

— Ё тангрим! Менга сабот ва чидам бер! Эс-хушимдан жудо қилма! Ўзинг асра, парвардигор!

Улар қўл ушлашиб, яна йўлга тушишди. Ўрмон уйғонди. Қушлар тонг ва қуёш қўшиғини бошлаб юборишди. Теварак-атрофдаги кишлоқлардан итларнинг вовиллаши эшитилди. Дарёнинг нариги томонида хўроз биринчи кичқириши биланоқ оёққа турган деҳқон томоркасига кирган сигирни болохонадор қилиб сўқди. Осмон ёриша бошлади. Тоғ чўққиларининг тепасида сузиб юрган булутлар қизил тусга кирди. Насакиралида тонг отди.

Бачана тўхтаб, чамадонни Тамаранинг оёқлари олди-га қўйди.

— Энди боравер! — деди у ғамгин товуш билан.

Тамара унга узоқ тикилиб турди. Сўнг хотиржам сўради:

— Нима қиламиз бу ёрига?

Бачана индамади.

— Қўшнилариңга нима дейсан?

Бачана елкасини қисди.

— Кетавер... — деди у базўр.

— Мени унутиб юборма.

Бачана бош чайқади.

— Дунёда энди ҳеч кимни сени севганчалик севолмайман!

— Турмушга чикма... Ҳадемай улғаяман... — Бачананинг кўзларига ёш қалқди.

Тамара тиз чўкиб, унинг қўлларига лабини босди.

— Тагин қанаққиб улғаясан? — қиз Бачананинг тиззаларини кучди.

Бачана оёқларини аста қизнинг кучоғидан бўшатиб, уч-тўрт кадам орқага тисланди-ю, шартта бурилиб... кета бошлади.

Ярим чакиримча юргач, қайрилиб қаради. Қиз ҳамон йўл устида тиз чўкканча унга тикилиб турарди.

Бирдан Бачана хайратидан титраб кетди. У кизнинг катта-катта, мовий кўзларини аниқ-равшан кўриб турарди. Тамаранинг кўзлари жикқа ёш эди.

Қоқ пешинда Бачана ошхонага кирди. Тамаки тутунига тўлиб кетган зал гавжум, гала-ровур эди. Ласа пештахта орқасида туриб, ўзи одатланган чакқон ҳаракат билан бодрийг ва помидор тўғрарди. Бачананинг кириб келганини кўриб, пичоғини кўтарганча донг қотиб қолди. Ошхонага жимлик чўкди. Кулиб турган, хайратта тўла, қути ўчган — турли хил чехралар Бачанага бараварига қадалган, ҳамманинг нигоҳида фақат битта савол ифодаси бор эди. Бир муддат жимликни бузишга ҳеч ким журъат этолмади. Ниҳоят, Ласа тилга кирди:

— Ана ўзлари! — деб хитоб қилди у ва елкасидан тоғ ағдарилган одамдай енгил хўрсиниб қўйди. Ошхона яна жонланди. Ҳамма бараварига гапира кетди. Ана шу гала-ровур орасидан Дуту Центерадзенинг масхараомуз овози эшитилди:

— Ишгонсиз куёвга саломлар!

Бачана милиционерга эътибор бермай, тўшпа-тўғри Торнике Кинцурашвили ўтирган стол ёнига борди.

— Кизни қаёққа яширдинг? Ёки буванга обориб бердингми? — Торниканинг кайфи анча баланд эди.

— Торнике Кинцурашвили! Одамларга тўғрисини айт, ўша киз бузукмиди ёки бузукмасмиди? — деб сўради Бачана овозини кўтариб.

— Буни Ласайядан сўра. Ўша кизнинг унга ҳам тўшпак, ҳам ёстик эди! — жавоб берди Торнике хахолаб.

— Бу одам тўғри гапиряптими? — Бачана Ласага мурожаат қилди.

— Агар кизга ноҳўя гапирган ёки қўлимни теккизган бўлсам, лоақал кўнглимга ёмон ўй келган бўлса эртагача тил тортмай ўлай, мана шу пичоғим юрагимга санчилсин! — Ласа қўлидаги пичоқни бир уриб, пештахтага санчиб қўйди.

Бачана яна Торникега юзланди.

— Агар эркак бўлсанг, Торнике Кинцурашвили, ўрнингдан туриб, гапир: кизникига неча марта боргансан? Гапиравер, тортинма, бари бир у эшитмайди!

— Кимсан ўзинг, мишиқи! Келиб-келиб сенга ҳисоб бераманми! — Торникенинг қони қайнаб кетди.

— Бўла қол, бўйиништа ол, неча марта у сени уйдан ҳайдаб юборган?

— Хеч ким мени хайдаган эмас! Кайфим таркаганидан кейин ўзим кетганман... Ана Зосим гувоҳ, сўра ишонмасанг! — Кинцурашвили сал паст тушди.

— Мамука Яшвили, хеч кимга ишонмасам ҳам, сенга ишонаман! Айтгин-чи, нима учун хотининг Дарежон Тамара билан уришган эди? — Бачана боядан бери лабини тишлаганча миқ этмай ўтирган Мамукага мурожаат қилди.

— Аҳмок-да, аҳмок! Дутуйя Центрадзенинг хотини кулоғига пичирлайвериб, ақлдан оздирган, — жавоб берди Мамука бошини ҳам кўтармай.

— Сен менинг хотинимга тил теккизма, аблах! — деб бақирди Центерадзе.

Мамука ўрнидан турди, аммо Бачана уни гаширтирмади.

— Энди бўйинларингта олинглар, қайси бирларингиз лоақал бир марта бўлса ҳам Тамара билан ётгансизлар? Сен бошла, Дуту!

Центерадзе ўрнидан турди. У бу ерда интизом ўрнатмоқчи бўлган жазбёт болани гирибонидан олиб, ошхонадан чиқариб юбориш ниятида турган эди, аммо Бачана милиционернинг хатти-ҳаракатини ўз саволига жавобдай тушуниб, пештахтага санчилиб турган пичоқни суғурдида, Центрадзенинг устига бостириб борди:

— Ёлғон, аблах, ёлғон! Уч марта кирмоқчи бўлгансан қизниқига, лекин учала сафар ҳам у сени хайдаган шармандангни чиқазиб! Сен сурбет, мақтанчоқ одамсан, Дутуйя Центерадзе, фақат эл олдида мақтаниш учунгина ҳалол-покиза бир қизни бадном қилдинг, юзига коракуя суркадинг! Тўғрими гапим, Зосим амаки?

— Тўғри, ўғлим, тўша-тўғри! — деди ранги оқариб кетган Зосим.

— Сен қаёқдан биласан, калаварам? — Центерадзе унга ташланиб қолди. — Ё этигимни ечиб қўйганмисан?!

— Болани гапи тўғри, халойиқ, теламда худо турибди! — такрорлади Зосим.

— Палид одамсан, Дутуйя Центерадзе! — деди Бачана милиционерга ўзи ҳам кутмаган аллақандай бир ички шижоат билан.

— Ўлдираман, чурвақа! Нега бу ерда гап сотиб, олиф-тагарчилик қиляпсан? Нега ҳаммага лой чапляпсан?! Мен кимман — қонуний ҳокимиятнинг вакилиманми ёки югурдак боламанми? — Центерадзе тўшпончасини чиқазиб, Бачанага талпинди.

— Хайвонсан, Дутуйя Центерадэе, билдингми, хайвонсан! Тупурдим тўппончангта! — Бачана ҳам Центерадзенинг устига бостириб бора бошлади. Ласа пештахтага орқасидан чолиб чиқиб, икковининг орасига туриб олди.

— Хамма эшитиб кўйсин! — деб қичқирди Бачана. — Кеча кечаси мен Тамараникида эдим! У қишлоғимизга қиз келиб, қиз кетди! Агар ёлгон бўлса, онамни ўртага кўйиб қасам ичишим мумкин!

Бирдан карсиллаган овоз эшитилди, Дуту Центерадэе полга авдарилиб тушди. Мамука Яшвили зарбдан пишиб кетган кафтини ишқалаганча Бачананинг олдига келиб, ўша қўли билан унинг юзини силади.

— Яхши йигитсан, ўғлим! Уйингга кетавер, бу ёғини ўзим тинчитаман...

Бачана шошмасдан эшикка йўналди...

9

Йигирма икки кун деганда профессор Бачанага тўшақда у ёнбошидан бу ёнбошига авдарилишга рухсат берди. Энди у тирсагига суяниб, палатадаги иккала ҳамхонасини бемалол кўра оларди. Кейинроқ шифобахш бадантарбия тайин қилишди, бу шундан иборат эдики, Бачана икки ҳафта давомида бармоқларини ёзиб-тутиб туриши лозим эди. Унга ўтиришга ижозат беришган куни, — бу воқеа биринчи «рухсатнома» текканидан кейин, орадан йигирма кун ўтгач юз берди, — палатага шундай сулув бир киз кириб келдики, анграйиб қолган Булика мураббо солинган банкани қўлидан тушириб юборди. Кўкиш-тоб-қора сочли, кўзлари кўк-кўк бу фаришта Бачананинг каравоти четига ўтирганида ҳазрат Иорам бир чўқинди-ю, оҳ тортиб юборди.

— Хўш, энди ям худонинг борлигига ишонмайсизми, хурматли Бачана?

— Ишонаман, отахон, агар туш бўлмаса, албатта, — жавоб берди қизнинг жамоли ва журъатидан хайратда қолган Бачана.

— Туш бўлса бўла қолсин, фақат менинг ҳам каравотимга ўтирса бас! — деди Булика ва шундагина қошиқ хануз оғзида турганини пайқаб қолди.

— Сизнинг ёнингизга ҳам ўтаман! — жавоб берди қиз бепарво.

— Кутаман, асал қиз, кутаман! — шоша-пиша так-лиф килди Булика.

— Салом, ўртоқлар! Менинг исмим Кетеван, фамилиям Андроникашвили. Касалхонанинг шифобахш бадантарбия бўйича бош инструктори бўламан! — ўзини таништирди қиз.

— Шунақа денг? Дўхтирларимизнинг эс-хушлари қаёқда? Нега бизни ҳар хил пантопон, персантин, интенсанлар билан қийнашади? Сизга ўхшаган жононнинг палатамизга бир марта кириши ўнта бўлмаса ҳам, камида бешта уколни ўрнини босади-ку! — деб хитоб килди Булика.

Қиз мамнун жилмайди.

— Хурмагли Бачана! Қаранг, куляпти! Ушлаб кўринчи, агар ғойиб бўлиб қолмаса, тушимиз эмас, ўнгимиз бўлиб чиқади! — деди Булика.

— Маъзур тутасиз! — Шундай деб, Бачана қизнинг нозик бармоқларини ушлади. — Суюнавер, Булика, туш эмас экан, тирик мавжудот! — у Буликага мурожаат килди, лекин қизнинг қўлини қўйвормади. Шунда қиз бармоқларини Бачананинг кафтидан аста суғуриб, унинг билагига қўйди-да, томир уришини ўлчаёт бошлади. — Э-э, ҳозир томир уришига қараб ҳеч нарсани аниқлаб бўлмайди! Сал ўзимга келволай... — Бачана яна қизнинг қўлидан ушлаб, юрагига босди. — Эшитяпсизми, кинидан чиқиб кетай даяпти?!

Бош инструктор қўлини Бачананинг кўкрагидан олиб, энди митти чучварадай ихчам, чиройли қуловини унинг кўксига қўйди.

Бачананинг дами ичига тушиб кетди.

— Нима қиялпсиз, доктор, мени ўлдирмоқчимисиз? — шивирлади у ва ҳазрат Иорамга ёлборгандай қараб қўйди. Чол «ёрдам беролмайман» деган маънода кўзларини юмиб, қўлларини икки томонга ёзди...

Бир оздан сўнг қиз қалдини ростлаб, бутунлай жиддий қиёфада сўради:

— Юрагингизда оғриқ сезяпсизми?

— Оғриқ аллақачон ўтиб кетган, томиримнинг уриши ҳам сиз келмасингиздан олдин жойида эди, энди ҳаммаси қайтадан бошланди, — Бачана чуқур хўрсинди.

— Нима балю, ҳамманглар битта гапни ёдлаб олганмисизлар? — деди қиз афтини буруштириб.

— Бошқалар ҳам шунақа дейишяптими? — сўради Бачана ҳафсаласи пир бўлиб.

— Албатта-да! Сиз ёзувчисиз, бинобарин, янгирок гап топишингиз керак эди! — киз истехзо билан жилмайди.

— Бундан ортиқ яна қанака янги гап бўлсин?! — деди Бачана ҳазин интраб. — Кўряпсиз-ку, мен мурдаман, шунга қарамай, сиз билан гаплашяпман...

Қиз хандон отиб кулди:

— Ҳа, буниси чиндан ҳам янги гап!.. Энди ишга ўтайлик! — Шундай деб, киз Бачананинг бўйнидан билagini ўтказди-да, уни эҳтиётлик билан кўтариб, каравотга ўтиргизиб қўйди. — Хатта-йога ҳақида эшитганмисиз?

Бачана шошиб қолди.

— Ёплигимда ўқиган эдим шекилли. Ҳиндларнинг фалсафий-диний таълимоти, шундайми? Махсус жисмоний машқлар ёрдамида рух ила танни мукаммаллаштириш... Тўғрими?

— Тўша-тўғри! — деди бош инструктор. — Ҳозирча хатха-йоганинг оддий усулларини бажариб турамыз, рухни мукаммаллаштириш билан эса бу ердан чиққанингиздан кейин ўзингиз шуғуланасиз...

— Хўп бўлади! — деди Бачана итоаткорона бош эгиб.

— «Нилуфар» нималигини биласизми? Лоақал у ҳақда эшитганмисиз? Ҳалиги... Будданинг ўтирган ҳолатини кўрган бўлсангиз керак, ҳар ҳолда? Ана шу ҳолат «нилуфар» дейилади...

— Тупунарли...

— Қани, бир уннаб кўрайлик-чи!.. — Қиз халатининг энгини шимарди-да, Бачананинг устидан аёлни олиб ташлади. Бачана хижолат бўлиб, қўли билан шоша-пиша ярим-яланғоч баданини яширди. Қиз унга заррача ҳам эътибор бермай, ишида давом этди: — Демак, бундай: ўнг товонимиздан ушлаб, оёғимизни чап сонимизнинг тагига ўтказамиз... — Бачана дўхтирнинг айтганини қилди-ю, бирдан ниҳоятда озиб кетганини пайқади: касалхонага ётмасидан илгари бунақа машқни биров милтиқ ўқталиб турганда ҳам бажара олмаган бўларди. У шу пайтгача ўзига нотаниш бўлган аллақандай енгиллик ва эркинликни сезиб, севиниб кетди.

— Жуда соз! — деди киз. — Энди чап товонимиздан ушлаб, оёғимизни... Нима қиламиз?

— Ўнг сонимизнинг тагига олиб борамиз... — давом эттирди Бачана ўша оҳангда ва машқни бажаришга киришди. Аммо бу гал бўлмади! Чап товонини қимирлати-

ши билан жигари қаттиқ санчиб, бир зумда қора терга ботиб кетди.

— Зўрламанг! — огоҳлангирди қиз. — Агар қийна-лаётган бўлсангиз, аввалги ҳолатга қайтинг!

Бачана дарров оёқларини чўзганди, шу заҳоти анча энгил гортди.

— Нима, оғридими?

— Жудаям.

— Хечқиси йўқ, қўникасиз, — тасалли берди унга қиз, — энди ётиб, мушакларингизни бўш қўйинг.

Бачана ёстикка суянди. Инструктор унинг пайларини ушлаб кўриб, бош чайқади.

— Бўш қўйинг, бўш қўйинг! Худди мурдага ўхшаб ётинг!

— Ие, у нима деганингиз, азизим! Зўрға нариги дунёдан қайтариб олиб келишди-ю, сиз бўлсангиз яна ўлдирмоқчисиз-а? — деб хитоб қилди Булика.

— Ҳиндистон билан хатха-йога чакки эмас экан, қизим, лекин бошқача, христианча машқлар йўқми? — гапга аралашди ҳазрат Иорам.

— Христианча машқ — ибодат қилиш-да, одамларни фақат ибодат билан тузатиб бўлмайди! — хафа бўлди инструктор.

— Буни нимаси бадантарбиядан қолишаркан? Қаранг-а! — Булика қўлларини ёзиб, бир неча марта чўқинди. — Эрталабки бадантарбияни ўзи-ку!

— Роса қарғардимку-я сен осий бандани, аммо лекин, мени қарғишимсиз ҳам тўппа-тўғри дўзахга йўл тутгансан! — деди жаҳл билан ҳазрат Иорам ва девор томонга ўтирилиб олди.

Қиз Буликанинг каравоти ёнига келди.

— Марҳамат!.. — Булика жой бўшатиб, сал нари сурилди.

— Раҳмат, ўтирмайман... — қиз Буликанинг томирини ушлаб кўрди. — Сизники анча дуруст... — Машқ қилиб кўраимизми?

— Биласизми, доктор, хурматли Бачанани мурдага айлангиргунингизча ўзим машқ қилиб кўрдим... Бўлмади... Нилуфарга ўхшаб ўтириш қўлимдан келмайди. Агар шу бежирим кулофингизни юрагимга лоақал бир марта бўлса ҳам босмас экансиз, эрингизни ўлдириб, тўппа-тўғри турмага кетавераман. Шу менга нилуфардан осонроқ!

— Бунақа палатани энди кўришим! Беморлар эмас, масхарабозлар йиғилган экан. Ҳамширага айтмасам

бўлмайдиганга ўхшайди, бир таъбирларингизни бериб қўйсин!

— Фақат кетмасангиз бўлди, нилуфарга ўхшаб эмас, ҳатто қизиб турган товага ўтиришга ҳам розиман! — деди Булика, лекин бош инструктор эшикни карсиллатиб ёпиб, палатадан чиқиб кетди.

— Тағин тирик мавжудот дейсиз-а! — Булика чуқур уф тортиди.

— Худди тушга ўхшайди... — деди Бачана.

— Бу аёлнинг кўзида ажинаси бор экан! — Шу пайтгача индамай ётган ҳазрат Иорам Бачана билан Булика томонга ўтирилди. — Ўлай агар: кўзидан ажина жилмайиб турибди! — ҳазрат Иорам яна деворга ўтирилиб олди.

Шифобахш бадангарбия бўйича бош инструктор палатага ташриф буюриб кетганидан кейин орадан беш минутлар ўтгач, ҳамшира Жения патнис кўтариб кириб келди. Патнисда оппоқ пахтага ўралган учта шприц бор эди.

— Кардиологик саломлар! — деди Жения патнисни столга қўйиб.

— Грузия юрагининг кардиограммасига алангали салом! — жавоб берди Булика.

— Хушхабар олиб келдингми дейман, Жения? Кўзларинг ёниб турибди! — сўз қотди Бачана.

— Янгилик! — Жения халатининг чўнтагидан чиқиб турган газетани уриб қўйди.

— Қани, қани, саҳрода қолган шўрлик йўловчиларнинг чанқоғи тезроқ босилсин! — ҳазрат Иорам унга қўлини чўзди.

— Олдин укол, янгилик кейин бўлади! — деди Жения қатъий оҳангда. — Қани, тайёрланинглр!

Учовлари бараварига аёлни кўтариб тапплаб, ерга қараб ётишди. Жения Бачанадан бошлади...

— Тепамда чарх урма, эй қора қарға, мен сеники эмасман! — деди сўзларни шеърый оҳангта солиб Бачана, нина ўрнини ишқаларкан.

— Азизим Жения, шприцни охиригача ботириш шартми? — сўради ҳазрат Иорам ёстикнинг четига кўз ёшларини артиб.

— Кечирасиз, қаттиқ босворибман, — жавоб берди Жения хижолат бўлиб.

— Қанақасан ўзи! Нега ҳар доим менга келганда

адашасан? Палатада осий ва шаккоқлар қуриб қолганми?!

— Сабр туби — олтин... — ҳамшира руҳонийни юпатган бўлиб, Буликанинг ёнига келди.

— Олдин игнани кўрсат! — тархашлик қилди Булика.

— Мана, марҳамат.

— Ҳой, яхшилар! — деб қичқирди Булика. — Агар шу игна бўлса, унда бигизни нима дейиш керак?!

— Бўлди, жонимга тегиб кетди! Ҳар куни шу аҳвол! Ёт! — бурорди Жения.

— Пичоқни аввал ўзингга ур, деганлар. Қани, ўзинг бир ётиб кўр-чи! Кўраман диконглаганингни! Қани, ке!

— Тагин йўталиб ўтирма!

— Шу қилганингга чурқ этмайман! — деди Булика ва ёстиқни тишлади. Жения шприцни найзадек санчди.

— Бўлдимми? — сўради Булика, Жения игна ўрнини артаётганда.

— Бўлди!..

— Ўзим аҳмоқман! Медицина институтига кирмайманми?! Бошқалардан қаерим кам? — деб ингради Булика. Жения кета бошлади.

— Янгилик-чи! — қизнинг орқасидан қичқирди ҳазрат Иорам.

Жения газетани руҳонийнинг каравотига ташлади. Чол газетани олиб кўзойнагини қидира бошлади. Бачананинг сабри чидамай, ўзиникини улоқтирди.

— Меники ҳам плус уч. Ўқинг, отахон!

— Ха, яшанг! — Ҳм, бизнинг «Динамо» «Аралат»га ютқазибди!

— Бор гап шуми? — Булика қўл силтади. — Ютқазишларини билувдим!

— Ҳисоб қанақа? — сўради Бачана.

— Иккию ноль! — деди ҳазрат Иорам кўзойнагини олиб.

— Жа-а асабимга тегади-да шу «Аралат!» — Булика пешонасига шাপатилади. — Йил бўйи фақат бизни ютишга тайёргарлик кўради! Бошқаларга ютқазса, парво ҳам қилмайди!

— Бизникилар ҳам «Аралат» билан тиззалари қалтираб ўйнашади-да! — деди ҳазрат Иорам.

— Э, қойилман, отахон! Ўзлари ҳам ишқибоз эканлар-ку! — ҳазиллашди Булика.

— «Минг қилса ҳам одамлармиз, табиатнинг ожиз

бандаси...» — хазрат Иорам Николоз Бараташвилидан¹ далил келтирди.

— Агар мени қўлимда бўлганда, командаларимиздан биттасини фақат тбилисилик арманлардан тузардим... Шунақа зўрки улар! «Арарат»га кўрсатиб қўйишарди ўйин қанақа бўлишини... — деди Булика хаёлчан.

— Отахон, бошка саҳифаларини ҳам ўқинг-чи, футбол ҳам янгиллик бўлди-ми! — илтимос қилди Бачана. Иорам газетани варақлай бошлади, биринчи саҳифага етганда бир оз гарангсиб турди-ю:

— Ишонмайман! — деб хитоб қилди ва газета билан кўзойнакни Бачанага отди.

— Нимага ишонмайсиз? — қайта сўради Бачана кўзойнагини тақаркан. Лекин шу заҳоти ўзи ҳам: — Бўлиши мумкин эмас! — деб юборди.

— Нима бўлиши мумкин эмас? Уруш бошланибдими?! — деди ўтақаси ёрилиб Булика.

— Небиеридзени ишдан олишибди! — жавоб берди Бачана газетадан кўз узмай.

— Небиеридзе? Қайси... Ҳалиги... каттағимизми? — Булика хангу манг бўлиб қолди.

— Ҳа, ўша...

— Во-о-ой... — Булика бошини сарак-сарак қилди. — Қўп одамнинг пайтавасига қурт тушадиган бўлти-да...

— Ростини айтсам, сира кутмаган эдим... — деди Бачана ўйчан қиёфада газетани бир четга қўяркан.

— Ана холос... Кечагина қандоғ одам эди-ю... Бугун қарасанг... Тушунолмай қолдим! Ишонгим келмайди! — деди хазрат Иорам.

— Ишдан бўшатишибдими ёки озод қилишибдими? — сўради Булика.

— Нима фарқи бор, Гоглашвили? Бўшатишди нима-ю, озод қилишди нима? Энг муҳими — кеча бор одам, бугун йўқ! — деди қулочини ёзиб хазрат Иорам.

— Нега фарқи бўлмас экан! — Булика хазрат Иорам томонга ўтирилди. — Озод қилиш дегани нима ўзи? Бу дегани одам оғир ахволга тушиб қолган, кечаю кундуз исканжада яшайди... Шунда кимдир ёрдам қўлини чўзиб, уни озод қилади... Мана, масалан, Африкани олайлик... У ердаги халқ азоб-уқубатда кун кечиради, демак, уни озод қилиш керак!.. Бўшатиш дегани-чи? — Бўшатиш дегани — креслога елимдай ёпишиб ўтириб

¹ Николоз Бараташвили (1817–1745) — Грузиянинг буюк романтик шоири.

олган одамни бамисоли мурувватдай бураб ёки миҳдай суғуриб олиб ташлаш дегани... Тушундингизми?

— Бу ерда «озод қилинди» дейилган, — деди Бачана.

— Демак, аҳволи офир экан, шунинг учун озод қилишибди боёқишни...

— Иши прокуратурага оширилибди... — қўшиб қўйди Бачана.

— Нега энди? — хайрон бўлди Булика.

— Порахўрлик ва опшна-оғайнигарчиликка қарши чора қўрмаганлиги, меҳнаткашларнинг шикоятларига лоқайд қараганлиги учун.

— Тўхтанг, тўхтанг, шуларнинг ҳаммасига фақат Небиеридзенинг ўзи айбдорми?

— Ҳозирча шунақа...

— Қойилман, Небиеридзе! Демак, яхши ишлаган экан! Бошқаларнинг кўзи қаёқда экан, бу ҳақда ёзишмабдими?

— Ўзингнинг кўзинг қаёқда эди? — Буликанинг гапини бўлди ҳазрат Иорам.

— Менга айтяписизми? — деди ажабланиб Булика.

— Ҳа, сендан сўраяпман! Сен ишчилар синфининг вакилисан. Бир одам шунча ножўя иш қилган экан, сен нега индамадинг, нега қўл ковуштириб ўтирдинг?

— Сиёсий саводингиз йўқ, отахон! Биринчидан, мен ишчилар синфидан эмасман, мен майда хунармандман. Иккинчидан, мен Небиеридзенинг қабулхонасига қатнайвериб тўзиб кетган пойабзалингизни тузатиш билан овора эдим...

— Уни менга алоқаси йўқ, — ҳазрат Иорам қўл силтади. — Небиеридзе сизларнинг раҳнамонгиз, худога шукур, менинг ўз қодир эгам бор!

— Ҳар турли бошлиқларнинг болаларини чўқинтириб чўнтагингизни қапшайтирсангиз майли, а?

— Тенгак одамсан, Гогиллашвили! Бу ишларнинг ҳаммаси худо йўлида қилинади! Қанийди коммунистларнинг барини чўқинтира олсам, нариги дунёда нақ малоикларнинг ёнгинасида савлат тўкиб ўтирган бўлардим!

— Ҳай, майли, сизни бу дунёни ишлари қизиқтирмайди, дейлик... Лекин сизлар-чи, ҳурматли Бачана? Сизлар қаёқда эдингизлар? — Булика энди ёзувчига хужум қила кетди.

— Сизлар деганингиз ким? — деди Бачана ўзини гўлликка солиб.

- Ким бўларди, ёзувчилар-да!
- Бизми?.. Биз... Қаёқда эдинглар, дейсанми? — Бачана каловланиб қолди. «Наҳотки қўл қовуштириб ўтирган бўлсак?» — сўради у ўз-ўзидан, лекин таскин берувчи бирон-бир жавоб тополмагач, таассуф билан деди:
- Биз, азимов Булика, сени ёнингда ўтириб, ўша тўзиб кетган пойабзални тузатаётвудик...
- Мана бу бошқа гап! — Булика яйраб кетди. --
- Хўш, энди уни нима қилишади?
- Жазолашса керак-да...
- Нима учун?
- Айтдим-ку нима учунлигини...
- Демак, у ҳеч нарсага тушунмас экан, ҳеч нарса-ни билмас экану шунга карамай, раҳбарлик қилаверган экан-да?
- Шунакага ўхшайди...
- Ўхшайдими ёки шунақами?
- Шунақа!
- Энди мендан эшитянг. Модомики, шунақа экан, у ҳолда уни мукофотлаш, миннатдорлик билдириш, яхши пенсия тайинлаш, ана ўшандан кейин иккала юзидан чўлп-чўлп ўпиб, қўлини маҳкам қисиб хайрлашиш керак эди!
- Қайси хизматлари эвазига? — астойдил таажжубланди Бачана.
- Қайси хизматлари дейсизми? — Булика каравотга ўтириб олди. — Мана сиз — ёзувчисиз, редакторсиз, ҳурматли Бачана Рамишвили, Мағриб билан Машрик қаёқдалигини ҳам тузук-қурук билмайсиз, умрингизда на денгизни, на пароходни кўргансиз, дейлик... Мана шундоқ одамни кунлардан бир кун юкорига чакиртириб: «Ўртоқ Рамишвили! Мана сизга пароход, сизни капитан қилиб тайинлаймиз. Мана шу пароходни бутун экипаж аъзолари, йўловчилари, ичидаги юк-пуклари билан Одесадан Архангельскка олиб борасиз!» дейишади. Сиз йўлга тушасиз... Бир кун сузасиз, икки кун сузасиз... Кема чайқалади, тўлқин йўловчиларни коптоқдай у бортдан-бу борта отади, қусмаган одам йўк... Хулласи калом, шарти кетиб парти қолган пароходда бир амаллаб Архангельскка етиб келасиз. Қани, менга айтинг-чи, денгиз ишидан тамомияла беҳабар сиздай бир одамнинг кемани чўктириб юбормай, манзилга етказиб келиши мукофотга арзийдими, йўқми? Арзийди! — Ўз саволига ўзи жавоб берди Булика.

Бачана кулиб юборди.

— Отахон, нега куляпгилар бу киши? — Булика ҳазрат Иорамга юзланди.

— Гапинг тўғри, Булика! Ўша жоҳил одаминг капитан қилиб тайинлашаётганларида йўқ дейиши керак эди, ҳой биродарлар, мени бу ишга ақлим етмайди, бошқа одам топинглар, деб тўғрисини айтиши керак эди!

— Эҳтимол айтгандиру, лекин қулоқ солишмагандир? Хўп, деявер, ўзимиз ёрдам берамиз, дейишгандир. Шунинг учун ҳам кўна қолган. Иннайкейин, капитанлик лавозимидан воз кечиш ҳам осон иш эмас. Бунинг устига, ундан олдингиси ҳам ҳаминқадар одам бўлган... Сизларда-чи, ёзувчилар орасида йўқми бунақа нарса? — Булика яна Бачанага мурожаат қилди.

— Афсуски, бор. Бор бўлганда ҳам, тез-тез учраб туради.

Кечқурун Буликанинг олдига майда-чуйда кўтариб хотини Света келди. У ҳамма билан алоҳида-алоҳида саломлашиб чиқди, ҳамманинг олдига егулик у-бу нарса қўйди, кейин адёлнинг бир четини қайириб, Буликанинг оёқ томонига омонатгина ўтирди.

— Ахволинг қалай, азизим? — сўради у кўнгли севинч ва ғурурга тўлиб кетган эридан.

— Отдайман! — жавоб берди Булика ва гапини тасдиқлаш учун пиширилган товукнинг бир оёғини қайириб олиб оғзига тикди, ҳаш-паш дегунча гўштини ажратиб, қоқ суякни хотинига узатди.

— Тиқилиб қолмагин тагин! — деди Света саросимага тушиб.

— Хотиржам бўл! — Булика товукнинг иккинчи оёғини ҳам ямлади ва оғзини тўлдириб, гапида давом этди: — Хўш, хотиним қалай, ҳурматли Бачана?

— Ажойиб!

— Арман қизлари орасида бунақа гўзалини учратмаган бўлсангиз керак-а?

— Йўқ, учратмаганман...

— Шунақа! Хотиним онадан битта туғилган!

— Тўппа-тўғри! Ахир ўзинг ҳам чаканамассан-да! — ҳазиллашди ҳазрат Иорам.

— Ҳали ўйнашимни кўрмабсиз!. Нақ хурилиқони ўзи! — Булика хотинига кўз қисиб қўйди.

— Вайсақилигинг курсин!. — Света юзини четга бурди.

— Болалар қани? Нега оталарини кўргани келишмади?! — сохта жиддийлик билан сўради Булика.

— Қаерда бўларди, Автандилжон? Бугун шанба-ку, Нестан — инглиз тилида, Гариэл — фортепианога кетган.

Булика виқор билан гап бошлади:

— Шу десангиз, ҳурматли Бачана, қизим ташқи ишлар министри бўладиган! Арманчани биладими? Билади! — Булика бармоқларини букиб, санай бошлади, — грузинча гапирадими? Гапиреди! Инглизчани ўрганияптими? Ўрганияпти! Мактабда француз тилини ўқитишадими? Ўқитишадими? Бунинг устига, қоровулимиз Фузулийнинг қизи Гванца унга аста-секин курд тилини ўргатапти... Қани, айтинг-чи, қайси бир министримиш бешта тилни билади? Жавоб беринг, отахон!

— Яхши қизинг бор экан, илоҳим кўз тегмасин!

— Ўғлим-чи? Ўғлим — Паганини!

— Паганини скрипкачи бўлган, азизим, бизнинг ўғлимиз пианино чалади, — гапга аралашди эрининг нодонлигидан уялиб кетган Света.

— Ўргатма! Қим нима чалганини ўзим яхши билман! Паганини мен учун энг олий инсон! Тупундингми? Болани скрипкага ўтказаман! Қайси бирига ҳақ тўлашнинг нима фарқи бор? Хўш, сен нима дейсан?

— Ихтиёринг, азизим, билганингни қил, фақат асабийлашма, худо хайрингни берсин! Профессорнинг айтишича, бир ҳафта ичида у сени оёққа турғазармиш, кейинги ҳафтага уйга рухсат берармиш. Фақат бизга кулоқ солса бас, деди.

— Нима, мен кулоқ солмаётган эмишманми? Берган дориларини ичяпман, ҳамма уколларни оляпман... Мана, кўриб қўй... — Булика шошиб адёлни кўтарди.

— Бекит-э, уятсиз! — Света довдираб қолди. — Уйда ҳам мана шу ахвол, айбга буюрмайсизлар...

— Э, сиз хижолат бўлманг, ҳаммамизнинг ҳам ахволимиз шу! — деди Бачана уни юпатган бўлиб.

— Бундан ташқари, хотинжон, анчадан буён туриб юрганганимни профессор билмайди. Мана! — Булика полга яланғоч оёқларини туширди, ўрнидан туриб хона ичида бир неча бор намоийшкорона у ёқдан-бу ёққа бориб келди. — Хўш, яна нимани кўрсатай? — У атрофига аланглади. — Қани, Света, тур ўрнингдан!

Ҳайрон бўлиб қолган хотини ўрнидан турди. Булика уни белидан кучоқлади.

— Кўй! Кўй! Кераги йўк, қўйвор! — деб кичкирди ҳазрат Иорам, лекин у кечиккан эди. Булика хотинини даст кўтариб, томондан чўлпиллатиб ўтди. Света эрининг қутилмаган бу қилигидан қийқириб юборди, юзи лавлагидай кизариб кетди. Булика хотинини яна бир неча марта силкитиб, кейин ерга қўйди.

— Кўрдингларми? — хитоб қилди у яшнаб. — Света, кийимларимни опкелавер, эртагаёк чикиб кетаман бу ердан! Ётавериш жонимга тегди!

Булика каравот четига ўтирди. У ҳансирар, лекин ўзида йўк хурсанд эди.

— Нима қилиб қўйдинг, тентак! — деди ич-ичидан куййниб ҳазрат Иорам. Булика томир уришини ўлчай бошлади. Бир муддат хаёлини бўлмайд жим ўтирди-ю, кейин мамнун жилмайди:

— Тамом! Инфарктдан қутулдим! Яшасин ҳаёт! — Шундай деб, у яна хотинига ёпишди.

— Бўлди энди! Одамлардан уялсанг-чи! — Света эрининг бавридан чикиб, сочларини тузата бошлади.

Ҳазрат Иорам билан Бачана тескари қарашди.

— Илгаригидан оғирроқсан? Нега бунақа, а? Икки-қат бўлмагин таян! — Булика қовоғини солиб, қўли билан Светага пўписа қилган бўлди, лекин шу заҳотиёк унга кўз кисиб қўйди.

— Вой, шўрим! Қулоқларим қар бўлиб қолса майли эди шу гапларни эшитгунча! Тилим бор деб валдирайверасанми?! — деди Света жиғибийрон бўлиб, Булика қаҳ-қаҳ отиб кулди:

— Қарайверинглар энди, жаноблар, томоша тамом!

10

Қуёш улкан кумушранг тўшақда ястаниб ётарди. Унинг боши Қазбек тоғининг мангу қорлик билан қопланган ёнбағрида камалақдай товланарди. Мажолсиз қўллари пастга осилиб, шалвираб турарди.

Қуёш оғир-оғир нафас оларди.

Қуёш ҳаёт билан видолашарди.

Бачана, ҳазрат Иорам ва Булика тиз чўкканча жон бераётган олам чароғига қўлларини чўзиб, ёлворшарди:

— Бизни тарк этма, қуёш! Ўлмагин, буюк Офтоб!

Уларнинг кўз ёшлари дарёдай кўпириб, Кавкасионни ёнбағридан шовқин-сурон билан пастга — оппоқ туманга бурқанган ерга қараб талпинарди.

Қуёш эса улкан кумушранг тўшақда ётганча, боши узра фарёд чекаётган одамларнинг оху зорига унсиз кулок тутарди. Эргалаб офтоб Кавказиони устига кўтарилди, бор кучини йиғиб, энди мовий осмонга сапчимоқчи бўлиб турган эди, бирдан кўкрагида қаттиқ оғриқ сезди. Аввал бир оёғи, кейин иккинчи оёғида чеккалади-ю, бошини Қазбек бағрига қўйганча қотди-қолди.

Бутун инсоният жон талвасасига тушган Қуёшга изтироб билан тикилиб қолган эди. Қўча ва кўприклар, дала ва йўллар, айвону томлар одамга тўла эди. Дарахтларнинг шохлари болаларга тўлиб кетганидан синиб тупшай дерди.

— Бизни тарк этма, Офтоб! — дея ингради одамзод.

Аммо одамларнинг нидоси унинг қулоғига етиб бормасди. У фақат ўзи томон узатилган ҳад-ҳисобсиз қўлларнико даҳшат тўла кўзларнигина кўриб турарди.

— Нега улар бунчалик безовта? — деб шивирлади Қуёш.

— Улар сендан тарк этмасликни илтижо қилишяпти! — жавоб берди пиқиллаб Бачана.

— Энди кеч... — деди Қуёш. Унинг бир кўзи юмилди.

— Бизни хароб қилма, эй ҳаётбахш Офтоб! — ёлворди ҳазрат Иорам ергача эгилиб.

— Айт, нима сенга азоб берапти, қаеринг оғришяпти? — сўради хўрсиниб Булика.

— Мени ер дарди азобляпти, — жавоб берди Офтоб, — ер дарди!

— Ахир ернинг дарди ҳам, умри ҳам ўз қўлингдан ку! — хитоб қилди ҳазрат Иорам.

— Ер — менинг юрагим, вужудимда фақат ўша яшайди, фақат ўша нафас олади. Қолган барча хужайраларим, барча бошқа аъзоларим аллақачон сўнган, ўлган... Наҳотки сизлар, менга топинаётган одамлар, бундан беҳабар бўлсаларингиз?

— Унда сен ўзинг кимсан, Офтоб? — сўради таажжубда қолган Бачана.

— Мен муҳаббат ўтида ёниб кул бўлган одамларнинг оташ руҳиман... Менинг ҳаётим севги йўлида жон берган кишиларнинг руҳидан озиқ олади... Энди менинг умрим ҳам интиҳосига етди, зеро ер юзида муҳаббат булоғи қуриди, одамлар севгидан эмас, хусуматдан кўпроқ қирилишяпти... Муҳаббатга ҳаёт бахш этинглар, шунда

мен ҳам қайта тириламан... Ёлвораман, одамлар, менга ҳаётни, севги булоғига ташна инсонларни ҳаёда этинглар!.. Менга йўқолган муҳаббатимни қайтаринглар, шунда мен ҳам хизматингизда бўламан, одамлар! — Куёшнинг нафас олиши тезлашиб, тўлғана бошлади.

— О, олам чароғи! Биздан юз ўтirma, раҳм-шафқат қил! Бундан кейин бир-биримизни севамиз, ўлимни ҳам муҳаббатга айлантирамиз! Биз, яъни Автандил, ҳазрат Иорам ва мен, муҳаббатингни қайтаришларини сўраб, ер юзидаги барча одамларга сенинг номингдан мурожаат қиламиз! Имоним комилки, инсоният сенинг қаққирингига лаббай деб жавоб беради, нафрат ва адоватни махв этиб, рўйи заминга яна муҳаббат чечакларини экади!.. Фақат бизга оқ фотиҳаю меҳр-шафқат уруғидан берсанг бас! — дея илтижо қилди Бачана.

Шунда Офтоб Бачананинг бошига ўзининг иссиқ кафтини қўйди. Бачана вужудига куёш ҳарорати билан бирга поёнсиз бир муҳаббат ва шафқат туйғуси сингиб бораётганини ҳис қилди. Офтоб бир сесканди-ю, сўнгги бор қаттиқ керишиб... сўнди.

Бирдан Булика ҳали совуб улгурмаган Куёш бағрига ўзини олди ва йиғлаб ёлвора бошлади:

— Мениям бирга олиб кет, Офтоб! Сенсиз яшаёлмайман! Муҳаббатдай мени бағрингга жо қил! Ўтинаман сендан, олам чароғи!

Бачана билан ҳазрат Иорам бу ҳолни даҳшат ичида кузатиб туришди. Булика жони узилган куёш бағрига сингиб, нурга айланди, сўнг Офтоб билан бирга ял-ял товланаётган камалак рангига қўшилиб кетди...

...Исо туғилганига қадар йигирма аср ва у туғилганидан кейин яна йигирма аср давомида Бачана билан ҳазрат Иорам сўнган Куёшни ер юзида кўтариб юришди. Улар егим бўлиб қолган фалакка Офтобни ва зулмат қоплаган заминга нур-зиёни қайтариш мақсадида одамзоддан меҳр-муҳаббат сўраб, дарё-дарё кўз ёши тўкишди. Аммо инсоният миқ этмай, ўз ҳаётининг машғаласи бўлган Куёшни сўнгги йўлга, қабристонга кузатиб қўйди, зеро Офтоб учун ер юзида муносиб жой топилмади. Ниҳоят, Бачана билан ҳазрат Иорам ниятларига этиб, Куёшни момик булутлардан ясалган тобутга ётқизишганда зим-зиё осмонда иккита қора гардиш пайдо бўлди — бири ниҳоятда улкан, иккинчиси жуда кичкина бўлиб, каттасининг соясида кичиги аранг кўзга ташланарди. Ўз

чароғидан жудо бўлган одамзод уларга хайрат билан тикилиб қолди. Биринчи гардишдан ҳаёт билан видолашган Офтоб, иккинчисидан унинг бағрига сингиб кетган Булика қараб турарди. Бачана уларни таниб, хўнграб йиғлаб юборди.

— Одамлар, бир-бирларингни севинглар! — хитоб қилди у овозининг борича ва музлаб ётган ерга юзгубан йиқилди.

...Шу алпозда қанча вақт ётганини Бачана эслаёлмади. Баданига сезилар-сезилмас, лекин ниҳоятда таниш тафт ўтганини пайқаганидан сўнг чалқанчасига ётиб, йиғлайвериб хиралашиб қолган кўзларини осмонга қадади. Улкан гардиш энди қизғиш мис тусига кирганди. У аста-секин чўнга айланиб, ёришиб борарди. Қачқина гардиш ҳам қизариб қолганди. Улкан гардиш батамом ярқираб, кўқда яна олдинги Қуёшдай чарақлай бошлаганидан сўнг кичик гардиш турган жойидан қўзғалиб, яшиндай пастга, ерга қараб отилди.

Ер юзи яна нурга кўмилди. Кавказиони тепасида Қуёш чарақлар — илгаригисидан рангпарроқ ва заифроқ бўлса ҳам, аввалгидай ҳаммага кулиб боқарди. Қуёш нафас оларди. Қуёш тирик эди.

— Шараф сенга, севги чироғи! Шараф сенга, ҳаёт! — деди Бачана Офтобга қараб... У ҳам йиғлар, ҳам куларди.

— Бачана... Ҳурматли Бачана! Кўзингизни очинг!.. — қўрқиб кетган ҳазрат Иорам Бачанани елкасидан ушлаб қимирлата бошлади.

Бачана уйғонди. Бир лаҳза қаердалигини ва ўзига нима бўлганини ҳам англамай, кўзларини катта-катта очганча жим ётаверди. Бир оздан кейин ўзига келиб, қаравотда туриб ўтирди. Юраги гупиллаб урарди. Кун чиққан бўлишига қарамай, палата ичи ҳали нимқоронғи эди.

— Нима бўлди сизга, ҳурматли Бачана? Туни билан тўлганиб чиқдингиз, гоҳ кулиб, гоҳ йиғладингиз... Ёки ёмон туш кўрдингизми?

Бачана кўзларини ишқалади, кейин ўзидан-ўзи бир жилмайиб қўйди. Ҳазрат Иорам қаравотига келиб, яна ўрнига чўзилди.

— Туш кўрдим, Иорам ота, шунақа тушки, Коперникнинг ўзи ҳавас қилса ҳам арзийди...

— Қанақа туш экан у?

— Қуёшнинг ўлганини кўрдим!

— Нима?! — Ҳазрат Иорам кулоқларига ишонмади.
— Ҳа. Тушпимда Қуёш ўлган эмиш. Тепасида ким йиғлаб турибди, денг?

— Ҳўш, ким?

— Сиз, мен ва Булика... Бошқа ҳеч ким...

Ҳазрат Иорам Бачананинг ҳикоясига анча маҳалгача жим кулоқ солиб ўтирди. Фақат Қуёшнинг сўзларини такрорлаганидагина беҳолгина чўкиниб қўйди. Кейин боши остида қўлларини чалкаштирганча узок вақт шифтга тикилиб ётди.

— Хосиятли туш кўрибсиз, ҳурматли Бачана! — деди руҳоний узок сукутдан сўнг.

— Бу билан иккинчи марта кўришим! — қўшиб қўйди Бачана.

Орага жимлик чўқди. Бирдан ҳазрат Иорам ўрнидан сакраб турди-ю, оёқ учида юриб, Буликанинг каравоти ёнига борди. Булика кўзларини очганча кимир этмай ётарди. Ранги докадек оқариб кетган эди.

— Автандил! — деди секин ҳазрат Иорам.

Бачана ҳайрон бўлди — Булика ўзини Автандил деб атамасликларини илтимос қилганидан бери улар бирор марта ҳам бу номни тилга олишмаган эди. Нима учун ҳазрат Иорам ҳозир бунақа қиляпти?

— Афтандил! — такрорлади яна руҳоний овозини сал кўтариб.

— Уйротманг, майли, ухлайверсин... Кейин ўзига ай-тиб бераман, — деди Бачана.

— Автандил! — ҳазрат Иорам Буликани силкита бош-лади.

— Уйқуси қаттиқ экан! — деди Бачана.

— Ҳа, котиб ухлар экан... Сиз ҳам ухланг! Девор томонга қараб, кўзингизни юминг!

— Энди уйқу келармиди?!

— Ухланг деяпман, нарёққа ўтирилиңгу дарров ухланг! — буюрди руҳоний, кейин титроқ қўл билан Буликанинг яхдек юзини юқоридан пастга қараб силади.

— Тинчликми, Иорам ота? — сўради Бачана бутунлай бошқа овоз билан ва кўнгли нохуш бир нарсани сезиб, чаккалари зирқираб кетди.

— Тушингиз ўнгидан келди... Қуёш ўлди!..

Ҳазрат Иорам палата эшигини очди...

Бачана адёлни бошига ўраб, юзини ёстикқа босди ва томоғига қадалиб келган ўқирикни босиш учун ёстик жилдини маҳкам тишлаб олди.

— Ажабо, кўзлари очик кетган мархум, эгаси деразасини беркитмай ташлаб кетган уйга ўхшайди-я... — деди ҳазрат Йорам Буликанинг жасадини палатадан олиб чиқиб кетишарди...

11

Меликишвили кўчасига жойлашган дорихона олдида верэлик¹ бир тўда ширакайф ўспиринлар кизгин баҳслашишарди.

Баҳс хашидан² бошланди. Цицка, хаши — ичкиликдан кейинги бош оғригини тарқатиш воситаси сифатида инсоният кашф этган буюк топилма, деди. Уни Кока билан Коплик қўллаб-қувватлашди. Копака қандсиз чойга мойилроқ эди, Бачана фақат «боржоми»³ни, Бердзена «набеглави»³ни, Датико эса коньяк билан аспиринни ёқлаб чиқишди. Гарчи, ҳар бир овоз берувчи ўз фикрида қолган бўлса ҳам, расмий санокдан сўнг табиийки, Цицка ғолиб деб топилди. Тўғри, бош оғригини қолдиришнинг бирдан-бир йўли ҳаммомга тушиш, дегувчи бошқа гуруҳ ҳам бор эди. Лекин бу гуруҳга кирувчи ўспиринлар ҳозир баҳсда иштирок этмаётганди, улар мутлақ кўпчиликни ташкил қилгани учун конкурсдан озод қилинган эди, дарвоқе, улар баҳсда қатнаша олишмасди ҳам, чунки ўз эътиқодларига охиригача содиқ қолган бу йигитлар ҳозир ҳаммомда чўмилишаётган эди.

Баҳс винога кўчди, лекин узоқ давом этмади — биринчи ўрин яқдиллик билан Кохетиянинг саккизинчи рақамли виносига берилди. Сўнг баҳс, албатта, сиёсатга келиб тақалди. Бу масалада тўла ҳамжиҳатликка эришилмади, бироқ узоқ тортишувлардан сўнг барҳаёт сиёсий арбоблар ва ҳарбий саркардаларнинг тутган ўрнини қуйидагича белгилашга муваффақ бўлинди:

1. Сталин
2. Черчилль
3. Эйзенхауэр
4. Де Голь
5. Жуков

Тўғри, Жуков билан Монтгомери рақобатлашарди,

¹ В е р э — Тбилисдаги районнинг эски номи.

² Х а ш и — Кавказда кенг тарқалган таом.

³ «Б о р ж о м и», «Н а б е г л а в и» — минерал сувларнинг номи.

лекин унга иккита овоз етмай қолди, бинобарин, Британия фельдмаршали олтинчи ўрин билан каноатланишга мажбур бўлди.

Сиёсатдан кейин футболга гал келди. Бу муаммо силлиқ ҳал бўлди. Бутун дунёда верэлик ёшларнинг жисмоний ва маънавий талабларига жавоб берадиган биттагина одам топилди. Бу одам Борис Пайчадзе¹ эди.

Санъат ҳақида ҳам тортишиб кўришди. Бу баҳсда, одатдагидек, Бердзена устун келди, ғолиблик гултожи Шота Руставели билан Бердзена эркалатиб Микела деб атаган Микеланжелого насиб этди.

...Мунозара иштирокчиларининг ёнидан ҳамманинг юрагига чўф ташлаб верэлик керосинфуруш Аполлон Кавжарадзенинг қизи — хипчабел, нозиктомоқ Гуранда товусдай йўрғалаб ўтиб кетганида, баҳс ирсият ўзанига караб бурилди.

— Мана шундан кейин ҳам ирсиятни рад этиб кўринглар-чи! — деб хитоб қилди Цицка энгикиб. — Нақ жайроннинг ўзи-я! Фарзандлари қанақа бўларкин ҳали!

— Кўйсанг-чи, ирсиятинг нимаси! Мени ҳам яхши боқиб, яхши кийинтиришса суксурдай бўлиб кетаман! — деди Коплик папирос қолдигини ахлатдонга улоқтириб.

— Ҳа-а, ҳақиқатан ҳам зўр қиз! Насли тоза! — Бердзена асосий мавзуга қайтди. — Фақат керосин хиди анкиб тургани ёмон-да!

— Сизларни олий ўқув юртига ким қабул қилган ўзи! Каллаварамлар. Ҳеч қанақа ирсият, насл, ирқ йўқлигини наҳотки шу пайтгача билмасанглар?! Ҳамма одам баравар, инсоннинг шаклланиши эса турмуш шароити ва тарбияга боғлиқ! Ирқчилик назарияси Гитлери нобуд қилди, сизлар бўлсаларингиз анови нозанин Гурандани деб яна ўша назарияга қайтмоқчисизлар! — деди Кока насиҳатомуз оҳангда.

— Гапини қаранглар-у! Князь Амiredжиби!² Уялсанг бўларди, Кока! — бошини сарак-сарак қилди Цицка.

— Тупурдим Амiredжибингта! Мен материалистман!

— Материалист эмас, майпарастсан! Билдингми! — Цицка Коканинг оғзидаги папиросни юлиб олди.

— Бемаъни гапларни кўйсанглар-чи! — Бачана бирдан тутақиб кетди. — Мен отамга ўхшайман, отам бо-

¹ Борис Пайчадзе — узок вақт Тбилисининг «Динамо» командасини бошқарган машҳур футболчи.

² Амiredжиби — қадимги Грузиядаги князлар сулоласи.

бомга, бобом эса ўз бобосига ўхшайди, хўш, бу ирсият эмасми? Насл дегани шу-да, ахир!

— Тўрри, лекин ҳамма гап қанақа насл эканлигида!

Бошқалар-ку майли-я, ammo Копака'ни насли пастликда айблаб бўлмас эди. У Грузия тарихи дарслигида сурати босилган Георгий Саакадзенинг² нақ куйиб қўйган нухсаси эди. Яврини кенг, бурун парраклари худди араб тулпориникидай бўртиб чиққан, кўзлари катта-катта бу болага уришқоқликда Верёдан то Навтлугигача³ ҳеч ким бас келолмасди.

— Ирсиятни рад этиш ҳаммадан ҳам насли паст одамларга хуш ёқади! — деди Цицка.

— Демак, мен билан Копликни наслимиз паст экан-да? Шундайми? — Хафа бўлди Кока.

— Ие, эсингни едингми? Ҳеч қанақа ирсият, насл, ирк йўқ деган ўзинг эдинг-ку! Нега энди жириллайсан?! — дўк килди унга Копака.

— Бас қилинглар! Ана профессор Имедашвили кел-япти, ўшандан сўраймиз! — орага тушди Бердзена.

— Ким сўрайди? — деди Коплик.

— Копака. Ичимизда энг наслдори шу! — қочирик килди Бачана.

— Нега мен сўрашим керак экан? Ана, Бердзена сўрасин! — таклифни қатъий рад этди Копака.

— Йўқ! Бу шарафни Цицкага қолдираман. Дарвоқе, у тиришқоқ студентларга жудаям ўхшайди! — ўзини олиб кочди Бердзена ҳам.

— Бўпти, мен розиман! — Цицка тўдадан ажралиб, кора портфелини қўлтиклаганча шошмасдан келаётган профессор билан учрашишга човланиб турди.

Профессор болаларнинг ёнидан, ҳатто уларнинг борлигини ҳам пайқамай, ўтиб кета бошлади. Цицка югуриб унинг олдида тўсиб чиқди ва одоб билан салом берди:

— Салом, ҳурматли профессор!

— Салом.

— Кечирасиз, ҳурматли профессор... Бир масалада тортишиб қолувдик... Шунга сизнинг фикрингизни билмоқчи эдик...

— Шу ерда-я... Қандоқ бўларкин? — профессор атрофга аланглаб, кўзойнагини тўғрилади.

¹ Копака — оварча.

² Георгий Саакадзе (1580—1629) — Грузиянинг сиёсий арбоби, атоқли саркарда.

³ Навтлуги — Тбилисидаги районнинг эски номи.

— Мархамат, бу ёққа юринг! — Цицка уни қўлтиғидан олиб, ўртоқларининг ёнига бошлаб келди. Болалар профессорга ҳурмат юзасидан ўзларини четроққа олиб, сувоғи кўчган девор ёнидан унга жой беришди.

— Эшитаман! — профессор портфелини бу қўлтиғидан наригисига олди.

— Биласизми, Эквтимэ Николаевич, — дея гап бошлади Коплик, — ирсият, яъни насл борми ёки йўқми деган масалада баҳслашиб қолдик. Цицка айтадики...

— Ким?.. — қайта сўради профессор.

— Цицка.

— У нима ўзи?

— Цицка — манави-да! — Коплик ўртоғининг елкасига қўлини ташлади. — Исми Давид, биз уни Цицка деб чақирамиз.

— Хўш-хўш, Цицка нима дейди?

— У билан Копаканинг фикрича...

— Копака қайси бири?

— Анови!

— Паспортида шундай ёзилганми?

— Йўқ, паспорти бўйича Тенгиз! — жавоб берди

Бердзена.

— Бу йигит ким? — сўради профессор.

— Бердзена!

— Грекми?¹

— Йўқ, гуриялик!²

— Нима?

— Грузин.

— Исми нима?

— Мераб.

— Ўзингизники-чи?

— Коплик.

— Хайрият-е, тўғри исми ҳам эшитарканман-ку!..

Хўш, нима демокчи эдингиз, Коплик?

— Ҳали айтдим-ку... Мановилар, табиатда ирсият билан насл мавжуд, дейишяпти, Кока иккаламиз эса...

— Ие, ҳали Кока ҳам борми? Ичи бўшми ёки сув солинганми?³ — деб сўради профессор ва ўз ҳазилидан ўзи роҳатланиб кулди. Болалар ҳам хахолаб юборишди, улар профессорнинг кўнглини овлаганларидан хурсанд эдилар.

¹ Бердзени — грек.

² Гурия — Грузиядаги область.

³ Сўз ўйини: «Кока» грузинча «кўза» дегани.

— Демак, Кока билан сиз ирқ ва ирсият йўқ, демокчисизлар. Шундайми?

— Ха, — деди Коплик.

— Тўппа-тўғри!.. Ирқчилик назарияси илмга зид, реакцияцион назария. Бу — фашистларнинг назарияси. Лекин ирсият ва унинг ўзгарувчанлигини ўрганувчи генетикага келсак, бу бутунлай бошқа масала...

— Кечирасиз, профессор, — унинг гапини бўлди Бердзена, — наслдор ҳайвонлар-чи? Зотдор отларни етиштиришяпти-ку! Мана, масалан, Александрск боғида наслдор кучукларнинг махсус кўргазмасини ташкил қилишди, уларни олтин медаллар билан мукофотлашди!

— Исмिंगиз нима эди?

— Мераб!

— Биласизми, азизим Бердзена, кўп асрлар давомида ҳайвонот оламидаги табиий сараланиш оқибатида...

— Ахир инсон ҳам ижтимоий ҳайвон-ку? — Цицка профессорга гапини тугатишга имкон бермади. — Қишлоқ хўжалигида селекция, чатиштириш, янги навлар олиш деган гаплар бор-ку?

— Тўхтанглар, тўхтанглар, дўстларим, бу қанақаси: радиога ўхшаб фақат гапираркансизлару эшитмас экансизлар-да?! — Профессор кулочини ёзган эди, портфели ерга тушиб кетди.

Шу пайтгача миқ этмай турган Бачана дарров портфели олиб, профессорнинг кўлтиғига қистириб қўйди ва қимтинибгина:

— Кулоғимиз сизда, хурматли профессор, — деди.

— А-а... Сизни исмиңгиз нима?

— Бачана.

— Гап бундай, азизларим Бачана, Кока, Коплик, Бердзена, Цицка, Копака! Бундай масалаларни кўчада ҳал қилиб бўлмайди... Марҳамат қилиб, соат бешдан олтигача кафедрамга ёки кеч соат ўндан эрталабгача уйимга келинглар. Истаганларингча мунозара қиламиз. Маъкулми? — сўради профессор гангиб қолган болалардан.

— Агар мумкин бўлса, уйингизга келамиз, — деди Бачана.

— Жуда соз!

— Бизни қўйишармикин? — сўради Коплик ботинкасига қараб.

— Албатта! Вералик йигитлармиз, десаларингиз бўлди.

— Хайр, мухтарам профессор! — деди Цицка.

— Омон бўлинглар! — профессор бошидаги шляпа-

сини хиёл кўтариб қўйди, сўнг йўлига равона бўлди. Болалар ҳурмат юзасидан бош эгиб қўйишди.

— Ажойиб одам-да, бекорга профессор бўлмаган! — Цицка музокара якунларига нуқта қўйди.

— Болалар, Марго жинни келяпти! — хитоб қилиб қолди бирдан Бердзена.

Верэ бозори томондан, Меликишвили кўчасининг чап ёвдидан бутун районга отнинг қашқасидай маълум бўлган Марго қўлларини силкитиб, қувноқ бир қўшиқни қуйлаб келарди:

*Кема сузар дегизда
Узоқ ўлкалар томон
Соғва келтирар менга,
Омон-омон, ёр омон!..*

— Хабарда!¹ Верэлик Марго келяпти! — дея қўшиқни ора-сира бўлиб қўяр ва яна давом эттирарди:

*Рақсга тушаман бирга
Хоҳ лезгинка, хоҳ танго.
Кела қолинг, кепқолинг,
Мунтазир сизга Марго...*

Марго маст эди. Уни танийдиганлар жилмайиб саломлашиб ўтишар, кейин орқаларига қараб, афсус билан бош чайқаб қўйишарди. Бегоналар эса ғирт маст, бунинг устига ақлдан озган аёлга рўбарў бўлишдан қочиб, йўлақдан катта кўчага тушиб олишарди.

Марго болаларнинг ёнига етиб келгач, иккала қўлини лабига босди-да, кейин қулочини ёзиб, уларга узоқдан бўса йўллади:

— Верэлик йигитларга кайфи ошган Маргодан саломлар!

— Салом, Марго! — дейишди болалар қўлларини кўтариб.

— Ҳа, кадрдонларим, яна бошларинг овғрияптими? Чўнтақларингда хемириям бўлмаса кераг-а! Юринглар мен билан, азизларим, юринглар, Танц-Геуркага тушамиз, сизларга пиво олиб бераман! — Марго сийнабандидан бир даста ўттиз сўмликни чиқариб, ҳавода силкита бошлади. — Юраверинглар, тортинманглар! Ахир эртага сизлар ҳам мени меҳмон қилишларинг мумкин-ку!

¹ «Қочинглар!», «Йўл беринглар!».

— Марго, азизим, бор уйингга, дамингни ол... Биз ичадиганимизни ичиб бўлдик, — деди Копака мулойимлик билан.

— О, азизим, қаёққа бораман, ёлғиз бошимни қаёққа ураман? Мени уйингга олиб кет! Эсипаст, дарди бедаво Маргога худди сенга ўхшаган одам керак! Ким сенчалик ғамхўрлик қилолади?.. Менга уйлан! Раҳм-шафқат қил! Умрим бўйи сенга етишишни орзу қиламан, сен менинг кўксинга бағримни босай! Ёки сенга муносибмасманми, а? Мана, қади-коматимни кўриб қўй, ичкўйлагимни бир кўриб қўй! — Марго бир кўлини белига қўйди-да, иккинчи қўли билан этагини кўтариб, пастига тўр қадалган қордай оппоқ ичкўйлагини кўрсатди. — Эртага пушти рангини кияман! — Шундай деб, у тезгина кўчани кесиб ўтди-да, болаларнинг олдига келди.

— Бор, Марго, бориб дамингни ол! — Копака аёлниг елкасидан кучди.

— Менга ҳаммаларинг бараварсизлар, йигитлар! Хоҳлаганларингга турмушга чиқавераман! Ҳаммаларингни баб-баравар яхши кўраман! Сен нега тишингни ғичирлатасан, Бердзена? Шунинг учун ҳам сен менга керакмассан! Жудаям инжиксан, ҳаётимни захар-заққум қиласан! Цицка — бошқача! У зиёли йигит...

— Ҳаммаларингни баб-баравар яхши кўраман, дегандинг-ку, — гапга аралашди Бачана.

— Ие, сен ҳам шу ердამисан, етимчагинам? Сеникига албатта бораман. Ўзим чўмилтираман, сочларингни тараб қўяман, куйлакларингни ювиб, шимингга дазмол босаман, кейин қайтиб кетавераман. Кимларга ўхшаб кетибсан? Ойнага бир қара...

— Бўлди энди, Марго, бор... Кўряпсанми, одамлар тўпланяпти... Юр, азизим, ўзим кузатиб қўяман... — Копака аёлниг кўлтигидан олди.

— Тупурдим одамларга! Яшасин Верэнинг йигитлари! — Марго Копакани кучоқлаб, кўксига бошини қўйди ва яна апуласини бошлади:

*Юр, азизим, юргин, кетайлик,
Икковлашиб дунё кезайлик...*

Муюлишга етганда Копака Марго билан хайрлашиб, уни қўйиб юборди. То аёл уйига кетаётганига ишонч ҳосил қилмагунча орқасидан қараб турди, кейин ўртоқларининг ёнига келди.

— Кўй, Копака, кўй, аза тутма! — деди Цишка ўртоғининг маънос бўлиб қолганини кўриб.

Марго Петриапшвили кўчасининг охирида, кичкина-кичкина иккита деразали, ертўлага ўхшаган зах бир хужрада истиқомат қиларди. Ховлидан хужрага тўртта ёвоч пиллапоядан тушиларди. Устига оқ чойшаб ёпилган стол, оқши ҳалқаларини занг босган темир каравот, шкаф, иккита стул, дазмол ва дазмол босиладиган тахтача — Маргонинг бор-йўк бисоти шу эди. Хужра эшигига ҳовлида ўйнаб юрадиган болалар бўр билан «Жинни Марго» деб ёзиб қўйишганди. Аёл уни ўчириб ташламас, хафа ҳам бўлмасди.

— Биринчидан, буни фаришталар ёзган, иккинчидан, тўғри гап, — дерди у.

Отасидан эрта айрилган Марго онасининг қўлида яқка-ёлғиз фарзанд бўлиб қолди. Ёқимтой, қадди-қомати келишган, бутун маҳалла аҳли суюб-эркалайдиган бу қиз йилдан-йилга очилиб, чиройига чирой қўшилиб борарди. Верэликлар у билан фахрланишарди. Бу ҳол 1936 йилдаги ўша машғум кунгача давом этди. Шу куни шаҳарни мисли кўрилмаган сел босиб, Нахаловканинг ярмини оқизиб кетди, Пескидаги¹ тегирмонни таг-тути билан гумдон қилди, ҳаммомларнинг остки каватида чўмилаётганлар сув остида қолди. Ўша куни Маргонинг офтоби сўнди, толеи бир умрга қаро бўлди.

Бу воқеадан сал олдинроқ верэлик кампирлар Маргони заргар Гогиянинг эркатой ўғли Ваного унаштириб қўйган эдилар. Шаҳарнинг ўша пайтдаги таомилига кўра келинни кўриқдан ўтказишарди — қиз ҳамомда қип-яланғоч бўлиб, ўзини бўлажак қайнонаси билан қайн-сингисига кўрсатиши керак эди. Қизнинг бирор нуқсонни йўқмикин, тагин алданиб қолмайлик, деган мақсадда шундай қилинарди. Қайнона ҳам, қайнсингил ҳам, Маргонинг шўрпешона онаси ҳам бор бўлсин! Шундоқ қизни ҳам текширишадими?! Ахир Марго хуркак охудай Петриапшвили кўчасидан чопиб ўтиб, Меликишвили кўчасига бурилгунча сотувчилардан торғиб дўконларнинг олдиди уймаланишиб турган харидорларгача — ҳамманинг оғзи ланг очилиб қоларди-ку!

Хуллас, ўша яқшанба куни эрталаб Маргони аёлларнинг ҳаммомига олиб боришди. Қиз ечиниб, атрофини

¹ Нахаловка, Пески — Тбилисидаги районларнинг эски номи.

кора карғадай ўраб олган аёлларнинг қаршисида роз турди. Унинг таранг кўксини чулғаб олган симобий сочлари, мрамардай силлиқ бадани, ҳайкал янглиғ бекусур қадди-қоматини кўрган кампирлар ҳангу манг бўлиб қолишди. Улар тишлари тушиб, ўрадай бўлиб қолган оғизларини чалпиллатиб қизнинг латофати хусусида бир-бирларига гап маъқуллаб турган бир пайтда — худди ана шу дақиқада ҳамомга бало-қазодай сел ёпирилиб кирди. Ўтақаси ёрилган аёллар бараварига ўзларини ташқарига уришди, аммо эшикни ичкарига тортиш ўрнига тўс-тўполон билан орқага итара бошлашди ва шу тариқа ўз йўлларини ўзлари тўсиб қўйишди. Лойка сув бир лаҳзада ертўлага жойлашган ҳаммомни тўлдирди. Дод-фарёдлар тинди... Ёрдамга чошиб келган одамлар ҳеч кимни қутқара олмасликларини тушунишди... Шунда биров ертўлалардан бирининг шифтидаги панжарага ёпишиб олган, кўзлари даҳшатдан бақрайиб қолган қизни эслади. Панжарани кўчиришди, аммо қизнинг унга чангақдай ёпишиб қолган бармоқларини ажратиш олиш осон бўлмади.

Марго бир ой касалхонада ётди. У ҳеч нарсани — онаси ва бўлажак қариндошларининг ҳалок бўлганини ҳам, ўша кунги даҳшатли селни ҳам эслаёлмасди, унинг учун гўё ҳеч нарса рўй бермагандай эди... Дўхтирларнинг барча хагги-ҳаракатларидан наф чиқмади — қиз миқ этмай тураверди... Кейин уни рухий касалликлар шифохонасига ўтказишди. Марго у ерда ярим йил ётди. Ниҳоят, қиз сал ўзига келди, тилга кирди, аммо ақли бир умрга хиралашганини ҳамма тушунди. Шунча вақт ичида аблаҳ Вано келиндан бир марта ҳам хабар олмади, такдирини билан қизиқмади, сариқ чақа ҳам юбормади...

Марго уйига қайтгач, бир ҳафтагача хужрасига қамалиб ўтирди, ҳеч кимни киритмади ҳам. Бир куни эрталаб кўшнилар қизнинг кўшиқ айтаётганини эшитиб қолишди. Эшикни бир амаллаб очиб, ичкарига киришди. Марго стол ёнида ўтирар, столда икки шиша «саперави» вноси турарди. Шишалардан бири бўш, иккинчиси хали тўла эди. Қиз кўшниларини кўриб, бир кулиб қўйди ва яна кўшиқ бошлади:

*Рақсга тушаман бирга
Хоҳ лезгинка, хоҳ танго.
Кела қолинг, кепқолинг,
Мунтазир сизга Марго...*

Кўшнилари ҳам, таниш-билишлари ҳам ўз тапшиқлари билан бўлиб кетиб, аста-секин Марғони унута бошланди. Унинг ўзи ҳам ёлғизликка кўникиб қолди. Аммо ҳамманинг ёдидан кўтарилган қиз бирор марта ҳам кўчага чиқиб тиланчилик қилмади.

У ўзига тўқ оилаларнинг кир-чирларини уйида ювиб юрди. Топгани қорнига бемалол етарди. Бора-бора, ўзи ҳам сезмай, ичкиликка ружу қўя бошлади. Қиз ҳаммавақт озода кийинар, ички либосларини ҳар куни алмаштирарди. Кўлига пул тушиши билан тўйиб ичиб олардида, кўчада юриб севган кўшиқларини айтарди, йўловчиларга, кўриб қўйинлар, дегандай эгнидаги қўйлагини кўз-кўз қиларди. Кўйлакни ким тикканини айтишни ҳам зинҳор унутмасди...

Вақт ўтиши билан ичкилик ўз таъсирини кўрсата бошлади. Марғонинг юзи олдинги тиниқлигини йўқотиб ажин билан қопланди. Энди эрта сўлиган, маст бўлиб кўчада ашула айтиб юрадиган бу жувонни кўрганлар орасида фақат уни ёплигидан билган, унинг аввалги латофатини унутмаган маҳалла қарияларигина ачиниб бош чайқаб қўйишарди.

То маҳалла аҳли ақлдан озган Марғонинг қилиқларига кўниксунга қадар шўрпешона қизнинг устидан кулган, уни калака қилган одамлар ҳам бўлди. Шу туфайли Марғо сўқинишга ўрғанди. Катта кўчанинг ўртасига турволиб, дилини оғритган одамни шундай уятли сўзлар билан ҳақорат қилардики, йўловчилар қулоқларини беркитиб ўтиб кетишарди. Аммо ёш болага кўзи тушди дегунча дарров жим бўлар ва секин уйига жўнаб қоларди.

— Фаришгани қулоғини булғатишга ҳеч кимни ҳаққи йўқ, ҳатто худони ҳам ҳаққи йўқ, — дерди у.

Яна бир нарса: Марғо шунчалик ночор аҳволда яшашига қарамай бирор марта ҳам қизлик номусига доғ туширмади, ифратини йўқотмади. Верэнинг уни танийдиган ҳар бир фуқароси қизнинг фариштадай поклигига қасам ича оларди...

Кечкурун Марғо Бачананикига келди.

— Уйдамансан, етимчагинам? — деб қичқирди у ва жавобни ҳам кутмай хонага кирди. Бачана стол ёнида ўтириб, халқ хўжалигини планлаштиришни ўрганарди — чоршанба куни имтиҳон тошпириши керак эди.

— Нима дейсан, Марғо? — деди у конспектини бир четга қўйиб.

— Қани, ювадиган нима нарсанг бор? — сўради Марғо ва конспектни олиб варақлай бошлади.

— Ҳеч нарсам йўк. Хаммаси эғнимда!

— Қараб кўр, топилиб колар! — Марго бўш келмади.

Бачана шкафни очиб, полга иккита эски кўйлақ билан роса ишқаланиб кетган шимни олиб ташлади.

— Эҳтиёт бўлиб юв, сузилиб турибди ўзи, — илтимос қилди у ва яна конспектига шўнғиб кетди.

— Наҳотки конспектинг шунчалик қизиқ бўлса, бош кўтаргинг келмайди-я! — деди Марго девордаги шкафчани очиб.

— Жудаям қизиқ, ундан ташқари яқинда имтиҳоним бор!

— Вой, тентаг-ей! Қизиқ бўлса ўқиганинг учун пул тўлашармиди, қайтагга севдан пул олишарди! — Марго зарда билан шкафни ёпди. — Бўш япикни нима қиласан олиб ўтириб? Ҳовлига чиқариб ташла!.. Ичадиган нарсанг борми?

— Валерьянка бор.

— Валерьянкангни имтиҳон олдидан профессорингга бер!

Марго энгашиб, полда ётган шим ва кўйлақларни олди. Қаддини ростлади-ю, афтини буриштирганча қоринини чангаллаб қолди.

— Вой ўлгур-ей, кечадан бери қийнайди-я! — деди у ва кўйлақлардан бирини ёйиб кўриб, бош чайқади: — Нима бу ўзи — кўйлақми ё дастурхонми? Танц-Геуркани бутун менюси ёзилган-ку! Уялмайсанми?

— Уяламан, азизим Марго, лекин иложим қанча?

— Уйлан, тентак, уйлан!

— Шунақа дегин? Хотинни нима билан боқаман?

— Бир-бирларингни ейсанлар!

— Бўпти, уйланаман! — ваъда берди Бачана.

— Кийимларингни эртага кечқурун опкеламан. Беш сўм тайёрлаб қўй, — Марго эшикка қараб юрди. Кейин бирдан тўхтаб, этагини кўтарди-да, чиройли крепжоржет труситини кўрсатди. — Қани, топ-чи, кимни иштони бу?

Бачана елкасини қисди.

— Ташқи ишлар темир йўли маданият министриники! — деди у гурур билан ва хонадан чиқиб кетди.

Аммо эртасига кечқурун Марго келмади. «Ичган бўлса, ухлаб ётандир-да», — деб ўйлади Бачана ва ўзи йўлга тушди.

Ҳужра эшиги очик эди, чироқ ёниб турарди. Марго тўшақда гулдор, пушгиранг тунги кўйлақда ётарди. Унинг

юзи қизариб, бўғрикиб кетган, кўзларида ҳовур бор эди.

— Ҳа-а, етимчагинам, келдингми, билувдим келишингни! — жилмайди у ва қўлтиғидан термометрни олиб Бачанага узатди. — Ма, қара-чи, қанчайкин? Ўзим ҳеч нарсани кўрмаяпман, кўз олдимда нукул сариқ халқачалар айланаяпти...

Бачана термометрга қараб, дами ичига тушиб кетди: симоб устунни ўттиз тўққизу тўққизда турарди.

— Нима бўлди сенга, Марго?

— Билмайман, азизим... Қандайдир ярамас ичимни пармалаётганга ўхшайди... Вино ҳам, ароқ ҳам фойда қилмади... Кечгача аранг чидадим... Мана энди ётиб қолдим... Қанча бўпти?

— Кўп... — деди Бачана термометрни столга қўйиб.

— Қанча, ахир?

— Ўттиз саккиз...

— Шиминг билан қўйлақларинг столда турибди. Ху-дога шукур, дазмоллашга улгурдим... Шкафни очсанг, сирка бор, озгина сув аралаштиргин-да, сочикни хуллаб, пешонамга қўйиб қўй... Бошим тарс ёрилиб кетай деяпти. Шўрлик бошимга шу етмай турувди ўзи...

Бачана Маргонинг илтимосини адо этди.

— Ҳозир бориб, бирортасини олиб келаман, — деди у.

— Кимни?

— Дўхтирни.

— Э-э, мен телбага кимни кўзи учиб турибди дейсан?

Уларни қўлида соғ одамлар ўлиб кетяпти-ку қаровсиз қолиб... — жилмайди Марго.

Бачана индамай хужрадан чикди-ю, Петриашвили кўчасининг этагига қараб чошиб кетди.

Ўроқлари дорихона олдида нима ҳақдадир бахслашиб туришарди.

— Марго ўляпти! — деди Бачана ҳаллослаб келиб.

— Нега ўлади?! Кеча шу ерда кўрувдик-ку? — хайрон бўлди Тенгиз.

— Кўрувдик, лекин ҳозир ўляпти! — такрорлади Бачана.

— У нима деганинг! Тушунтириброк гапирсангчи! — жеркиб берди Коплик.

— Айтяпман-ку — ўляпти!

— Нима бўпти? — сўради Цицка.

— Қорним оғрияпти, дейди. Ҳарорати қирқ!

— Нима бўлганикин, Датико? — сўради Копака.

— Билмайман, Тенгиз. Дўхтир хирургни чақириб керак.

— Шатиришвилиникига борамиз! — деди Кока.

— Шатиришвилинг — аблаҳ одам! Текинга ҳеч қайққа бормади, ҳозир ухлаб ётган бўлишимиз мумкин! — Бердзена ижирганиб, бир четга қараб тупурди.

— Қўйинглар уни! Ҳозир бориб, Вахтангни отаси Игнатий амакини бошлаб келамак, у яхши киши! — Цицка шундай деди-ю, тўдадан ажралиб, чопанча кетди.

Беш минутлардан сўнг болалар оёқ учида юриб Маргонинг хужрасига киришди-да, индамай каравот ёнига тизилишди. Аёл ҳамон типирчилаб ётарди. Болаларни кўргач, тирсагига суяниб гавдасини хиёл кўтарди-ю, кейин яна ўзини ёстиққа ташлаб, хўнграб йиғлаб юборди. Сал ўтмай, қандайдир асабий севинч билан кула бошлади.

— Қадрдон укаларим... Сизларни кутган эдим, хато қилмаган эканман... Азизларим... Нега азага келган одамдай тизилишиб турибсизлар, ўзларингиз эркин ҳис қилинглар... Илойим бутун дардларингиз телба Маргога ўтсин...

— Ташвишланма, Марго, ҳозир Цицка дўхтирни бошлаб келади, — деди Тенгиз базўр.

— Дўхтирни нима қиламан? Мен энди ўлмаман... Офриқ ҳам йўқолди, хароратим ҳам пасайди... — Марго пешонасидаги ҳўл сочиқни олиб, бурчакка улоқтирди. Бачана сочиқни қайтадан ҳўллаб, яна беморнинг бошига қўйди.

— Етимчагинам, йигитларни сен ваҳимага солдингми? Улардан кечирим сўра! Ҳозироқ сўра! Ўҳ-ҳў! Қайси бемордан, айниқса жинни бемордан шунча одам ҳол сўрагани келган?! Яшавор, Марго! Офарин, Марго! — қиз яна йиғлашга тушди. Болалар нима қилишларини билмай, бошларини қўйи эгтанча туришарди. Марго андак ўзини босиб олгач, яна Бачанага мурожаат қилди: — Анови шкафда ёғоч қутича турибди. Шунини олиб бер... Раҳмат... — У қутичани кўксига қўйди, бир оз ўйланиб тургач, куловига тутиб силкитиб кўрди, кейин мамнун жилмайди-да, қоққонини очди. Қутичада нархи арзон узук, исирға, билагозук ва бошқа ҳар хил ялтироқ нарсалар бор эди.

— Мана бу бебаҳо тош Афғонистоннинг пойтахти Қобулдан махсус малика Тамарага келтирилган... — Марго қутичадан мовий кўзли, нархи икки сўм турадиган жез узукни олди. — Бунини сенга тақдим этаман, Копа-

ка... Уйланганинда келини ўнг қўлига, ўрта бармоғига тақиб қўй... Марғони совғаси, дегин. Яна шуням айтгинки, агар мен ёнроқ бўлганимда у қиз сени тушида ҳам кўрмасди... Омадингни берсин!.. Ма, ол!..

Тенгиз узукни олди-ю, бир ютиниб қўйди.

— Мана бу сенинг хотинингта, князь Кока Амiredжиби, ҳинд маржонидан ясалган исирға... Кўк кўзли, қора соч, оқ бадан аёлларга ярашади... Ма, ол, тортинма!.. — Марғо Коканинг кафтига ўйинчоқ исирғани қўйди.

— Мана бу тилла билгузук сенга, Бердзена!.. Довистон зарғарлари ясаган... Бунақа билгузук баланд бўйли, кўкси таранг, қора кўз аёлларга мос тушади... Тақдим этаман сенга! — Бердзена Марғонинг қўлидан консерва қутисидан ясалган ҳалқани эхтиром билан олди-да, чурк этмай, хонадан чопиб чиқиб кетди.

— Бу эса менга! — Марғо кўксига ишга тизилган кумуш тангаларни олиб қўйди. — Бу маржонни эсимни таниганимдан буён олиб юраман, шунинг учун ҳеч кимга бермайман... Хафа бўлманглар!.. Бачана, яқинроқ кел!

Бачана қизнинг ёнига борди.

— Сенга манави форс зумрадини бераман... Албатта, камбағал, етим қизга уйлангин, бошқаси сени тушунмайди... Ма, ол, илойим бахтинг очилсин!.. — Бачана Марғонинг қўлидан сим ўтказилган яшил тугмачани олди. — Қолганларини ўзинг тарқат...

Бачана қутичани кўтарганча ҳар қайси боланинг олдига бориб, қўлига илинган нарсани биттадан улашиб чиқди.

— Чарчадим... Бу ўлгур пармалашини қўймаяпти... — Марғо инграб, бошини орқага ташлади.

— Бир оз чида, Марғо, ҳадемай дўхтир кепқолади! Кўрқма! — деди Коплик овози титраб.

— Нега кўрқарканман? Бу кунни кўпдан буён кутаман, худди куёш чиқишини кутгандай кутаман... Тезроқ кела қолсанг-чи, ажал, нега мени бунча қийнайсан?! — Марғо кўзларини юмди. Икки юзидан тизиллаб ёш оқиб тушди.

— Келди! — деди кимдир.

Хонага профессор билан Цицка кириб келишди. Профессор ҳамма билан бош силкиб саломлашгач, тўпатуври Марғо ётган каравот ёнига борди. Болалар шошиб унга стул қўйиб беришди. Профессор беморнинг томир уришини ўлчаб кўрди, кейин мисдай қизиб ётган пешонасига кафтини қўйди.

Марго кўзларини очди.

— Салом, азизим! — деди профессор кулиб.

Марго қўли билан кўз ёшларини артиб, дўхтирга тикилиб қаради.

— Худо хайрингизни берсин, мухтарам Игнатий! — жавоб берди киз ҳам жилмайиб.

— Исминни қаёқдан биласиз?

— Сизни ким танймайди? Грузиянинг ярми сиз туфайли у дунёдан қайтиб келган.

— Сал камроғи! — ҳазиллашди профессор. — Хўш, нима безовта қиляпти, азизим?

— Манови шумтакалар ярим кечада оромингизни бузгани безовта қиляпти!

— Буни ўйламанг, — деди профессор, — касбим шу, кундузи ухлайвераман... Қаерингиз оғрияпти?

— Ичим ёниб кетяпти, дўхтир...

— Қачондан бери?

— Эрталабдан... Йўқ, кечадан, ўтган кундан бери... Аввал ароқ ичсам босиларди... Бугун ётиб қолдим...

— Қани, адёлни кўтариб-чи! — илтимос қилди профессор.

Марго болаларга, сўнг профессорга қаради.

— Жинни бўлсам ҳам, хар ҳолда, уяламан, дўхтир...

— Хаммамиз ҳам маълум даражада жиннимиз, лекин ҳеч нарсадан уялмаймиз, — деб тўнғиллади профессор ва ўзи адёлни кўтариб ташлади. Болалар юзларини четга буришди. Профессор тўрт бармоғи билан беморнинг қорнини оҳиста боса бошлади: — Оғрияптимми?... Оғрияптимми?

Марго лабини тишлаганча миқ этмасди. Профессор кўриб бўлгандан кейингина киз инграб юборди:

— Ҳамма ерим оғрияпти, дўхтир, бундан кўра ўлганим яхши...

Профессор адёлни пастга тушириб, беморнинг ўнг тиззасини букди-да, аста-секин юқорига кўтариб, қоринга тиради. Марго қичкириб юборди.

Профессор шошиб ўрнидан турди.

— Телефон борми?

Ўшқа Маргога савол назари билан қаради.

— Дугладзеникида бор, — деди киз инграб.

— Дарҳол «тез ёрдам»га қўнғироқ қилинглар, Игнатий Джикия илтимос қиляпти, денглар. Тез етиб келишин!

Цицка чоғиб чиқиб кетди.

— Аҳволим оғирми, дўхтир? — Марго ўрнидан туриб, каравот четига ўтирди.

— Ётинг, азизим, сизга қиярлаш мумкин эмас! — Шундай деб, профессор қизни яна оҳиста ўрнига ёткизиб қўйди. — Шу пайтгача қаерда эдингиз?

— Хечқиси йўқ, дўхтир, ўлим мен учун — байрам. Ўзингизни қийнаманг...

Профессор стол ёнига бориб ўтирди-ю, бошини кафтига тираганча жим бўлиб қолди.

Кока профессор костюмининг ён чўнтағига сездирмасдан пул солиб қўйди. Профессор Кокага қайрилиб ҳам карамай, пулни олиб столга қўйди. Кейин қўйин чўнтағидан бир даста ўн сўмликни чиқариб, халиги пулларнинг ёнига ташлади. Сўнг ўрнидан туриб, хонадан чиқиб кетди. Болалар унга эргашишди.

— Умид борми, профессор? — сўради Бердзена.

Профессор бош чайқади.

— Сираям-а? — деди Тенгиз.

— Бир процент...

— Унга нима бўлган ўзи, профессор?

— Перитонит... Қўричаги ёрилиб кетган... Уч кундан бери шу аҳволда юрибди-я... Шунақа ҳам бўлади-ми!..

Ўн беш минутлардан сўнг «тез ёрдам» машинаси келди. Маргони замбилга ётқизиб, машинага олиб боришди. Хужрасидан чиқаётганда у болаларга юзланди:

— Алвидо, Верэнинг йигитлари! Алвидо, кадрдон укаларим! — Шундай деб, у замбилдан хиёл бошини кўтарди-да, ёлвориб илтижо қилди: — Ҳаммомга борманглар! Ҳеч қачон ҳаммомга борманглар! Менинг васиятим шу!..

Маргонинг жасадини сепанбада, 1936 йилги тошқин куни Маргонинг ўзи келтирилган ўша касалхона биносидан чиқазишди.

Бутун Верэ, Петриашвили ҳамда Меликишвили кўчалари одамга лик тўлган, Маргони танийдиганлардан кўра уни танимайдиганлар кўпроқ эди.

Гулга кўмиб ташланган тобутни Верэ довоидан саккиз йигит кўтариб борарди, улар билан ёнма-ён яна саккиз нафар тобуткаш одимларди. Тобутдан сал олдинроқда гуллар билан безатилган автомашина ўрмаларди. Гул шунақа кўп эдики, гўё улкан жонли гулдаста қабристонга ўз оёғи билан юриб бораётгандай туюларди.

Меликишвили кўчасида ҳаракат тўхтаб қолди. На автобус, на машина, на трамвай юра оларди. Петриашвили кўчаси муюлишига етганда йигитлар беш минутга тўхтади. Аввал битта машина, кейин иккинчиси, сал ўтмай бошқалари ҳам сигнал бера бошлади. Бир зумда бутун маҳаллани клаксонларнинг овози тутиб кетди.

— Яна қанақа намойиш?! — деб бақирди тасодифан машиналар орасига кириб қолган бошқа бир шофёр кабинадан бошини чиқазиб. — Қачонгача турамиз бу аҳволда?!

— Сигнал бер! — деди унга шу маҳаллалик бир йигит.

— Нега? — хайрон бўлди шофёр.

— Керак!

— Керак деганинг нимаси?!

— Керак деганим — мана! — йигит кабина зинасига сакраб чиқиб ўзи сигнални босди.

— Қўлингни торт! Аккумулятор ўтириб қолади!..

— Ҳечқиси йўқ, итариб юргизамиз! — жавоб берди йигит сигналдан қўлини олмай.

— Намунча ваҳима! Қанақа амалдорни кўмишяпти ўзи?! — шофёр хуноб бўлиб, яна кабинадан бошини чиқазди.

— Верэлик Маргони кўмяпмиз...

— Кимни?

— Менга қара, бос дегандан кейин босавермайсанми! — йигит шофёрнинг бошини ичкарига итарди. — Қанақа галварссан ўзи?!

Шофёр йигит жиддий гапираётганини англаб, бор кучи билан сигнални боса бошлади. Йигит бошқа машинанинг олдига борди. Ҳаял ўтмай бу машина ҳам сигнал бера бошлади. Йигит сал узоклашгач, шофёр тўнғиллаб қўйди:

— Жанна Д'Аркни кўмишяптими дейман?!

— Йўқ, Марго жиннини кўмишяпти! — деди шу ердан ўтиб кетаётган бир одам.

— Жиннини?! Жиннини ҳам шунча ваҳима билан кўмишадими?

— Бизда шундай! — жавоб берди шофёрга машина ёнида турган мотам қатнашчиларидан бири.

— Қойилман! Бунақа маҳаллада ўлсанг ҳам алам қилмайди! — хитоб қилди таъсирланиб кетган шофёр.

Кечкурун Танц-Геурка майхонаси верэлик йигитлар билан тўлди. Столлар одмигина тузалган эди — нон,

пишлок, вино, редиска. Косагул сайлашмади. Ҳамма жой-жойига ўтириб, гала-говур тингандан кейин Цицка ўрнидан турди-да, стаканига вино тўлдириб, икки-уч томчисини нонга томизди ва тўпланганларга қарата шундай деди:

— Маҳалламиз қайғуси учун, маҳалламиз кўз ёшлари ва қувончи учун, маҳалламиз йўқотган нафосат учун! Ҳамма ўрнидан туриб, стаканини бўшатди.

Шу куни Танц-Геурка майхонасида бошқа бирорта ҳам сўз айтилмади, бирор стакан вино ҳам ичилмади.

— Бўшсан, Рамишвили, бўшсан... — хафсаласи пир бўлган профессор истамайгина Бачананинг имтиҳон дафтарчасини варақлай бошлади. — Нима гап ўзи?

Бачана индамади.

— Сенга нима бўлди, Рамишвили? — жавоб ололмаган профессорнинг тоқати тоқ бўлиб кетди.

— Тобим қочиб қолди, мухтарам профессор, яхши тайёрланолмадим...

— Тобинг қочмаган, анови жинни аёл билан ўралашиб қолгансан!.. Кеча тобутининг орқасида, худди туғишганидай, бош эгиб кетаётганингни кўрмабманми?

— У жинни эмас эди, мухтарам профессор, — деди Бачана.

— Ким эди бўлмаса? Шоҳ Ирақлийми? Тавба, бутун маҳалла оёққа турибди-я! Икки соат ҳаракат тўхтаб қолди!

— У касал аёл эди, мухтарам профессор, руҳан касал аёл эди! — Бачана ўпкаси тўлиб кетганини сезиб, ўрнидан турди.

— Қаёққа? — ҳайрон бўлди профессор.

— Бошқа сафар келаман, — деди аста Бачана.

— Сенга бирор яқинлик томони бормиди уни?

Бачана анчагача ерга тикилганча турди, кейин профессорга қараб:

— У менинг опам эди... — деди.

Профессор Бачананинг кўзларига тикилиб қаради. Бачана бу нигоҳга бардош беролмай бошини эгди. Орага жимлик чўкди. Ниҳоят, профессор имтиҳон дафтарчасини ёпиб, Бачанага узатди ва:

— Боравер, Рамишвили! — деди-ю, ўрнидан туриб, дераза олдига борди.

Бачана дафтарчани чўнтагига солиб, хонадан чиқиб кетди.

— Хўш, қалай? Неччи бўлди? — студентлар уни дув қуршаб олишди.

Бачана жавоб бермади. Коридорга бурилмай, зинапоядан чопкиллаганча университет ховлисига тушди-да, ўзини бўш скамейкага ташлади. Шу ўтирганча узок вақт ўтирди, у ҳеч нарсани кўрмасди ҳам, сезмасди ҳам. Анчадан кейин чўнтагидан имтихон дафтарчасини олиб, беихтиёр очиб қаради.

...Бу — Бачананинг ҳаётидаги биринчи «беш» эди. У дафтарчани ёпди, салдан кейин яна очиб қараган эди, ҳеч нарсани кўра олмади.

Бачананинг кўзлари жикқа ёш эди.

Бачана йиғларди.

12

Буликанинг ўлимидан сўнг профессор Бачана билан руҳонийни ёмон ўй-хаёллардан асраш ниятида палатага ҳеч кимни ётқизмасликни ва бўш каравотни олиб чиқиб кетишни буюрди. Аммо бўш жой бўш каравотдан ҳам совуқроқ кўринар экан.

Хар куни эрталаб ўйғонишлари билан Бачана ҳам, ҳазрат Иорам ҳам яқингинада Буликанинг каравоти турган жойга беихтиёр қараб қўйишар, юраклари ич-ичидан зирқираб кетар эди. Кейин, кун бўйи у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ётган пайтларида ҳам, гўё мана ҳозир Булика ҳазил аралаш лукма ташлаб қоладигандай, бирдан жим бўлиб қолишарди.

Бу ахвол икки ҳафтача давом этди. Кейин вақт ўз ишини қилиб, Бачана ҳам, ҳазрат Иорам ҳам Буликанинг йўқлигига аста-секин кўника боришди...

...Бир куни эрталаб ҳазрат Иорам Бачанага кутилмаган савол бериб қолди:

— Ҳурматли Бачана, сизни Дидуби қабристонига қўйишса керак, а?

Бачана аввалига кулиб юборди, кейин безовталаниб қолди:

— Нима бало, ёмон туш кўрдингизми?

— Шунақа, лекин тушим сизга эмас, ўзимга алоқадор, — жавоб берди ҳазрат Иорам синиқ оҳангда.

— Ундай бўлса, қаерга қўйилишни мендан эмас, сиздан сўраш керак экан... Негадир муғамбирлик қиял-сиз, отахон!

— Топдингиз... Демокчиманки, мабодо сиз сағанага қўйилсангиз, менга ҳам ўша ердан, черков ховлисидан икки қулоч жой топилиб қолар...

— Агар бунақа нуқтаи назардан қаралса, мен ёзувчилар уюшмасининг ҳовлисига кўмилишим керак... Башарти, сиз Дидуби черковига нозир бўлиб ишга ўтсангиз, қабрда девор-дармиён қўшни бўлишимиз ҳам мумкин!

— Демак, сизнинг жойингиз тайин, акс ҳолда, бунақа ҳазил қилмасдингиз! — хулоса ясади ҳазрат Иорам.

— Янглишяпсиз!

— Нима учун?

— Чунки Дидуби қабристонни аллақачон тўлиб бўлган. Мени у ерга тиқиштиришнинг иложи йўқ... Агар тикка қилиб кўмишмаса... Лекин бир нарсага имоним комил: иккаламизни ҳам қабрсиз қолдиришмайди.

Ҳазрат Иорам оғир хўрсинди.

— Қанақа туш кўрдингиз ўзи, отахон?

— Асти сўраманг!.. Шу пайтгача ўзим жанозасини ўқиб, нариги дунёга йўллаган мархумлар Ортачала черковининг ҳовлисига тўпланиб, менинг чиқишимни кутиб туришганмиш!

— Хўш, кейин нима бўлди? Чикдингизми?

— Э-э... мен кўрқоқ, мен нодон... меҳробга яширишиб ўтирганмишман... Эсласам, уятдан ерга кириб кетгим ёки ўзимни осиб қўйгим келади!..

— Ўз жонига қасд қилиш, отахон, инсон эркини намойиш этишининг энг олий шакли. Лекин, афсуски, бу нарсани динингиз қатъиян ман қилади, ниҳоятда оғир гуноҳ ҳисоблайди! — деди Бачана жиддий оҳангда.

— Билишимча, ўзини ўлдирган одамга сизлар ҳам қарсақ чалмайсизлар шекилли, — жавоб берди ҳазрат Иорам. — Менинг биттагина умидим — жоннинг бошқа шамойилда инъикос этишидан.

— Ёзувчи зоти, отахон, ўз халқининг содиқ ити бўлади... Мен жоннинг бошқа шаклда пайдо бўлишига ишонмайман, мабодо шундай бўлган тақдирда ҳам, менинг жоним ҳеч шубҳасиз ит қиёфасига киради. Бинобарин, мен ўлганимдан кейин кўча-кўйда санғиб юрган дайди итларга раҳм-шафқат қилинг, уларга тош отманг, чунки ўша итларнинг бири мен бўлишим мумкин!

— Ажаб гапларни гапирдингиз, ҳурматли Бачана! Аммо-лекин, ҳар бир ўлган ёзувчининг жони дайди итлар танасига ўтаверса, бу дунёда яшашнинг қизиғи қолармикин? — деди ҳазрат Иорам истехзо билан кулиб.

— Қизиғи қолмайди, албатта, агар сизларнинг жонларингиз бўри қиёфасига кирса!

— Нега энди бўри бўларкан?

— Ўз қавмларидан қочиб, яшириниб олган руҳоний арслон бўлармиди! — деди Бачана кулгисини аранг босиб. Ҳазрат Иорам ётган жойида бир қимирлаб қўйди, лекин ҳадеганда жавоб тополмай, нариги ёнбошига ағдарилди.

...Палатага ҳамшира Женя кириб келди. Бачана билан ҳазрат Иорам дарров адеълини қайириб, юзтубан ётишди-да, укол қилинадиган жойларини очипди. Женя ҳаҳолаб кулиб юборди:

— Бекитинглар, ўртоқлар, бекитинглар! Бу гал қўлимда шприц йўк... Сизга меҳмон опкелялман, ҳурматли Бачана, шу аҳволда кутиб олсангиз қандоғ бўларкин?!

— Меҳмон? Нима иши бор экан? — Бачана ҳушёр тортиди.

— Соғлифингиз билан қизиқяпти... Тувак тураверсинми ёки опчиқиб кетайми? — деди Женя ҳамон кулгисини босолмай.

— Эркакми ё аёлми?

— Аёл. Яқинларингиздан экан...

— Ундай бўлса, тураверсин! — Бачана навбатдаги учрашувга ҳозирланди.

— Ҳўп бўлади!

Женя чиқиб кетди. Шу заҳоти палатага сочларига ок оралаган, ўрта ёшлардаги ҳаракатчан бир аёл кирди. Қўлида семиз папкаси ҳам бор эди. У хонанинг ўртасига етганда тўхтаб, бир оз иккиланиб турди-да, сўнг ҳазрат Иорамнинг каравоти томон юрди.

— Салом! Мен оилаингизнинг дўсти Нина Санеблидзе бўламан! — деди у ва таклифни ҳам кутмасдан руҳонийнинг рўпарасига ўтирди.

— Оилаингизнинг дўсти? — қайта сўради чол.

— Ҳа. Отангиз Акакий билан менинг дадам Лазарь 1915 йилдан 1916 йилгача Боку саноат техникумида бирга ўқишган.

— Сиз кимнинг олдига келдингиз ўзи? — сўради руҳоний ҳайрон бўлиб ва Бачанага бир қараб қўйди. Бачана афтини буриштириб, гаплашаверинг, деган ишорани қилди.

— Кимнинг олдига бўларди? — аёл ҳам астойдил таажжубланди. — Сизнинг олдингизга-да!

— Мени танийсизми? Илгари учрашганмизми? — ҳазрат Иорам ролга кира бошлади.

— Ё тавба, бу шунчалик қийин нарса эканми? Ҳаммасқда — радиода ҳам, телевизорда ҳам — фақат сизни

эшитиб, сизни кўрамиз: Бачана Рамишвили... Бачана Рамишвили!.. Лекин сал ўзгарибсиз... сокол кўйворибсиз...

— Ҳа, палата салқинрок... — ҳазрат Иорам соқолини бир силаб, аёлга яхшилаб ўранволди.

— Албатта! Дард билан хазиллашиб бўладими!

— Ҳм... Менинг олдимга бирор иш билан келдингизми, хоним? — руҳонийнинг тоқати тоқ бўла бошлади.

— Ҳа. Ахволингиз қалай?

— Раҳмат. Хозир анча тузукман... Ўзингиз-чи?

— Менми?! Мен ўляшман, адо бўляшман, чўкяшман, ёниб кетяшман! — юрагидагини тўқиб солди аёл.

— Менинг қандай ёрдамим тегиши мумкин? — ҳазрат Иорам ўз хизматини таклиф қилди.

— Ёрдам дейсизми? Ёрдам керак эмас, мени қутқаринг! — талаб қилди аёл.

— Қўлимдан келармикин? — иккилангандай бўлди ҳазрат Иорам.

— Вой, у нима деганингиз?! Сизнинг қўлингиздан келмайdimи?! Бачана Рамишвилини-я?! Ҳа-ҳа-ҳа! — ёлғондан кулди меҳмон. — Сизни бир оғиз сўзингиз, тўрт энлик хагингиз, битта қўнғиронингиз...

— Нима илтимосингиз бор? Эшитаман! — Ҳазрат Иорам бу шаддоод аёл билан қилаётган суҳбати яқинда Бачана билан муттаҳам тамакифуруш ўртасида бўлиб ўтган мунозарага ўхшаб кетаётганини пайсади.

— Иккинчи август куни, купша-кундузи, ҳамманинг олдида ўғлимни сўйишди!

Ҳазрат Иорам тахта бўлиб қолди.

— Ким? Қаерда? — деди у базўр.

— Виждонсиз порахўр, эсипаст... Университетнинг бир юзу еттинчи хонасида... — деди аёл йиғламсираб ва бидирлаб қўшиб қўйди: — Ундан кейин бирор нарса ўзгарди, деб ўйлайсизми?

— Кимдан кейин? — тушунмади ҳазрат Иорам.

— Ўшандан кейин! — аёл кўзи билан шифтга ишора қилди. — Мениям, ўғлимниям пичоксиз сўйди, аблаҳ! Бола боёқишни аудиториядан қўлда кўтариб олиб чиқишди... Уч йил-а! Болани уч фандан — грузинча, инглизча ва тарихдан рошпа-роса уч йил тайёрлаган эдим! Ҳар битта фанга етти юз сўмдан тўлаганман! Мана, оқибати!..

Ҳазрат Иорам аёлнинг ўғли тириклигига ишонч ҳосил қилиб, енгил тин олди.

— Мактабда-чи? Мактабда ўқимаганми ўғлингиз?

— Ўзингиз ўқигансиз-ку мактабда! Хўп, нимани ўргатишган?

Ҳазрат Иорам жавоб тополмай, ерга қаради.

— Автандилнинг васиятини¹ ёддан ўқиб беришни талаб қилибди боладан! Ярамас! Имтиҳонга тайёрлагани учун ҳар биттасидан етти юз сўмданни санаб олган ўз ўқувчиларидан сўрасин эди! Автандилнинг васияти-я! Уни Руставелининг ўзи ҳам ёд билмаган, билганда овора бўлиб ёзиб ўтирмас эди!

— Йўв-е, қўйсангиз-чи! — эътироз билдирди ҳазрат Иорам.

— Ҳа, нима? Унинг ўзи ҳам ўша лаънати васиятни ўқимаган! Уйинг куйгур, порахўр!

— Нега унақа деб ўйлайсиз?

— Ўйлайдиган жойи йўқ буни. Башарасидан шундоқ кўриниб турибди!

— Ишонмайман! — ҳазрат Иорам бўш келмади.

— Гаров бойлашамиз! — аёл чолга қўлини узатди.

— Нимадан? — рози бўлди руҳоний ҳам қизиқиб кетиб.

— Хоҳлаган нарсангиздан! Умуман, Руставелини, дунё тарихини ва инглиз тилини ёд билган болаларга университетнинг кераги йўқ! Маълумотга, одатда, маълумоти йўқлар мухтож бўлади! Ана шунақа!

— Хўп. Энди нима қилишимиз керак? — ҳазрат Иорам умумий ва олий таълим тўғрисидаги янги қоидалар тарғиботини бўлиб қўйди.

— Менга ёрдам беришингиз керак! — деди аёл.

Ҳазрат Иорам мадад кутиб, Бачанага қаради. Бачана овзини сочиқ билан бекитганча, бош чайқаб қўя қолди.

— Қандай ёрдам? — сўради руҳоний хуноби ошиб.

— Олий таълим министрининг олдига бориб келасиз.

— Касалхонада ётибман-ку?

— Қўнғироқ қилинг ё хат ёзиб беринг.

— Нима деб ёзаман?

— Фалончи менинг қариндошим, мактабда аъло ўқиган, яхши тайёрланган, спортчи, дейсиз... Яна нима?

— Билмайман, — деди зарда билан ҳазрат Иорам.

— Мана, мактаб берган справка. Ўқувчилар спартакиадасида учинчи ўринни олган. Узунликка сакраш — уч метр, баландликка — бир метру ўн етти сантиметр...

¹ «Автандилнинг васияти» — Шота Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» поэмасидаги бир боб.

— Унақа бўлса, жисмоний тарбия институтига кира қолсин. Манови оғайним спортчи, ёрдам беради! — ҳазрат Иорам Бачанани кўрсатди. У юзидан сочикни олиб, маъқуллагандай бош силкиди.

— Нималар деяпсиз?! Жисмоний тарбияга бало борми? — аёл Бачанага жиркангандай қараб қўйди. — Мен сассиқ така эмас, ўғил ўстирмоқчиман!

— Нега унақа дейсиз, хоним? — деди хафа бўлиб Бачана. — Думбадзе, Гокиели, Хникина, Джугелилар¹ жисмоний тарбия институтини тугатишган...

— Спортчимсиз? — унинг гапини бўлди аёл.

— Ҳа.

— Сиз ҳам инфарктмисиз?

— Ҳа.

— Баттар бўлинг!

Бачана кулиб қўйди:

— Раҳмат.

Аёл ўзининг беандиша гапини силлиқлашга уринди:

— Худо шифо берсин!

— Худога ишонасизми? — ҳазрат Иорам севиниб кетди.

— Ўзига ишонганларга худо кўп ёрдам берганми? Сиз менга ёрдам беринг, мен учун худо ҳам, халоскор ҳам сиз бўласиз!

— Қўлимдан келмайди, ўлай агар! — деди ҳазрат Иорам оғир уҳ тортиб.

— Депутат, муҳаррир бўла туриб, сизнинг қўлингиздан келмаса, бошқа кимнинг қўлидан келади? — аёл жизғинак бўлиб кетди.

— Иложи йўқ! Бунинг устига, ўғлингизга аллақачон икки қўйиб бўлишибди! Келинг, бу ҳақда бошқа гаплашмайлик! — деди тўрт кесиб ҳазрат Иорам ва девор томонга ўгирилиб олди.

— Бўпти, бўпти... — аёл таслим бўлди. — Унда бошқа масалада ёрдам беринг...

— Яна нима?! — ҳазрат Иорамнинг жон-пони чиқиб кетди.

— Эшитишимча, Первوماй райиҷрокомининг раиси оғайнингиз экан... Бошимизда уй ташвиши бор. Қўшнимиз Сололакидан² тўрт хонали уй олди. Нимага олди,

¹ Нина Думбадзе, Елена Гокиели, Надежда Хникина, Майя Джугели — донг тарапан машҳур спортчилар.

² Сололаки — Тбилисидаги районнинг эски номи.

қайси хизматлари эвазига олди, бу ёғи номаълум... Қисқаси, ўшанинг хонасини ўзимизникита қўшиб олмоқчимиз. Ўғлим колониядан хат ёзиб, уйланмоқчиман, дебди. Ҳадемай муддати тугайди. Униям ташвиштини қилиш керакми, йўқми? Қилиш керак!.. Тўғри, у хонага бошқа даъвогар ҳам бор, лекин адолат билан қаралса, бизники бўлиши керак. Ён томонга зинапоя ўрнатиб, битта эшик очилса, бизнинг ошхонамиз билан ўша хонанинг айвонини қўшнининг икки хонали уйига улавориш мумкин. Қўшнига Церетели кўчасидан бошқа уй топиб қўйдик. Сал узокрок, майдони ҳам тўрт метру ўн тўрт сантиметрга кичикрок, лекин ремонтини ўзимиз қилиб, берамиз, эрим текига телефон ҳам қўйдириб бермоқчи. Ўша уйнинг ёнгинасида бир касалманд, сўққабош кампир яшайди. Илойим умри узок бўлсину, лекин ҳадемай ўлади. Ўтган йили эрим унга ўрил тутинган, иссиқ-совуғидан ўзимиз хабар олиб турибмиз. Агар кенжамизни иссиғида кампирникита пропискадан ўтказиб қўймасак, ўша битта хонадан ҳам айриламиз, тушуняпсизми? Бутун меҳнатларимиз зое кетади!.. Битта қўнғироғингиз кифоя, ҳурматли Бачана! Кейин умрбод дуои жонингизни қилиб юрамиз!..

— Яхши бўлардику-я, лекин... мен раисни танимайман-да... — ҳазрат Иорам пешонасидаги терни артди.

— Сиз танимасангиз, у танийди! — хитоб қилди аёл.

— Билмадим-ов... — ҳазрат Иорам нима қилишини билмай, яна Бачанага қаради. Шўрлик руҳонийга ичи ачиб кетган Бачана энди суҳбатга ўзи аралашмаса бўлмаслигини сезди.

— Мен аниқ биламан, улар бир-бирларини танишмайди!

— Ишонмайман!

— Онт ичаман! — деди Бачана қўлини кўксига қўйиб.

— Балки ўзингиз ёрдам берворарсиз? — аёл энди Бачана томонга ўгирилиб олди.

— Мен фақат жисмоний тарбия институтидагиларни танийман...

— Эсиғина... Ҳа, майли, келаси йили кенжа ўғлим мактабни тугатади. Ўзи сузишга уста, Кобулетига қирқдан юз метр нарига сузиб бориб, сув тубидан бемалол тошни олиб чиқаверади! Фамилиянгизни айтворинг, келаси йили албатта сизни қидириб топаман. — Аёл сумкасидан қороз-қалам олди.

— Келаси йилгача тирик бўлсам, албатта...

— Бу томони ҳам бор... Лекин мен омадли аёлман...
Хар эҳтимолга қарши фамилиянгизни ёзиб қўяверай...

Шу ерда етганда Бачана чидаёлмади, бутун ўйинни барбод қилди.

— Ха, майли, ёзинг: Бачана Рамишвили! — деди у ошқора ғурур билан.

Аёл қулоқларига ишонмади, оғзи ланг очилиб, қалам ушлаган қўли хавода муаллақ қолди.

— Нима дедингиз?

— Ха, фамилиям Рамишвили! — такрорлади Бачана.

— Бу киши ким бўлмаса? — аёл ҳазрат Иорамга ишора қилди.

— Бу киши Ортачала черковининг ноziри Иорам Канделаки.

Аёлнинг қўли шалвираб тушди, ранги бўздай оқариб кетди.

— Хали шу одам, худога ишонасизми, деб сўраб ўтирибдими?!

— Менда ҳам қисман айб бор, лекин... — ўзини оқлашга уринди ҳазрат Иорам.

Аёл ўрнидан турди. Палатага ноқулай жимлик чўкди.

— Инсонпарварлигингиз шуми хали? — деди аёл Бачанага еб юборгудай тикилиб.

Бачана индамай елкасини қисди ва тилининг остига валидол ташлади.

— Масхарабозлар! — аёл шундай деди-ю, палатадан отилиб чиқиб кетди.

— Ха-а... яхши иш бўлмади, — деди ҳазрат Иорам.

— Жудаям... Ҳаммасига мен айбдорман. Кечиринг...

— Кечирдим, илло ўзимнинг ҳам айбим оз эмас, лекин сизга раҳмим келади! Наҳотки ер юзида фақат соғлигингиз билан кизикадиган одам топилмаса? — ҳазрат Иорамнинг овозида шу қадар ҳамдардлик бор эдики, бу гални эшитиб Бачананинг ўзи эзилиб кетди. — Кўп одам безовта қиладиганга ўхшайди, а? Қанчасига ёрдам беришга ҳам тўғри келар?

— Сизга осон, одамларнинг ўзлари оёнингизга бош уриб, фақат бир нарсани — гуноҳларини сўраб беришни илтимос қилишади.

— Кўпдан бери шу аҳволми?

— Муҳаррир бўлганимдан бери... Агар шу ердан эсон-омон чиқиб кетсам, ҳаммасига тупураман, йиришти-раман бунақа ишни!.. Инсоний қиёфамни йўқотдим, ота-хон, қандайдир хайр-эхсон комитетининг раисига айла-

ниб қолдим... Илтимос қилавериб, одамларнинг жонига тегиб кетдим...

— Хайр-эхсон — савоб иш, — деди ҳазрат Иорам.

— Тўғри, умрим бўйи одамларга яхшилик қилиб кел-
япман, лекин... ҳалиги аёл. Хўш, яхшилик қилишга ар-
зийдими ўша аёл?

— Иккиюзламачи, мунофиқ! — деди ҳазрат Иорам
дангал.

— Қўлида шам билан тиз чўкиб, оллодан марҳамат
тилайдиган мана шунақа мунофиқларга сиз қандай қарай-
сиз?

— Бизни битта устунлик томонимиз бор, ҳурматли
Бачана: бизга келувчилар ёрдам сўраб тўғридан-тўғри
парвардигорнинг ўзига мурожаат қилишади.

— Ҳа, баракалла, отахон! Сиз ҳеч кимга ҳеч қандай
мажбурият юкламайдиган умумий формуладан фойдала-
насиз, яъни: «Оллонинг иродаси», — деб қўя қоласиз.
Жудаям қулай формула, тан бериш керак!.. Лекин биз
мураккаб ва аниқ-равшан формулаларга суяниб иш қўра-
миз: «Бу қонунга зид!» ва «Бу қонуний!» — деймиз.
Бунинг устига биз курашишимиз керак, тушуняпсиэми?
Сизиниш эмас, курашишимиз керак! Қонунни бузишга
қарши ва қонунни қарор топдириш учун курашишимиз
керак. Гуноҳкорларни сизлар олло ҳукмига ҳавола қила-
сизлар, биз эса одил судга топшираемиз!.. Сизларга осон,
Иорам ота, сизларга осон!..

Руҳоний жавоб қайтармади, бошини аёлга буркаб,
жим бўлиб қолди.

— ...Бари бир инсон яхшилик уруғини сочиши ке-
рак, — деди у анчадан кейин.

— Лекин бу уруғ қанақа мева беришини олдиндан
билиш қийин-да... Агар истасангиз, ўз ҳаётимдан бир
воқеани сўзлаб бераман, ўзи эртаққа ўхшаса ҳам, лекин
бўлган воқеа...

— Жоним билан эшитаман! — ҳазрат Иорам аёл
тагидан бошини чиқазиб, ҳикояни тинглашга шайланди.

— Бир куни котиба қиз кабинетим эшигини қия очиб:
«Бачана Акаккевич, қандайдир бир маймун қабул
қилишингизни сўраяпти», — деб қолди.

«Майли, кирсин».

Кабинетга кичкина бир маймун кириб, жиққа ҳўл,
яхдек қўлини узатди (ҳамма хушомадгўй ва товламачи-
ларга хос белги!), столга алланималар ёзилган бир дас-

та қозғони кўйди-да, бурчакка бориб, индамай тикилиб тураверди.

Мен қозғоларга кўз югуртириб чиқдим. Булар — ҳикматли сўзлар, қочириклар, ҳазил-мутойиба ва шунга ўхшаган нарсалар эди. Одатда бунақа нарсалар газеталарнинг яқшанба сониди, сўнгги саҳифада «Бир қайнови ичида...» ёки «Дам олиш соатида» деган умумий сарлавҳа остида бериб борилади. Мен кўриб чиққан қоричик ҳам чидаса бўладиган, маймуннинг ўзига мос нарса эди.

«Дарвиннинг таълимотига асосан бу маймун ҳам қачонлардир одамга айланса ажабмас», — деб ўйладим мен ва ҳикматли сўзларидан уч-тўрттасини газетада эълон қилдим. Шулардан бири эсимда қолган: «Дорихоналаримиздан термометр қидириш учун одамнинг ҳарорати ҳақиқатан ҳам баланд бўлиши керак».

— Чакки эмас! — деди кулиб ҳазрат Иорам.

— Ўшанда мен ҳам шундай деб ўйловдим... Кўп ўтмай маймун яна келди. Ҳеч қайсимиз уни танимай қолдик — у одамга ўхшаб кийиниб олган эди. Яна ҳазил-мутойиба ва қочирик гаплардан йиғиб келган экан. Уларни ўқидиму услубидан дарров билдим — буларни маймун ёзган эди.

«Менга қара, — дедим унга, — сен яқинда бу ерга келиб кетган анови маймунсан-ку?»

«Тўғри — деб жавоб берди у, — ўша маймунман. Лекин жудаям одам бўлгим келяпти, шу масалада менга ёрдам беринг».

«Хўп, — дедим, — лекин одамни меҳнат яратади. Бориб ишлагин, бир оз сабр қилгин».

«Биламан, — деб жавоб берди у, — бу ҳақда кўп ўқиганман. Бироқ мен сабри чидамайдиган маймунлар зотиданман. Бундан ташқари, кўпчилик мени аллақачон одам қаторига қўшиб қўйган».

«Майли, гапинг ерда қолмасин, — дедим мен, — яна бир жуфт қочирикларингдан босаман, лекин сенга бундан нима фойда? Бари бир, маймунлигингча қолаверасан-ку?»

«Сиз мени сотиб қўйманг!» — илтимос қилди маймун ва миннатдорлик билдириб, чиқиб кетди.

— Табиатан кўнгли бўш одамман. Маймунга раҳмим келди. Бунинг устига у одамларнинг юриш-туриши ва гап-сўзларига жуда келиштириб тақлид қиларди. Хуллас, «асар»ларидан яна икки-учтасини газетада эълон

килдим. Майли, шу билан тинчиса тинчий қолсин, дедим, қўлидан бошқа яна нима ҳам келарди? Шундай қилиб, бизнинг маймун одам киёфасига кирди...

— Наҳотки унинг одам эмас, маймун эканлигини ҳеч ким пайкамади? — Бачананинг гапини бўлди ҳазрат Иорам.

— Пайқашмади, отахон, пайқашмади! Одамга айланган маймундан кўра, маймунга айланган одамни таниш осонроқ... Яқинда хайвонот боғидан учта маймун қочиб кетибди. Милициядагилар дарров шошилинч кенгаш чакириб, қандай қилиб қочокларни тезроқ қўлга тушириш устида бош қотира бошлашибди. Кенгаш анча чўзилибди. Шунда бир милиционер ўрнидан туриб:

«Ўртоқ подполковник, мажлисни тезроқ тугата қолайлик, маймунлар одамларга аралашиб кетса, топишимиз кийин бўлади!» — деган экан.

— Хўш, кейин-чи? — сўради ҳазрат Иорам сабрсизлик билан.

— Маймунлардан иккитасини топишибди, учинчисини ҳалигача қидиришаётган эмиш... Ҳа, гапдан чалғиб кетдим... Ҳалиги маймун одам қаторига қўшилди... Орадан бир неча йил ўтгач, яна тахририятга кириб келди. Бу гал... ҳикоялар олиб келган эди. Уларни ўқидиму тепа сочим тикка бўлиб кетди.

«Ҳой, ноинсоф, бу нима қилганинг?! — дедим унга, — шуни ҳикоя деб кўтариб келдингми?!».

«Нега унақа дейсиз? — хафа бўлди маймун, — менга танқидчи сифатида ҳикояларим жудаям ёқади!»

«Ёпирай, — хайрон бўлдим мен, — ҳали танқидчи ҳам бўлиб олдингми?»

«Ҳа, — деди у гурур билан, — танқидчиман, илмий даражам бор, радио-телевизорга чиқиб тураман, «Билим» жамияти йўли билан маърузалар ўқийман, олий ўқув юртларидан бирида дарс бераман».

Маймуннинг маърузасини эшитиб юрган талабаларга раҳмим келди, лекин иложим қанча? Мен кафедра мудири ёки ректор эмасманки, маймуннинг кавушини тўғри-лаб қўйсам. Бунақа қилишга маънавий ҳаққим ҳам йўқ — ахир, уни ўзим одам қаторига қўшганман-ку!..

— Лекин сиз одамларга, бу киши лектор эмас — маймун, дейишингиз мумкин эди-ку! — деди ҳазрат Иорам таъна билан.

— Айтиб ҳам кўрдим, отахон, лекин кечиккан экан-

ман... «Сен ўзинг маймунсан!» — деб жавоб беришди одамлар.

— Ажаб бўпти!

— Ҳақ гап! — деди Бачана.

— Кейин нима бўлди? — ҳазрат Иорам ростдан ҳам бўғилиб кетган эди.

— Нима бўларди, хикояларини қайтариб бердим...

— Индамай олавердимми?

— Тўполон қилди! Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси бўлмаганим учун шундай қиялсиз, деди. Яқинда уюшмага кираман, ана ўшанда гаплашамиз сиз билан, деб пўписа қилди! — Сендақа маймуларга уюшмада ўрин йўк, демокчи бўлдим, лекин тилимни тишладим...

— Нега гапирмадингиз, ҳурматли Бачана! — деди ҳазрат Иорам жигибийрон бўлиб.

— Чунки илгари ундан баттарроқларига ҳам ёзувчилар уюшмасига кириш учун тавсиянома ёзиб берганманда, Иорам ота!.. — Бачана индамай қолди.

— Кейин қайтиб учрашмадингларми?

— Учрашмай бўладими! У ёзувчилар уюшмасига аъзо бўлди, ҳатто мен билан дўстлашиб ҳам кетди. Ҳар қадах кўтарганда: «Ота! Устозим!» — демаса кўнгли ўрнига тушмас эди... Кейинроқ, менинг номзодимни депутатликка қўйишганда атайлаб райком секретарининг олдига бориб, миннатдорлик билдирибди.

— Йў-е!

— Рост. Секретарнинг олдига кириб, шундай дебди: «Грузин ёзувчилари номидан, китобхонлар номидан, кадрдонимиз Бачана Рамишвили ишлаётган газета тахририяти ходимлари ҳамда кўндан-кўп дўстлари номидан унга билдирилган юксак ишонч учун, ҳурматли Николай Петрович, сизга чин қалбдан миннатдорлик билдираман. Фақат сиздай принципиал, дадил ва олижаноб коммунистгина Бачана Рамишвилининг ўтмишидан кўз юмган ҳолда, фақат унинг шахсий фазилатларига қараб, ҳукм чиқариши мумкин...»

«Канақа ўтмиши?» — деб сўрабди хайрон бўлиб секретарь.

«Арзимаган гаплар! Энг муҳими, сиз мана шунақа иқир-чикирларга парво қилмагансиз. Масалан, Рамишвилининг ота-онаси бир вақтлар қувғин қилинган, ўзи ёшлигида турмада ўтириб чиққан... англашилмовчилик орқасида, албатта... Лекин, ўзингиз биласиз, анкета анкета-да... Ёки, айтайлик, яқинда Рамишвили муҳаррир-

лик қилаётган газетада «большевиклар» деган сўз ўрнига «меньшевиклар» деган сўз ўтиб кетган... Сизнинг инсонийлигингиз, принципиаллигингиз ҳам шунда-да!.. Бунақа фактлардан кўз юмиш, ҳали жуда ёш, айтарли хизмати ҳам йўқ бир одамга шунчалик катта ишонч билдириб, таваккал қилиш ҳазил гапми! Бунақа иш фақат сиздай кўпни кўрган, принципиал раҳбарнинггина қўлидан келади. Биз сизни ана шундай коммунист деб биламиз, ҳурматли Николай Петрович! Сизга қандай миннатдорлик билдиришни ҳам билмайман! Раҳмат, минг раҳмат сизга!» — Мана шундоқ депти маймун райком секретарига... — деб ҳикоясини тугатди Бачана.

— Ҳозир қаерда у? — деб сўради ҳазрат Иорам бу гаплардан хангу манг бўлиб.

— Ким билади... Эртага мени кўргани келиб қолиши ҳам мумкин...

13

Бачанани партия аъзолигига номзодликка қабул қилиш масаласини райком бюросига қўйишдан олдин уни райкомга суҳбатга таклиф этишди.

Бачана парткабинетга кириб, узун стол ёнидан жой олган уч нафар эркакка таъзим қилди-да, пойгаҳга қўйилган стулга омонатгина ўтирди.

— Ўртоқ Рамишвили, бугунги суҳбатимиз расмий характерда бўлади. Мақсад битта: партия ўз сафига кимни қабул қилаётганини яхши билиб олиши керак. Бинобарин, агар эътироз билдирмасангиз, сизга бир нечта савол берамиз. Эҳтимол, сизнинг ҳам бизга саволларингиз бордир, — деди Бачанага столнинг ўнг томонида ўтирган киши. Унинг олдида Бачананинг шахсий делоси турарди.

— Марҳамат, бемалол, қандоқ лозим бўлса... — жавоб берди Бачана ва юраги гупиллаб уриб кетганини сезди. Бу суҳбат кўпроқ имтихонни эслатарди, фарқи шунда эдики, имтихон олувчилар ҳозир хоҳлаган фанларидан савол бера олардилар.

— Авваламбор танишиб қўяйлик. Биз — кекса большевиклармиз. Менинг исмим Александр, фамилиям Иорданишвили, — деди суҳбатни бошлаган киши. — Булар менинг дўстларим: Ваню Бандзеладзе ва Давид Манагадзе.

— Беҳад хурсандман, салом! — Бачана ўрнидан сал кўтарилди.

— Марҳамат, ўтиринг! — Иорданишвилининг товуши паст, ширали бўлиб, ўзи чўтир, кўйкўз, қирғийбурун киши эди. — Мени бир нарса қизиқтиради: нима учун шу пайтгача партияга ўтмагансиз?

Бачана шу саволни кутиб турган эди, сийқа жавобни ҳам тайёрлаб қўйганди: яъни, коммунист деган юксак номга ҳали муносиб эмасман деб ҳисоблаб келардим, демокчи эди. Лекин бошқача жавоб кайтарди:

— Шу пайтгача мени қабул қилишмаган!

— Нима учун? — сўради юзлари қип-қизил, бурни пучук, кичкина кўзлари ўйнаб турадиган Бандзеладзе. Бачана унинг кўзлари қанақа рангдалигини сира илғай олмади.

— Аризамда ҳаммаси ёзилган...

Иорданишвили шахсий делони очиб, Бачананинг аризасига кўз югуртириб чиқди, лекин ҳеч нарса демади.

— Ота-онам бадном қилинган, — қўшиб қўйди Бачана.

— Ҳозир улар оқланган, — деди Иорданишвили шерикларига қараб.

— Ундай бўлса, комсомолга қанақа қилиб киргансиз? — мурожаат қилди Бачанага боши Кавказ овчаркасиникидай қатта, сочлари пахмоқ Манагадзе. Унинг кўзлари жудаям мулойим боқарди.

— Ота-онам қамалганини яширганман...

Суҳбат ўтказаетганлар ажабланиб, бир-бирларига қараб қўйишди.

— Шунақа денг... Мактабдагилар бунни билишмасмиди? — сўради Манагадзе.

— Билишарди. Комсомол комитетининг секретари ҳам биларди.

— У ҳам индамадимми?

— Ҳа.

— Нега энди?

— У менинг яқин дўстим эди... Уруш кетаётган оғир йиллар... У пайтда комсомолга хўжакурсинга киришмасди... Бунни дўстим яхши биларди...

— Яна ким биларди?

— Ҳамма биларди... Райкомдан ташқари.

— Ҳеч ким сотиб қўймадимми?

— Ҳа, ҳеч ким сотмаган! — жавоб берди Иорданишвили Бачана учун ва унинг делосини бир четга суриб қўйди.

— Сиз нима деб ўйлайсиз, ота-онангиз камалганни била туриб, сизни комсомолга қабул қилишармиди?

— Йўқ, қабул қилишмасди!

Ҳамма жим бўлиб қолди.

— Айтинг-чи, — гап бошлади Бандзеладзе, — юрагингизда ота-онангизнинг алами бўлганми, ҳозир ҳам шу алам туйғуси борми?

Бачана салбий жавоб бериши кераклигини — йўқ-е, қанақа алам бўлиши мумкин, дейиши лозимлигини биларди. Лекин у тўғриси айтишни афзал кўрди:

— Бор эди! — деди ва қўллари титраб, қутидан папирос олди.

— Менга ҳам беринг! — қўлини чўзди Манагадзе ички бир ҳаяжон билан. Бачана унга папирос қутиси билан гугуртни узатди.

— Кейин-чи?... Ўтиб кетдими ўша алам? — сўради Бандзеладзе қутидан папирос олиб.

— Ўтиб кетди... Лекин орадан кўп йиллар ўтгач, яна пайдо бўлди. — Бачана буруқситиб ичига тутун тортди.

— Қачон?

— Ота-онамни оқлашганидан кейин. Ўшанда мен сукуниш ўрнига қаттиқ ўксидим... — Бачана папиросини ўчириб, янгисини тутатди. — Чунки шунча йиллар давомида биз ноҳақ азоб тортдик, ноҳақ камситилдик...

— Ҳозир қаерда ота-онангиз? — сўради Иорданишвили.

— Улар вафот этишган.

— Ҳозир мана шу кайфият билан партияга кирайсизми? — сўради Бандзеладзе.

Бачана ўйланиб қолди. Бандзеладзе бетоқат бўлиб, оғзидаги папиросни чайнай бошлади. Сукунат чўзилиб кетди. Ниҳоят, Бачана тилга кирди:

— Биламан, тарих зиддиятларга тўла... Одамлар хато қилишади — хоҳ ихтиёрий, хоҳ ихтиёрсиз... Кейин улар ўз хатоларини тузатишади — биров олдинроқ, биров кечроқ. Баъзилар, нимаки иш қилган бўлсам — ҳаммаси тўғри деб, шунга астойдил ишониб дунёдан кўз юмишади: уларнинг хатосини келгуси авлод тузатади... Менга алам ўтказган кишилар жазоларини тортиб бўлишди, улар ҳозир абадийликка юз тутишган... Энди бошқарув ишига янги авлод, менинг тенгдошларим келяпти. Улардан қасос олишга менинг ҳаққим йўқ. Аксинча, олдинги хатоларнинг такрорланишига йўл қўймаслик учун ҳам мен уларнинг ёнида

бўлишим керак. Бунинг устига, улар тутган йўлнинг ҳақлигига ишонаман, бу йўлни ўз йўлим деб биламан. Яна бир нарса, энг муҳими, ёзувчининг субъектив бўлишга ҳаққи йўқ! Объективлик туйғусини йўқотган ёзувчининг ижоди сариқ чакага ҳам арзимади!

Бандзеладзе маъқуллаб, бош силкиб қўйди. Иорданишвили янги савол берди:

— Владимир Ильич Лениннинг Озарбайжон, Грузия, Арманистон, Доғистон ва Тоғ республикаси коммунистларига мактуби билан танишимсиз?

Бачана узоқ ўйлаб туриб, жавоб берди:

— Хурматли Александр, мабодо ўртоқ Лениннинг бу ёки бошқа хатлари билан таниш бўлмасам, мени партиёга қабул қилишадими, йўқми?

Иорданишвили бир ғудранди-ю, индамай қолди. Шундай кейин Бачананинг ўзи гапни давом эттирди:

— Сиз мендан фақат ўзингиз билган нарсаларни сўрайсизми ёки билишим зарур бўлган нарсаларни сўрайсизми?

— Билиб қўйсангиз чакки бўлмайдиган нарсалар ҳақида сўрашман, ўртоқ Рамишвили... Бу мактуб бизга ва бизнинг дўстларимизга қарата ёзилган...

Бачана нуқулай аҳволда қолди. Ўрнидан туриб, бир нима демокчи бўлган эди, Иорданишвили имкон бермади:

— Хайр, ўртоқ Рамишвили! — деди у ҳам ўрнидан туриб.

Бачана титраб кетди. «Тамом!» деган даҳшатли ўй кечди кўнглидан ва шу оннинг ўзида кўкрагида қаттиқ оғриқ сездди. Стулга ўтирди-ю, юрагини чангаллаб қолди.

— Нима бўлди сизга? — деди Манагадзе типирчилаб.

Бачана бир амаллаб ўрнидан турди.

— Ҳечқиси йўқ, хурматли Давид, ўтиб кетади... Мана, ўтиб кетди! — жилмайди Бачана.

— Эртага соат бирда масалангиз бюрода кўрилади. Ўйлайманки, ҳаммаси жойида бўлади... Анови хатни ҳар ҳолда қайта ўқиб чиқинг, агар вақт топсангиз... — маслаҳат берди Иорданишвили.

— Хурматли Александр, «Озарбайжон, Грузия, Арманистон, Доғистон, Тоғ республикасидаги коммунист ўртоқларга» деган мактубини Ленин 1921 йилнинг 14 апрелида ёзган, ўша йилнинг 8 майида бу мактуб «Правда Грузии» газетасининг эллик бешинчи сонисида босилиб чиққан...

— Қизик одам экансиз, Рамишвили! — деди кулиб Иорданишвили. — Хайр!

— Хайр, сизларга катта раҳмат! — Бачана ҳамма билан қўл бериб хайрлашди-да, парткабинетдан чиқиб кетди.

Роща-роса соат бирда Бачанани райкомнинг биринчи секретари кабинетига таклиф қилишди. У кабинетга кириб, узун стол атрофида ўтирган бюро аъзоларига таъзим қилди ва девор ёнига қатор қилиб қўйилган стулларнинг қайси бирига ўтиришни билмай, бир оз каловланиб турди. Бундай пайтларда умуман ўтириш мумкинми, йўқми — Бачана яхши билмасди.

— Марҳамат, ўтиринг! — деган таниш овоз эшитилди.

Бачана бошини кўтарди ва шундагина райкомнинг ёш секретарини кўрди. У ўнг кўзини қисганча Бачанага жилмайиб қараб турарди. Бачана ўртадаги стулларнинг бирига ўтирди.

— Менимча, узоқ таништиришнинг ҳожати бўлмаса керак, — деди райком секретари ўрнидан туриб. — Бачана Рамишвилини ҳаммамиз яхши биламиз. Бугун у катта оиламизнинг аъзоси бўляпти... Сизларни ариза, анкета ва тавсияномалар билан таништираман...

— Кераги йўқ! — деди кимдир.

Секретарь Бачананинг шахсий делосини бир четга қўйиб, ўтирганларга мурожаат қилди:

— Саволлар борми?

— Менда савол бор! — деди бюро аъзоларидан бири. Бачананинг аъзойи бадани музлаб кетди.

Секретарь унга галати бир қараб қўйди.

— Марҳамат!

Орага, Бачанага сўнгсиздай бўлиб туюлган қисқа сукунат чўкди.

— Айтинг-чи, ўртоқ Рамишвили, партияга нима мақсадда кираписиз?

Ҳамма Бачанага қаради. У ўрнидан туриб, рўмолчаси билан юзини артди, жавоб беришга оғиз жуфтлади-ю, лекин бирдан тўхтаб қолди. Бачана Рамишвили коммунистлар партиясининг аъзоси бўладими ёки йўқми — ҳозир мана шу масалани ҳал қилаётган одамларга у нима дейиши керак? Бунақа пайтда қандай жавоб бериш лозимлигини Бачана биларди: партия Устави ва Программасига тўла-тўқис қўшилади, партиянинг барча топ-

ширикларини сўзсиз бажаради, партия иши учун жонини қурбон қилишга ҳам тайёр, коммунистик жамиятнинг актив қурувчиси бўлмоқчи... — бу гапларни у ёддан биларди, лекин ҳозир шундоқ дейиш унга ўринсиз, кулгили бўлиб туюлди. Зеро, бу ишларни бажариш учун коммунист бўлиш шарт эмас. Бундан ташқари, бюро аъзолари орасида унга монелик қиладиган биронта ҳам одам йўқ эди... Шунинг учун Бачана:

— Партия сафларида ҳалол одамлар иложи борича кўпроқ бўлишини хоҳлайман, — деди-ю, жойига ўтирди.

Кабинет ичидан худди майин шабададек ҳайрат шивири елиб ўтди. Кейин жимлик чўқди. Бачана бошини қуйи эгтанча ўтирарди. Бир оздан сўнг кулонига секретарнинг:

— Ўртоқлар, мен Бачана Рамишвилини болагидан бери биламан, айтишим мумкинки, у сочидан тирноғига-ча коммунист, — деган сўзлари эшитилди. — Шу сабабли аллақачондан бери уни коммунист деб ҳисоблайман ва номзодини батамом қўллаб-қувватлайман. Бачана Акакиевич Рамишвили Совет Иттифоқи Коммунистлар партияси аъзолигига номзодликка қабул қилинсин, деган ўртоқлар қўл кўтарсин.

...Шунда партия тарихида бирор марта ҳам учрамаган ҳодиса юз берди: бошқаларга қўшилиб, Бачана Рамишвилининг ўзи ҳам қўлини кўтарди.

14

Тбилисида икки кун тўхтамай лайлаққор ёғди. Транспорт ҳаракати тўхтаб қолди. Кўчалар шўх-шан овозларга, шодон қаҳқаҳаларга, тийганиб йиқилган одамларнинг хитобларию қорбўрон ўйнаётган ёш-ялангларнинг қийқирикларига тўлиб кетди. Ҳаво тозаланиб, аллақандай енгил ва тотли таъм касб этди. Гўё окбадан Тбилиси қор маликаси янглиғ ўз кўчаларида сайр этиб юрар, бемарид оқарган кумушранг сочларини шаҳар аҳолиси олдида кўз-кўз қиларди.

Кеч соат тўққиздан ошганди. Бачана пальтосининг ёқасини кўтариб, иккала қўлини чўнтақларига солганча Ваке боғида бамайлихотир айланиб юрарди. У ҳеч нарса ҳақида ўйламас, сеҳрли қор пардасининг юзларини ёқимли чимчилашидан жимгина роҳатланарди. Мосашвили кўчасининг муюлишига етганда бурчақдан отилиб чиққан аёл билан тўқнашиб кетишига сал қолди. Тасодифдан икковлари ҳам чўчиб тушишди. Бир неча дақиқа

қапишганча туришгач, бу орада Бачана унинг катта-катта, чакноқ кўзларини илганга улгурди, аёлга тезгина йўл бўшатиб, гўё айб иш қилиб қўйган кишидай, шопиб ундан уэр сўради:

— Худо ҳаққи, кечиринг, калбатано!

Кейин, бундай мурожаат учун аёл жудаям ёш эканини пайқаб, қўшиб қўйди:

— Кечиринг, яхши қиз!

— Ҳечқиси йўк! — жавоб берди аёл ва йўлига раво-на бўлди.

Бачана узоқлашиб бораётган аёлнинг орқасидан тикилганча ўйга толди: «Агар дунёда адолат ва ички сезги деган нарса бор бўлса, ҳозир у орқасига қараши керак!» Ростдан ҳам аёл қайрилиб қаради. Бачана аста унга томон юра бошлади, аёл ҳам изига қайтди. Бир-бирларига юзма-юз бўлгач, тўхташди. Бачананинг нафаси бўғзига тикилгандай бўлди.

— Салом!

— Салом! — жавоб берди аёл унга қўлини узатиб.

Бачана апил-тапил қўлқопини ечди-да, аёлнинг юмшоқ ва илиққина қўлини ушлади. Кўзларига қараб туриб, нотаниш жувоннинг ҳам қаттиқ ҳаяжонланаётганини сезди.

— Қаёққа кетяпсиз? — Бачананинг миясига келган биринчи савол шу бўлди.

— Уйга, — деди аёл қўлларини мўйна пўстинининг чўнтагига солиб.

— Жудаям чиройли экансиз! — Бачана шундай деди-ю, дув кизариб кетди.

— Биладан, — жавоб берди аёл хотиржам.

— Ўз гўзаллигини англаш туйғуси ҳам ажойиб бўлса керак, а?!

— Қайдам... — аёл елкасини қисди.

— Албатта, яхши-да! Масалан, мен чиройли аёлларни кўрсам, ҳаммавақт роҳат қиламан! — Бачана энди ўзини анча босиб олганди.

— Сезилиб турибди! — деди аёл жилмайиб.

— Балки, бемаъни саволларим билан вақтингизни олаётгандирман? — Бачана бирдан эсига тушиб қолгандай оҳангда гапирди.

Аёл йўқ дегандай бош чайқайди.

— Бачана Рамишвилига жудаям ўхшар экансиз!

— Жудаям! — деб жавоб берди севишиб кетган Бачана ва кўнгли гурур ҳиссига тўлди.

— Сизга бошқалар ҳам бу ҳақда айтишганми?
 — Мени танийдиганларнинг қарийб ҳаммаси!
 — Хайратланарли ўхшашлик!
 — Шу қадар хайратлики, ҳатто паспортимга ҳам
 Бачана Рамишвили деб ёзилган! — деди кулиб Бачана.
 Аёл унга шубҳаланиб қараб қўйди.
 — Қани, фуражкангизни олинг-чи!
 Бачана қор босган фуражкасини ечиб, тиззасига урди.
 — Ё тавба! — деб хитоб қилди аёл. — Ростдан ҳам
 Бачана Рамишвили экансиз-ку!
 — Исмингиз нима? — сўради Бачана юрак ютиб.
 — Қизимнинг исми Майя...
 Бачана довдираб қолди.
 — Қизингиз бир ёшда бўлса керак-да? — деди у бу
 ёғини силлиқлашга уриниб.
 — Ўн еттида!
 — Қўйинг-е!
 — Майяни ўртага қўйиб онт ичаман!
 — Ўзингизнинг исмингиз нима?
 — Мария.
 — Жудаям гўзалсиз, Мария!
 — Сиз ҳам...
 Бачана уялиб кетди.
 — Йўғ-е...
 — Майяни ўртага қўйиб онт ичаман! — такрорлади
 аёл.
 — Ё қизингиз йўқ, ёки онтингиз самимий эмас! —
 деди Бачана афсуслангандай.
 — Бор гапни айтяшман! — жавоб берди аёл жиддий.
 Сўнг шартга бурилди-да, жўнаб қолди.
 — Тўхтанг! — деб қичқирди Бачана. Аёл тўхтади. —
 Сизни кузатиб қўяман!
 — Узоқда тураман.
 — Қаерда?
 — Воронцов кўприги ёнида.
 — Ҳа, узоқроқ экан. Лекин бари бир кузатишга ижозат беринг.
 — Йўқ, бир ўзим кетмоқчиман! — аёл бошини орқага ташлаб, бежирим юзларини қор бўронига тутди.
 — Қўркмайсизми?
 Аёл бош чайқади-ю, тез-тез юриб кета бошлади.
 Бачана унинг орқасидан тикилганча сеҳрлангандай туриб қолди. Аёл қаддини роз тутиб, мағрур қадам ташлаб борарди. Эғнидаги ёқаси ёйилиб кетган калта пўсти-

ни ҳам, оёқларидаги анчагина эскириб қолган этикларни ҳам хушбичим коматининг беқайс жозибасини кўздан яширолмасди. Аёл муюлишга бурилгандан кейингина Бачана ўзига келди.

— Вой тентаг-ей! Лоақал фамилиясини ҳам сўрамабман-а!

У жойидан кўзгалди-ю, ўқдай учиб, Чавчавадзе кўчасига чиқди, лекин аёлнинг қораси кўринмади. У иссиқ қафтга тушиб эриб кетган қор учқунидай ғойиб бўлганди...

Бачана уйига қайтди. Устидаги қорни қоқиб ташлаб, эшик остидаги гиламча тагидан пайпаслаб калитни олдида, ичкарига кирди ва умрида биринчи марта юракни орзиқтириб юборувчи ёлғизликни ҳис қилди...

15

Ўша кунни Бачана икки кишини қабул қилди — улардан бири соппа-соғ, иккинчиси телба одам эди. Дарвоқе, бу нарса кейин маълум бўлди, аввалига иккаласи ҳам Бачанага дуппа-дуруст одамга ўхшаб кўринган эди.

Бачана кабинетида ўтириб, мўйна маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган комбинат директорининг хийла-найранглари, ахлоқсизлиги ҳамда ўзбошимчалиги ҳақида ёзилган фельетонни таҳрир қилаётган эди. Фельетон жуда кескин ва соз ёзилганди. У навбатдаги соннинг шов-шув кўтарадиган, асосий материали бўлиши керак эди, шунинг учун ҳам фельетон тайёрланаётганидан фақат Бачана билан унинг муаллифигина хабардор эдилар. Фельетоннинг бошланиши жуда ғалати эди...

Халқаро вагон купесиди икки аёл ўтирарди. Улар тезда апок-чапок бўлиб кетишди. Сухбат кизигандан кизиб, ҳар турли олди-қочдилардан гаплашиб бўлишгач, навбат танишу нотанишларга келди. Уларнинг ғийбати ҳам анчагина чўзилди. Ниҳоят, республикада обрўли бир одамнинг гўрига ўт қалаб туришганда аёллардан бирини қаттиқ йўтал тутиб, нафаси бўғила бошлади. Ҳовлиқиб етиб келган поезд дўхтири уни аранг ўзига келтирди. Нима сабабдан бунақа бўлди, деган саволга ҳол-жони қолмаган аёл ҳамроҳининг купеда осирлик турган пўстинини кўрсатди:

— Мушук... мўйнаси...

— Қанақа мўйна? — дўхтир тушунмади.

— Аллергия.... Мушук мўйнасини кўрсам мазам қочади...

— Э, шунақа денг... Бўлмаса пўстинни купедан олиб чиқиб кетишга тўрри келади...

— Нима деяписиз, эсингиз жойидами? — пўстиннинг эгаси бобиллаб берди, — нега мушук бўларкан?! Сувсар мўйнаси бу! Тўрт минг беш юзга олганман!

— Қанчага олган бўлсангиз ҳам, пўстинни лоақал бир неча минутга опчиқиб туриш керак...

Анча тортишувдан кейин проводник пўстинни олиб чиқиб кетди, жабрдийда аёл шу заҳотиёқ тинчиди-қолди...

Ҳаммаси мана шундан бошланди. Тасодифан поездда чувалган калава думалай-думалай охири мўйна буюмлар комбинатида тўхтади. Калаванинг изидан эса темир йўл транспорти ва тиббиётга мутлақо алоқаси йўқ, аммо мўйнанинг сорти билан баҳосини яхши биладиган одамлар тушишган эди...

Мана энди ана шу комбинатнинг директори ёр босган кўзларини сузиб, Бачананинг рўпарасида тиржайиб турарди. Бачана уни танимасди, лекин чўққадай семиз бу одамнинг ўта сурбет ва ўзига бино қўйган кимса эканлигини бир қарашдаёқ пайқади.

— Салом! — деди у ва таклифни ҳам қутмасдан Бачананинг столи ёнида турган креслога ўтирди.

Бачана фелъетонни бир четга суриб, қулоғим сизда дегандай, меҳмонга қаради. Аммо у миқ этмасди. Бир минутлар чамаси шу алпозда ўтди.

— Эшитаман! — деди ниҳоят Бачана.

— Йўқ, мен сизни эшитаман! — жилмайди меҳмон.

— Тушунмадим...

— Мен мўйна буюмлар комбинатининг директори бўламан! — меҳмон Бачанага сарғайиб кетган шилпик кўзларини қадади.

«Ўт пуфагининг мазаси йўққа ўхшайди», — кўнглидан кечирди Бачана.

— Фамилиянгиз нима?

— Сандро Маглаперидзе. Фамилиям сизга таниш бўлиши керак! — деди у товуши хириллаб.

— Энди эпитиб турибман! — Бачана ёлғон гапирди. — Лекин бунинг аҳамияти йўқ. Нима иш билан келдингиз? Мен сизни таклиф қилмовдим...

— Комбинатим тўғрисида кўтарилган шов-шувлар масаласида келдим. Сизга маслаҳатим шуки, нодон ва бе-

маъни одамларнинг нийбатларига қулоқ солманг... Нимаики гап бўлса, ўзимдан сўрайверинг! — деди Манглаперидзе насихатомуз.

— Тушунмадим, нималар деяпсиз... Ҳеч нарсадан хабарим йўқ... — жавоб берди Бачана совуққина.

— Ҳаммасини биласиз... Афсуски... Ўз ходимларимнинг хизмати бу... Хай, майли, улар билан ўзим ҳисобкитоб қиламан!

«Безбет! Мен билан нега бунақа гаплашяпти!» Бачананинг қони қайнаб кетди, лекин дарров ўзини босиб, хотиржам жавоб берди:

— Қайтариб айтаман, ҳеч нарсадан хабарим йўқ... Тушунтириброк гапиринг!

— Бўпти! Лекин сизга маълум бўлган нарсалар ҳақида эмас, ўзимга маълум бўлган нарсалар тўғрисида гапирман!

— Куловим сизда.

— Газетангизнинг эртанги сонида «Мушук терисини ёпинган паҳлавон» деган фельетон босилиши керак... Умуман, бу бемаъни фельетоннинг автори улуғ Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» достони-ни ўқиб чиқса ёмон бўлмасди. Достонда ниҳоятда ибратли сўзлар бор:

*Улуғлайлик дўстларни деб жонни берган эрларни,
Қадрлайлик яхшиликка булоқ бўлган дилларни.*

Ва яна:

*Баҳор фасти ўтиб кетиб гул сўлмоққа бошлайди,
Бошқа бир гул униб-ўсиб гулистонда яшнайди.*

— Бу сатрлар сизга таниш деб умид қиламан, — кўпиб кўйди Маглаперидзе жилмайиб.

— Мени ишдан олиб ташлаш учун келмаганмисиз ишқилиб? — Бачана ҳам кулиб жавоб қайтарди.

— Йў-е, нималар деяпсиз, ҳурматли Бачана! Шунчаки огоҳлантириб қўймоқчиман: эртага чиқадиган фельетон юқори органдаги менинг комбинатимга раҳбарлик қиладиган ўртоққа маъқул бўлармикин, шу ҳақда ўйлаб кўрдингизми?

— Фельетоннинг мазмунини қаердан биласиз?

— Биладан, ҳурматли Бачана, биладан... Фельетонда айтилишча, мен юлғич ва фирибгарман, ўйнашим ҳам бор... Яна қандайдир бир жирраки аёл ва аллақандай пўстин билан боғлиқ кулгили воқеа ҳикоя қилинади... Қисқаси, ўзингиз ҳақингизда ўйланг, ҳурматли Ба-

чана!... Тагингиздаги курси сиз ўйлаганчалик мустаҳкам эмас... Тажрибамдан биламан...

Бачана ғазабдан қип-қизариб кетди-ю, лекин сир бой бермади.

— Хўш, нима маслаҳат берасиз, ўртоқ Маглаперидзе?

— Авваламбор, ўзингизни босинг. Тўғри, мен ҳам қаттиқ ҳаяжондаман... Ҳа, сизнинг ҳузурингизга келиш мен учун ҳақорат! Бундай пайтларда, одатда, муҳаррирларнинг олдига бухгалтерларимни юбораман... Сиз ҳузурига илтимос билан шахсан ўзим тапширф буюрган биринчи муҳаррирсиз! Шунини эътиборга олинг!

— Илтифотингиздан ҳаят бахтиёрман! — Бачана бош эгиб қўйди.

— Кесатмай қўя қолинг, ҳурматли Бачана... Сизни ҳурмат қилганим учун бу ерга келдим... Умуман олганда, кесатиш — бу менинг касбим...

— Ундай бўлса, вақтни бекорга ўтказяпсиз! — жавоб берди Бачана.

— Фельетонни олиб ташлаш керак! — деди узиликесил Маглаперидзе.

— Овора бўласиз!

— Сизга шундай бир одам қўнғироқ қиладики...

— Худонинг ўзи қўнғироқ қилмайдами! Газета териб қўйилган, уни тўхтатиш давлатга эллик минг сўмга тушади... Келинг, беҳуда гапни чўзмайлик...

— Қанчага? — сўради қулиб Маглаперидзе.

— Эллик минг сўмга! — такрорлади Бачана.

— Ўзим тўлайман.

— Давлат сизнинг садақангизга зор эмас!

— Давлат, азизим, мен билан сизга ўхшаган одамлардан ташкил топган. Агар одамлар бир-бирларини қўллаб-қувватламасалар, давлат қулайди. Наҳотки шунини тушунмасангиз?

Бу одамнинг сурбетларча тиржайиб туриши Бачананинг асабини эговларди.

— Агар фирибгарлик ва пул найранглариини ўзаро қўллаб-қувватлаш деб тушунсангиз, катта хато қиласиз, ҳурматли Сандро! Ҳамма нарса пулга сотилавермайди!

Маглаперидзе ўрнидан турди.

— Сиз ҳали пати чиқмаган жўжаҳўрозсиз, ҳурматли Бачана. Қичқаришни эндигина ўрганяпсиз, эҳтиёт бўлинг, тагин пих ёрмасангиздан олдин овозингиздан ажралиб қолманг!

- Маслаҳатларингизни эътиборга оламан.
- Яна бир гап. Моэм айтадики, инсонда бешта туйғудан ташқари яна олтинчи туйғу ҳам бўлади, мана шу олтинчи туйғусиз қолганлар бир тийин...
- Қанақа туйғу экан у? — сўради Бачана мийиғида кулиб.
- Пул, ҳурматли Бачана, пул! — деди Маглаперидзе ўшандай табассум билан.
- Шунга қарамай, эртага фельетон газетада босилиб чиқади, кейин тегишли органлар унга ўз муносабатларини билдиришади.
- Ва тахририят улардан жавоб кутади!
- Ҳеч шубҳасиз!
- Сизга раҳмим келади, ҳурматли Бачана, жудаям раҳмим келади...

Маглаперидзе эпикка қараб юрди.

«Аблаҳ!» — Бачана унинг орқасидан шундай деб бақирмоқчи бўлиб турган эди, аммо комбинат директори чаққонлик қилди: ташқарига чиқиб, эпикни шартта ёпди.

Иккинчи киши Бачананинг кабинетига, гўё унинг ўзини босиб олишینی атайлаб кутиб тургандай, бир соатлардан кейин кирди. У ниҳоятда хушмуомала, басавлат одам бўлиб, кўзларидан ақл ва эзгулик ёғиларди.

— Салом, ҳурматли муҳаррир!

Бачана ўрнидан туриб, меҳмон билан қўл олиб кўришгач, ўтиришга жой кўрсатди. Меҳмон унга миннатдорлик билдирди, шляпасини ечиб, портфели билан бирга узунчоқ столга қўйди, шундан кейингина таклиф этилган креслога ўтирди.

— Ижозатингиз билан ўзимни таништираман: бош статистика бошқармасининг ходими Галактион Георгиевич Мтварадзе!

— Хурсандман... Хизмат?

— Безовта қилганим учун, қимматли вақтингизни олаётганим учун узр... Илло сизнинг одамшавандалигингиздан бохабарман, бинобарин, ярим соатгина фурсатингизни олишга журъат этаман.

— Бемалол, бир соатга бўлса ҳам розиман!

— Азбаройи бу ғалати воқеа — ҳа, сиз учун ғалати бўлган воқеа — тарихи билан хаёлингизни банд қилиб ўтирмаслик учун биратўла фактларни баён қилиб қўя қоламан. Фақат бир илтимос, гапимни бўлманг ва ўринсиз саволлар берманг. Кейин, котибангизга айт-

сангиз, сухбатимиз пайтида кабинетга ҳеч кимни киритмасам.

Бачана электр қўнғирок тугмачасини босган эди, котиба аёл мўраллади.

— Елена Сергеевна, мен йўқман. Ярим соатдан кейин бўламан.

Котиба аёл бош силжиб, эшикни ёпди.

— Кулоғим сизда! — деди Бачана меҳмонга қараб ва қўлига қалам олди.

— Йўқ, йўқ, ёзишнинг кераги йўқ!

Бачана қаламни жойига қўйди.

— Демак, гап бундай: мен гуманоидман!

Бачана сесканиб кетди:

— Нима? Нима дедингиз?!

— Ҳа, мен гуманоидман! — такрорлади Мтварадзе.

Бачана нима гаплитига тушунди. Лекин сўзини бўлмасликка ваъда қилгани учун бошқа савол бермади.

— Шунақа денг. Марҳамат, гапираверинг!

— Биз Гомос планетасидан келганмиз, Андромед Туманлигидан Ерга тушиб, бу ерда илк бор ҳаёт уруғини сочганмиз. Бу воқеага шунча кўп вақт бўлганки, уни ҳисоблаб чиқишга инсониятнинг ақли етмайди, бинобарин, математик рақамлар билан бошингизни қотириб ўтирмайман... Галнинг лўндаси, биз Ерга ҳаёт олиб келганмиз... Бу космосда амалга оширилган тенги йўқ эксперимент эди. Тажриба муваффақиятли чиқди, Ерга ҳаёт барпо бўлди ва у ўз самараларини бера бошлади.

— Битта савол бор! — деди Бачана қўлини кўтариб.

— Фақат мавзудан четга чиқманг! — огохлантирди уни Мтварадзе.

— Айтинг-чи, Галактион Георгиевич, шахсан ўзингиз қачон ва қандай қилиб бизнинг планетамизга келиб қолгансиз?

— Шундай савол туғилишини билардим... Гап шундаки, биздаги тараққиёт замон ва макон тушунчасини тамомила йўққа чиқазган. Бу тушунча бизда хоҳиш деган нарсага тенг бўлиб қолган. Мени тушуняспизми? Демокриманки, биз космик кемалар, учиб юрувчи тарелкалар ва ҳаракатланишнинг бошқа техник воситалари ёрдамига суянмасдан, бир лаҳзада хоҳлаган жойимизга бориш қобилиятига эгамиз... Шахсан ўзимга келсак, мен ҳеч қаердан келмаганман. Ерга ҳаёт уруғини олиб келган экспедиция тараққиёт жараёнини тартибга солиб туриш мақсадида бизнинг вақти-вақти билан пайдо бўлишимизни

ирсий жихатдан программалаштириб қўйган. Бундай усул организмга ўз такомляни ўзи белгилаш имковини беради...

— Ундай бўлса, гуманоид эканлигингизни қаёқдан била қолдингиз?

— Бу ҳақда Гомосдаги илмий марказлар тегишли пайтда биотоклар орқали бизга хабар қилишади.

— Шундай хабарни қачон олгансиз?

— Яқинда, ўтган яқпанбада. Одам сифатида ухлаб, гуманоид бўлиб уйғондим.

— Ҳаммаси тушунарли! — деди Бачана.

— Ҳеч нарсага тушунганингиз йўқ! Бунинг устига, мени жинни деб ўйлаяпсизу, лекин сир бой бермаяпсиз. Одобингиз учун ташаккур.

Бачана ҳижолат бўлиб қолди. Гуманоид сўзида давом этди:

— Экспериментдан кузатилган асосий мақсад, бошқа планеталарда тараққиёт имконияти борми-йўқми — шуни аниқлаш эди.

— Ҳўш, қандай хулосага келдинглар?

— Шундай имконият бор экан!

— Худога минг катла шукур! — Бачана севиниб кетди.

— Лекин сизлардаги тараққиёт нотекис. Худди кардиограммага ўхшайди. Сизлар тез-тез дардга чалиниб турасизлар, зеро кўндан-кўп ортиқча, ўринсиз хатти-харакат қиласизлар. Инсоният ҳамиша ташвишда, кўнгли нотинч. Наслингиз бутунлай издан чиқиб кетган пайтларда урушлар, ваболар, очарчилик, маънавий қашпоқлик ва фалокатлар бошланади...

— Ахир, нима учун бизни тергамайсизлар, тўғри йўлга солмайсизлар? Инсонпарварлигингиз қаёқда қолди?

— Космосда аралашмаслик қонуни мавжуд. Ҳар бир тирик организм тараққиётнинг олий шаклига ўзи мустақил эришиши лозим.

— Бу адолатдан эмас, Галактион Георгиевич! Модомики, эксперимент ўтказган экансизлар, ўзинглар ёрдам беришинглар, тараққиётнинг тўғри йўлини кўрсатишинглар керак.

— Шундай қиялмиз ҳам. Бизнинг ёрдамимиз тўсқинлик қилишдан иборат. Тушунаяпсизми? Биз инсониятнинг нотўғри йўлга кириб кетишига қаршилик кўрсатамиз. Биз нотўғри ривожланаётган урувларни яқсон этамиз.

— Буни қандай амалга оширасизлар? — сўради Бачана астойдил қизиқиб. Шу тобда у адашган одамзод номидан ҳақиқий гуманоид билан баҳслашарди.

— Биз йўлдан озган инсониятни икки марта асраб қолдик: биринчи бор фахш ва ахлоқсизлик Содом ва Гморра шаҳарларини кунпаякун қилган пайтда, иккинчи гал эса оламни сув босиб, инсоният буткул ҳалокат ёқасига келиб қолган дақиқаларда. Бу фалокатларни сизлар худонинг қаҳрига йўясизлар, ихтиёр ўзларингда, сизлар учун оқ билан қоранинг фарқи йўқ, — Мтварадэ мийиғида кулиб қўйди.

— Наҳотки инсониятга кўрсатган бор-йўқ ёрдамнинг шу бўлса? Рухий ёрдам-чи? Маънавий ёрдам-чи? Нима учун ахлокий жиҳатдан бизни яна ҳам юксакроқ, покизароқ қилишни хохламайсизлар? — Бачананинг ўзига ҳам, ҳамкасбларига ҳам астойдил ичи ачиб кетди.

— Нега энди! Кишилиқ жамияти тараққиётининг турли босқичларида, қайси замонлигидан қатъи назар, одамзод ахлоқига таъсир кўрсатувчи — ижобий маънода, албатта — гуманоид генлари пайдо бўлиб туради. Бундай аралашувни биз табиий ва мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

— Галактион Георгиевич, ўзингиздан бошқа яна бирон-бир гуманоиднинг исмини айта оласизми? — сўради Бачана.

— Албатта! Хаммани эслай олмайман, лекин айримларини айтишим мумкин: Гомер, Сервантес, Бетховен, Руставели, Шекспир, Гёте, Леонардо да Винчи, Боккаччо, Архимед, Жордано Бруно, Жанна Д'Арк, Толстой, Пушкин, шох Парнаваз, Давид Строитель, Авраам Линкольн, Фолкнер, Гегель, Кант, Владимир Ульянов, Блок, Эйнштейн, Чарли Чаплин, Галактион, Важа, Акакий, Илья...¹ Санаб адо қилиб бўлмайди.

— Сизнингча, Галактион Георгиевич, ҳозирги жамият яхши ривожланишга, тўғри йўлдан боришга?

— Инсоният оғир аҳволда ҳозир! — хўрсинди Мтварадэ. — Агар одамзод мен номларини юқориди тилга олган гуманоидларнинг ўғитларига ўз вақтида қулоқ солганда эди, ҳозир ишларингиз анча дуруст бўлган бўлуради... Аммо-лекин, одамлар космосга назар ташлаган-

¹ Парнаваз — Грузия подшоши, Александр Македонскийнинг замондоши; Давид Строитель (1073—1125) — Грузия подшоши Давид IV Георгиевич; Галактион Табидзе — Грузия халқ шоири; Важа Ишавела, Акакий Церетели, Илья Чавчавадзе — грузин адабиёти классиклари.

дан бери биз гуманоидларда умид пайдо бўлди. Инсон ўзида ажойиб куч — синчковликни каиф этди. Ҳа, ҳа! Ўзинглар кадрига етмаган худди мана шу синчковлик туфайли ернинг ашаддий тортиш кучини енгиб, космосга чиқишга муваффақ бўлдинглар...

— Ҳўш, энди сув тошқини ёки Содом-Гоморра фалокати такрорланмайдими?

— Агар эскирган деб, мен санаб ўтган гуманоидларнинг таълимотидан юз ўтirmасанглар, бундай фалокатлар бўлмайди... Ишонинг, уларнинг таълимоти кони фойда, кишини мусаффо қилади... Бинобарин, тараққиёт меваларини эҳтиёт қилинглар, ўтмиш даҳолари яратган асарларни асраб-авайланглар! Ахир улар қанчадан-қанча меҳнат, қон ва кўз ёшлари эвазига дунёга келган! — Мтварадэе соатига қараб, ўрнидан турди.

— Масаланинг асосий моҳиятини сўзлаб бўлдим... Ўттиборингиз учун мингдан-минг раҳмат! — у кўлини кўксига қўйиб, таъзим қилди.

— Яна битта савол, Галактион Григорьевич. нима учун айнан менинг олдимга келдингиз? Ўз сирингизни нима учун менга ошкор қилдингиз?

Мтварадэенинг юзларига нурли табассум ёйилди, Бачана унинг кўзларидаги дардчил ифодани шундагина пайқайди.

— Наҳотки менинг исм-шарифимдан ҳеч нарсани англамаётган бўлсангиз? Галактион — Галактика! Мтварадэе — Ой!¹ Эртага кадрдон планетам Гомосга қайтиб кетаман... Ердаги вазифамни бажариб бўлдим. Энди эса охириги топшириқни адо этиб, шуни айтишим керакки, азизим Бачана Акакиевич, сиз гуманоидсиз!

Бачананинг юраги ҳаприқиб, томоғига бир нарса қадалгандай бўлди.

— Хайр, дўстим ва биродарим! Мана энди сиз Ердаги вазифангиздан огоҳ бўлдингиз!

Галактион Бачанани кучоқлаб, бағрига босди, кейин шартта бурилди-да, тез-тез юриб кабинетдан чиқиб кетди.

... Бачана котиба аёл хонага қандай кирганини ҳам, столга бир уюм қорозни қачон ташлаб кетганини ҳам сезмади. У дераза олдида турганча бесабаб-беихтиёр жил-маяр, иккала юзидан эса ёш оқарди...

Бачана тун бўйи ухлаёлмади. Эрталаб таҳририятга келибоқ Статистика бошқармасига қўнғироқ қилди.

¹ М т в а р е — ой (груз).

— Алло, эшитаман! — деган ёқимли овоз эшитилди трубкадан.

— Статистика бошқармасими?

— Худди шундай.

— Айтинг-чи, яхши қиз, сизларда Галактион Мтвардзе деган одам ишлайдими?

— Мтвардзе? Анови жинними? Кечирасиз, ким сўрапти?

— Галактионнинг дўстиман.

— Бир ҳафтадан бери қораси кўринмайди...

Трубка Бачананинг қўлида муаллақ қолди.

— Алло, алло...

Бачана трубкани жойига қўйди...

16

Бачана Рамишвили 14 июлда туғилган. Бу сана дунёнинг барча календарларида қайд этилган, лекин, табиийки, Бачананинг туғилган куни сифатида эмас, балки Бастилия ҳалокатга учраган ва Франция республикаси дунёга келган кун сифатида қайд этилган.

Мана, Бачана рўпарасида очик турган календарга жилмайганча тикилиб, ўй суриб ўтирибди...

... 14 июлда туғилган французлар бу кунни тантанали нишонлашади, албатта. Аммо Бачана туғилган кунни ким билади? Ҳеч ким. Эҳтимол, шахсий делоси сақланаётган кадрлар бўлимида, тагин, яқинда унга муддатсиз паспорт топширган милициянинг паспорт бўлимида ишлайдиганлар билишар. Лекин билиш — эслаш деган сўз эмас... Охириги марта Бачананинг туғилган кунини у тўққиз ёшга тўлганда нишонлашган эди. Ўшанда синфдош дўсти Вахтанг Эбалкидзе унга ўзи юрадиган, қипқизил ўт ўчирувчилар машинасини совға қилган эди... Ўҳ-хў, бунга қанча вақт бўлди-ю!.. Шундан бери Бачананинг туғилган кунини атиги уч мартагина эслатишди:

— Сен туғилган кунга минг лаънат! — дейишди у биринчи марта тамаки чекканида.

— Туғилмай қаро ерга кирсанг бўлмасмида! — дейишди у биринчи бор уйга маст бўлиб келганида.

— Сен ваҳшийни ким туққан ўзи! — дейишди у нон карточасини йўқотиб қўйганида.

Бу гапларни у турли пайтларда, турли одамлардан эшитган, аммо улардан ўшанда ҳам хафа бўлмаган, ҳозир ҳам ҳеч кимдан гинаси йўқ, чунки биринчи ва иккинчи

дафъа гапирганлар унинг соғлигини ўйлашган, учинчисида эса муқаррар оч қолиш хавфидан таҳликага тушиб шундай дейишган. Туғилган кунини тилга олган ва аллақачонлар дунёдан кўз юмган бу одамларни у бениҳоя миннатдорлик билан хотирлайди. Уларнинг бу эзгуликларига жавобан у мазорларини мунтазам зиёрат қилиб, қабрларига ҳар гал анвойи гулдасталар қўйиб келади.

... Мана, бугун ҳам... Бугун дунёда келган қанчадан-қанча одамга гуллар совға қилишади, бугун оламдан ўтган қанчадан-қанча кишининг қабри гулчамбарларга кўмилади... Бугун қанчалаб гўдакнинг кўзлари очилиб, қанчасиники абадий юмилади... Бачана умр шажарасидай, тўхтовсиз айланиб турган улкан чархпалакни кўз олдига келтирди. Хаёлидан минглаб чехралар — таниш ва нотаниш, жилмайган ва маъюс, ҳайрон ва мамнун, хўмрайган ва шодон, сўлғин ва бахтиёр чехралар ўта бошлади... Ёлғондакам кема, автомобиль, самолёт ва отлардан ўлгундай ҳолдан тойган, боши айланиб, жони ҳалқумига келган одамлар тушиб келишар, уларнинг ўрнини бошқалари эгаллашарди... Бачанага гўё ўзи ҳам ҳозир чархпалакдан тушгандай, боши гир айланаётгандай туюлди. Ўрнидан туриб, гандираклаганча дераза ёнига борди-да, уни ланг очиб юборди. Хонага кечки салқин ёпирилиб кирди. Кейин эшикни очиб, коридорга мўралади. Тахририятда ҳеч ким қолмаган эди. Бугун Бачана туғилган кунини бирон-бир йўсинда нишонламақчи бўлди-ю, лекин ходимларга эртaroқ жавоб бериб юборишдан бўлак дурустрок нарсани ўйлаб тополмади. Одамлар ҳам ҳайрон, ҳам хурсанд бўлиб тарқалишди.

У ўрнига келиб ўтириб, стол тортмасидан қўлига илинган биринчи хатни олди. «Нега кўршапалаклар бошларини пастга осилтириб ухлашади?» деб аталарди мақола.

Телефон жиринглаб қолди. «Бемаҳалда ким бўлдийкин?» деб кўнглидан кечирди у ажабланиб ва трубкани олди.

— Эшитаман!

Жавоб бўлмади.

— Лаббай, эшитаман!

Трубкадан бировнинг нафас олишига ўхшаш пишиллаган овоз эшитилди. Бачана жавобни ҳам кутмай, трубкани жойига қўйди-да, яна қўлёзмага қайтди. Дарҳақиқат, нима учун кўршапалаклар бошларини пастга осилтириб ухлашади? Бачана қўлёзмани ўқиб ўтирмади, бир қарашда бемаъни бўлиб туюлган бу саволга негадир ўзи

жавоб тошгиси келиб қолди. Балки... Болалигида, жисмоний тарбия дарсларида Бачана неча маротаба лаб турникка осилиб, бошини пастга қилиб турган, ўқитувчисидан мактовлар эшитган, аммо бундан асло роҳатланмаган эди. Бир гал Кобулетиди ўн беш минутча шу альязда туришга мажбур бўлганди: балиқчилар чалажон болани сувдан тортиб олиб, ичидаги сувни аранг чиқариб ташлашди, ўшанда шунча вақт оёғини осмондан қилиб турганини эсласа, Бачананинг эти жимирлашиб кетади. Хўш, бундай райритабий ҳолат кўршапалакларга нима учун ёқаркин? Қизик... Бачана олдида очиқ турган қўлёзмадан жавоб изламоқчи бўлиб турган эди, шу пайт кабинет эшиги очилиб, хонага ниҳоятда кетворган бир аёл кириб келди.

— Мен келдим! — деди у хона ўртасида тўхтаб.

Бачана довдираб қолди: рўшарасида Мария турарди. Бачана унга ўтиришни таклиф қилмоқчи бўлган эди, тили айланмади, турай деса — тиззаларида мажол йўқ, жилмайишга уринган эди, худди тош қотгандай, башарасида ҳеч қандай ифода сезилмади. У бир лаҳзага гунту лол бўлиб қолган эди. Аёл эса таранг кўкси ва оппоқ юзларини кўз-кўз қилгандай қимир этмай турарди.

— Сизга қўнғирок қилган эдим, — деди у секин.

— Биладан! — Бачана сал ўзига келди. — Нафасингизни эшитдим.

— Уйда йўқ экансиз, шунинг учун бу ёққа қўнғирок қилишга мажбур бўлдим.

— Келинг, хизмат? — деди Бачана беихтиёр.

— Юринг!

— Қаёққа? — сўради таажжубланиб Бачана.

— Хохлаган ерингизга!

Бачана донг қотиб қолди.

— Марҳамат, ўтиринг! — деди у аранг.

Аммо аёл жойидан жилмади. Баланд бўйли, сочлари қоп-қора, лаблари доларанг бу аёл этнига оппоқ юбка билан яшил кофта кийиб олган эди. Шу тобда у деразадан ошиб кирган кўкламни эслатарди.

— Юринг! — такрорлади аёл, қўлидаги яшил сумкачасини бетоқатлик билан силкиганча. Бачана ўрнидан турди, аёлнинг хушбичим оёқларидаги яшил туфлиларни у шундагина пайқади.

Икковлов индамай кабинетдан чиқишди.

Кўчада Бачана такси тўхтатди.

— Қаёққа? — сўради ҳайдовчи.

— Хоҳлаган ерингга! — деди Бачана ва ҳамроҳига аста кўз қирини ташлади. Аёл мийиғида кулиб қўйди.

Улар Комсомол хиёбонига кўтарилиб, кичик бир ресторанинг айвонига жойлашишди.

Официант Бачананинг олдига менюни қўйиб, нари кетди.

— Нима буюрайин? — сўради Бачана.

— Қовурилган картошка.

— Яна?

— Ҳеч нарса.

— Вино-чи?

— Ўзингиз биласиз.

— Коньяк буюрсам-чи?

— Йўқ.

— Бўлмаса, «тибаани» ичамиз.

— Майли.

Официант келгунча Бачана сигарета тутатди ва Марияга ҳам таклиф қилди.

— Раҳмат, мен чекмайман.

Орага жимлик чўқди. Бачана Марияга тикилганча сигарета бурукситиб ўйларди... Бу аёл нима учун келди? Иш биланми ёки яқинроқ танишиш учунми? Ёки бўлмаса... Йўқ, туғилган кунини билиши мумкин эмас!.. Хўш, келишга уни нима мажбур қилди?... Сўрасинми? Лекин Бачана бу саволни беришга ийманарди. Одобсизлик бўлади, деб ўйлагани учун эмас. Йўқ. У бу ғалати аёл билан учрашган кунидек юрагининг туб-тубида милтилаган умид учкунини сўндириб қўйишдан қўрқарди...

Ниҳоят, официант келди-ю, Бачана анча енгил тортиди.

— Нимангиз бор? — сўради у.

— Парранда сути! — жавоб берди официант.

— Унақа бўлса, бизга қовурилган картошка билан «тибаани» келтиринг.

Официант дудуқланиб қолди.

— Қўзичоқ гўшгидан пиширилган кабоб, бузоқ гўшгидан тайёрланган кабоб, қовурилган жўжа, чака-пули, абхазура, мужужи, татаряхни¹, надуги², мчади³, пишлок, ёнроқ... Хоҳлаганингизни танланг!

¹ Ч а к а п у л и, абхазура, мужужи, татаряхни — гўшдан тайёрланган грузин миллий таомлари.

² Н а д у г и — сутли таом.

³ М ч а д и — зогора нон.

— Булбулни тили йўқми? Қовурилгани! — ҳазиллашди Бачана.

— Қовурилгани йўқ, қайнатилгани — истаганингизча! — официант ҳам бўш келмади.

— Ҳаммасини опкелаверинг!

— Ёнроқ билан «тибаани», — деди Мария.

Официант «хўп бўлади» дегандай бош силкиб, зипиллаганча ошхона томон йўргалаб кетди.

— Мария, ҳозир қаерда эканлигингизни эрингиз билладими? — сўради кўкқисдан Бачана ва бемаъни савол берганини англаб қизариб кетди.

— Мен бунни сиздан сўраётганим йўқ, чунки бўйдоқлигингизни биламан, — жавоб берди Мария кулиб.

— Демак, турмушга чиқмаган экансиз-да? — негадир ўзича шундай хулосага келди Бачана.

— Ҳозир эрим йўқ, — деди Мария.

— Нима учун? — сўради Бачана ва яна «қовун туширганини» сезиб қолди.

Аёл индамади.

— Яъни, демокчиманки, қизингизни отаси борми-йўқми? — бу ёғини силлиқлашга уринди Бачана.

— Отаси ҳам бор, эри ҳам бор! — жавоб берди Мария.

Бачана яна сигарета тутатди. Иккала қўлини саланглапганча официант қайтиб келди.

— Кабоб тутапти, азиэлар... Жўжани тавсия қилмайман, чунки инкубатордан чиққан... Бикин гўштини бу-гун опкелишмапти... «Тибаани» йўқ, шампан виносиям... Швейцария билан Ростов пишлоғи, «Саэро»¹, редиска бор.

Бачана ҳайрон бўп қолди.

— Парранда сути-чи? — сўради Мария.

— Ачиб қопти! — ҳазил қилди официант.

Мария шундай қаҳқаҳа отиб кулдими, атрофда ўтирганлар бараварига унга қарашди.

— Директорингиз қаерда? — сўради Бачана.

— Ҳозир йўқ, бир жойга кетган... Қайтиши билан бошлаб келаман!

«Бу официант ё тентак, ёки мени таниб, бозордан харид қилинган нарсаларни яширишяпти», — ўйлади Бачана ва Марияга юзланди:

— Кетдик! Биринчи учрашувимизни редискаю «Саэро» билан нипонлашни истамайман...

¹ «С а э р о» — винонинг номи.

— Гап бунда эмас-ку! — деди Мария. — Борини опкелаверсин. Ўзимизни Ленинград қамалида деб тасаввур этамиз... Бир-биримизга тикилиб ўтираверамиз... Бу оқпом умрбод ёдимизда қолади...

Бачананинг миясини яна шубҳа-гумонлар кемира бошлади. «Мендан нима истайди ўзи? Уни ким жўнатган? Нима мақсадда келдйкин? Наҳотки фақат мен билан учрашиш учун келган бўлса?» У бошини кўтариб, Марияга кўз қирини ташлади. Мария бутунлай бошқа томонга тикилиб турарди. Бачана ҳам ўша ёққа қаради-ю, қандайдир бир басавлат киши билан гаплашиб турган официантни кўрди. Бегона одам бир нималар дер, официант эса, худди кўзирчоқдай тинмай калласини ликиллатарди.

— Сизга қарши фитна тайёрланяпти! — деди Мария Бачанага.

— Агар ниятлари сизни мендан тортиб олиш бўлса — овора бўлишпади! — Бачана кулиб, столда ётган алкомин пичокни кўлига олди.

— Бу пичок билан мени ҳимоя қилолмайсиз! — деди Мария жилмайиб.

— Унда тишларимни ишга соламан! — жавоб берди Бачана официант томонга қараб. Лекин официант ҳам, семиз киши ҳам ғойиб бўлишган эди. — Мария, ортиқ чидаёлмайман! Менинг олдимга нима учун келдингиз? Мақсадингиз нима?

— Мен сиздан ҳеч нарса сўраётганим йўқ-ку? — таажжубланди Мария.

— Пичоксиз сўйяпсиз мени... Кўнглингиздагини очик айтинг!

— Асло хавотирланманг. Эртага Кутаисига учиб кетаман. Одатим бўйича учиб олдидан юрагимга яқин киши билан хайрлашмоқчиман. Бор гап шу!

— Нега энди? — Бачана шошиб қолди.

— Қайдам... Ҳар гал самолётга бир бало бўладигандай, ўзим учун азиз одамларни охириги марта кўраётгандай туюлаверади негадир... — Мария бошини қуйи эгди.

— Мен ҳам ўшандай кишилар тоифасига кираманми? — сўради таажжубланиб Бачана. Мария кўзини ердан узмай, бош ирғади.

— Бунга... бу бахтга мушарраф этишингизга сабаб нима?

— Кошқийди ўзим билсам!

— Шунақа азиз кишиларингиз анчагинами?

То жавоб бўлгунча Бачананинг юраги хаприқиб кетди.

— Шу бугунга қадар атиги биттагина ана шундай одам бор эди — қизим Майя. Энди иккинчи киши пайдо бўлди — бу сиз.

«Ё мен туш кўряпман, ёки бу аёл — жодугарнинг ўзгинаси!» — деган фикр кечди Бачананинг кўнглидан. Мария эса бирдан бошини кўтариб, ҳаяжон билан сўзлай кетди:

— Биламан, сиз мени тентак ёки фирибгар аёл деб ўйлайсиз... Ишонинг, нега шундай бўлаётганини ўзим ҳам билмайман!... Бир йилдан бери ўз ёғимга ўзим қовуриламман... Майли, ҳечқиси йўқ! Мен иродали аёлман! Ҳозир шартта тураману кетаман! — Мария ўрнидан турди.

— Агар кетсангиз, мени ўлди деяверинг! — Бачана аёлнинг муздек бармоқларидан ушлади, аёл ҳам унинг астойдил гапираётганига ишонди. Бачана буни тушуниб, Мариянинг қўлини ўпди.

— Раҳмат! — деди Мария жойига ўтираркан.

Бир маҳал сархил таомлар билан тўла патнис кўтарган официант пайдо бўлди.

— Ёпирай, шунча нарса каёқдан топила қолди? — сўради ажабланиб Бачана.

— Директоримиз келдилар, сизни кўриб, шуларни бериб юбордилар, — тушунтирди официант.

— Директорингиз ким?

— Ҳозир ўзлари келадилар.

— У киши мени танийдими?

— Таниш ҳам гапми?.. Ишдан бўшатиб юборишларига сал қолди! Мени нима айбим бор? Одамнинг кимлиги, қаерда ишлаши пешонасига ёзиб қўйилмаган-ку, ахир! Минг марта узр! — официант таъзим қилиб, чопганича изига қайтди.

Бачанага сал жон кирди. У шампан шипасини пақиллатиб очиб, қадахларни лиммо-лим тўлдирди.

— Сизга айтадиган битта сирим бор, Мария...

— Йўқ, биринчи сўз меники! — Мария қадахни қўлига олди.

Бачананинг бутун жисми қулоққа айланди.

Мария шампан кўпиги тинишини кутиб турди, кейин Нарикала¹ тепасига кўтарилган ойга қадахнинг бу томо-

¹ Нарикала — Тбилисдаги эски қалъа.

нидан қаради. Бачана ҳам шундай қилди. Ой аввал титради, чайқалди, сўнг аста қадахни тўлдириб, қаҳрабо суюқлик ичида эриб кетди. Бачанага гўё у муздек, тилларанг ойни ушлаб тургандай туюлди.

— Бугун ой ўн тўрт кунлик бўлди... — деди Мария секин. — Ойнинг чиқиш ва ботиш пайти қадимдан маълум, унинг қачон кўриниб, қачон тўлишишини ҳам ҳамма билади. Аммо ой қачон пайдо бўлган, у қачон туфилган — буни ҳеч ким билмайди... Мен шу қадахни туфилган кунини биров эсламайдиган одамларнинг соғлиги учун ичман...

Мария Бачана билан қадахини уриштирди. Бачананинг қадахидagi ой яна титради, кейин аста-секин эриб, тип-тиниқ қаҳрабо суюқликка айланди. Мария билан Бачана қадахларини охиригача сипқаришди. Бачана яна осмонга қараган эди, ой кўринмади. У булутлар ортига беркинган эди.

— Биз ойни ичиб юбордик! — хитоб қилди Бачана бу ғалати тасодифдан болалардай қувониб.

— Илойим, ой тургунча туринг! Туфилган кунингиз билан! — Мария қадахни столга қўйди. — Ҳа, айтгандай, аллақандай сир ҳақида гапирмоқчи эдингиз, мен сизга халақит бердим, — эслатди Мария.

Бирдан Бачананинг ўпкаси тўлиб кетди, ғалати бу аёлнинг кўксига бошини қўйиб, тўйиб-тўйиб йирлагиси келди.

— Биласизми... айтмоқчиманки... сиз жудаям чиройлисиз, Мария. Ўпсам майлими?

Бунга жавобан аёл мулойимгина жилмайди. Бачана ўрнидан турди-да, стол оша энгашиб, Мариянинг каттакатта, нам кўзларидан ўпди. Шу он буларнинг столига боя официант билан гаплашиб турган семиз киши яқинлашаётганини кўрди.

— Салом! — деди у хириллаган товуш билан.

— Салом! — жавоб берди Бачана.

— Ижозатингиз билан, ҳурматли Бачана, атиги бир минутта оромингизни бузаман...

— Ўтиринг, марҳамат... Бу киши танишим Мария...

Нотаниш киши икки букилиб таъзим қилди, сўнг Мариянинг қўлини олиб ўпди, шундан кейингина стулга ўтирди.

— Танимадингиз-а, ҳурматли Бачана? — у чўнтагидан уч кути «Винстон» сигаретасини чиқазиб, биттасини

Мариянинг олдига, иккинчисини Бачананинг олдига, учинчисини эса ўзининг олдига қўйди.

Бачана унга диққат билан тикилди, миясида аллақандай хотиралар тиклангандай бўлди-ю, аммо сира илғаб ололмади, бинобарин, хижолат чекиб, деди:

— Кўзимга иссиқ кўриняпсизу, қаерда учрашганимизни эслолмай турибман.

— Сандро Маглаперидземан, мўйна буюмлар комбинатидан...

— Э-э-э! — хитоб қилди Бачана, — қайси шамол учирди!... Қалайсиз, ҳозир қаердасиз, ҳурматли Сандро?

— Раҳмат, тупроқдан ташқари, дегандай, юрибмиз...

— Агар эски гапларни юзимга солиш учун келган бўлсангиз, бугун бу ишни қила кўрманг... Чунки бугун француз республикасининг туғилган куни ва менинг ҳам туғилган куним! — деди Бачана кулиб ва Маглаперидзегга шампан тўла қадахни узатди.

— Э-э, нималар деяпсиз?! Нега юзингизга соларканман?! Аксинча, сизга миннатдорлик билдириш учун келдим, ҳурматли Бачана!... Хўш, нечига кирдингиз?

— Қирқ бешга.

— Эпирай! Хали бутун хузур-ҳаловат олдинда-ку! Муҳаббат ҳам! — Маглаперидзе Марияга қараб қўйди. Мария уялганидан кизариб кетди. — Табриклайман, ҳурматли Бачана! Бахтли бўлинг! Сиз — ўзингиз ҳар қанча хоҳлаган тақдирингизда ҳам бировга ёмонлик қилишни билмайдиган одамсиз!

— Ростданми?

— Албатта! Ўша фельетон босилиб чиққанидан кейин жуда машҳур бўлиб кетдим! Мени бутун Грузия таниди!..

Бачана кулиб юборди.

— Бунақа машҳурликни душманимга ҳам раво кўрмадим.

— Унақа деманг... Машҳурликда гап кўп... Геростратни бир эслаб кўринг... Фельетонингиз ёвузлик никобини йиртиб, ҳақиқатнинг тантана қилишига ёрдам берди.

— Бунга шубҳам йўқ...

Бачана Маглаперидзени бу ерга миннатдорлик туйғуси бошлаб келмаганини ич-ичидан сезиб турарди.

— Ҳа, ҳа... Фельетондан сўнг тергов органлари ўша хотиннинг қаллоб ва фирибгар эканлигини аниқлашди...

Ўз муносабатини билдириши учун сиз фельетонни жўнатган одам эса ҳақиқий ватанпарвар бўлиб чиқди...

— Қандай қилиб? — сўради Бачана ва Маглаперидзени ўтиришга таклиф қилгани учун ичда афсусланди.

— Сизнинг ҳисобингиз бўйича, газетанинг териб қўйилган сонидан фельетонни олиб ташлаш давлатга эллик минг сўмга тушарди, шундайми? У одам зарарни йигирма беш минг сўмга келтирди...

Бачана ҳайрон бўлиб қолди. Маглаперидзе буни сезиб, хотиржам изоҳ берди:

— У жуда оддий йўл тутди: фельетонингизга парво қилмай қўя қолди.

— Пора бердим, яъни йигирма беш минг сўм кистирдим, демокчимисиз?

— Пора деганда сиз нимани тушунасиз, ҳурматли Бачана? Сизга яхшилик қилган, ёрдам берган одамга билдирилган миннатдорликними? Ахир Руставелининг ахлоқ кодекси бугун ҳам биз учун дастуриламал эмасми? Автаңдилнинг вазирга айтган гапларини бир эсланг-а:

Дўстлар учун жонфидолик гоят улғу фазилат,

Оғир кунлар синовида билинади дўст фақат.

— Кўриб турибман, ифлос фалсафангизни биринчи манбалардан фойдаланиб, пухта ишлаб чиқибсиз, — деди кесатиб Бачана.

— О, классик адабиёт — бебаҳо хазина... Руставелини худди инжилдай ҳар куни қайта-қайта ўқийман... Дарвоқе, сизнинг асарларингизни ҳам ўқиб тураман ва ўзим учун талайгина ибратли нарсаларни топаман... Ҳамрохингиз бениҳоя гўзал, ҳурматли Бачана, — Маглаперидзе бирдан мавзуни бошқа ёққа буриб юборди, — тақинчоқларсиз бу қадар кўхлик аёлни умримда биринчи кўришим!

Бачана бу гапни асло кутмаган эди, шунинг учун ҳам дабдурустдан нима дейишини билмай қолди.

— Хотинингизни тақинчоқлари кўп бўлса кераг-а?! — сўради Мария Маглаперидзедан ва ҳаяжонини яшириш учун вино ҳўплади.

— Ҳар ҳолда, нолимайди... Лекин мен хотинларни назарда тутаётганим йўқ... Ҳалигидай... оиладан ташқарида ҳаётимизни гуллашиб турадиган аёллар ҳам бўлади...

Мариянинг ғазаби бўғзига келди-ю, лекин ўзини босди.

Бачана суҳбатни олдинги мавзуга бурмоқчи бўлди.

— Фельетондан кейин ҳаётингизда ҳеч нарса ўзгармадими?

— Нега ўзгармас экан, ҳурматли Бачана? Биринчидан, комбинатимиз куйиб кетди. Бунга эскирган электр симлари сабаб бўлди... Иккинчидан, хўжайиним пенсияга чиқди, ҳозир савдо соҳасида ишлаяпти... У мени ҳам ёнига тортди. Биргалашиб ресторанларнинг янги бирлашмасини туздик... Гўё Нерон ўт қўйган Рим култепаси устида қайтадан шаҳар барпо қилдик, хи-хи-хи!.. — Маглаперидзе беўхшов ҳиринглади.

— Ха, жудаям пихини ёрган, хавфли фирибгар эканлигингизга энди ишондим, ҳурматли Сандро... Имкониёт бўлиши билан бу масалага яна албатта қайтаман, — деди Бачана жиддий.

— Бу гапни асло кутмаган эдим сиздан! Шунча вақт ичида кўзингиз очилган, қай пайтда қичкиришни ўрганиб олгансиз, деб ўйловдим... Халиям ўша-ўшасиз... Бемаҳал қичқирган жўжаҳўрозларни нима қилишларини биласизми?

— Қўрқитяпсизми? — Бачана ғазабдан титраб кетди.

— Шу ифлос билан ади-бади айтишиб ўтирасизми? — деди бирдан Мария Бачанага қараб. Маглаперидзе сапчиб ўрнидан туриб кетди. Мария ҳам турди.

— Жўнанг бу ердан! — деди аранг ўзини босиб Бачана Маглаперидзega.

— Аёлларнинг нозига учманг, ҳурматли Бачана... Македониялик жангчилар фохишаларнинг сўзига кириб, дунёдаги энг гўзал шаҳар Персеполисга ўт қўйиб юборишган... — Маглаперидзе Марияга нафрат билан тикилди. Шу пайт, Бачана бирор нарса дейишга улгурмай, Мария Маглаперидзенинг чаккасига шاپалоқ тортиб юборди. Ресторанда ўтирганлар гурр этиб шу томонга қарашди, аммо бу ҳодиса шу қадар тез бўлиб ўтдики, ҳеч ким ҳеч нарсани кўролмади ҳам... Орага бир лаҳза сукунат чўқди.. Бачана бирдан столнинг Маглаперидзе турган томони кўтарила бошлаганини сезиб қолди. У бор гавдаси билан столга ётиб олди, Маглаперидзе столни ағдариб юборишга харчанд уринмасин, удасидан чиқолмади. Бу сўзсиз олишув бир неча дақиқа давом этди. Бачана билан Маглаперидзенинг чакка томирлари ўйнаб, кўзлари қонга тўлган эди...

— Овора бўласан! — деб пичирлади Бачана, аммо унинг овозидаги қаҳр-ғазаб шу қадар кучли эдики, Маглаперидзе бирдан бўшашиб кетди. Афти аввалги тусга

кириб, кўзлари мулойимлашди. У столдан нарироқ бо-
риб, Марияга мурожаат қилди:

— Миннатдорман, хоним! Бу яхшилигингизни умр-
бод эсимдан чиқазмайман.

Ранги докадек оқариб кетган Мария чурк этмади.

— Жўнанг, Маглаперидзе! — Бачана бу гапни шу
қадар хотиржам айтдики, бунга хатто ўзи ҳам хайрон
қолди.

Маглаперидзе шартта бурилиб, нари кетди.

Бачана билан Мария юз берган воқеа таъсирида бир
лаҳза гарангсиб туришди, кейин жойларига ўтиришди.
Анча пайтгача икковларидан ҳам садо чикмади. Жим-
ликни биринчи бўлиб Бачана бузди:

— Мария, самолётга олган билетингни кўрсат-чи.

Мария сумкасини очиб, титроқ қўл билан уни анча-
гача титкилади, ниҳоят, билетни топиб, Бачанага узатди.

Бачана билетга қарамади ҳам, уни майда-майда қилиб
йиртиб, кулдонга ташлади-да, ёқиб юборди.

— Ташлаб кетма мени, Мария! — деди у аста ёниб
тугаётган билетга тикилганча. Мария сезилар-сезилмас
бош силкиб қўйди. Бачана қадахларни тўлдириб, офици-
антни чақирди.

— Ҳисоб-китоб қилинг.

— Ҳаммасига тўланган!

— Ким тўлади?

— Директоримиз!

Бачана кулиб юборди.

— Ана сенга Бастилиянинг забт этилиши!.. Сен учун,
Мария! — улар қадахларини уриштиришди. Сўнг Ма-
рия ўрнидан турди-да, Бачананинг олдига келиб, уни
юзидан ўпди. Кейин яна қайтиб бориб жойига ўтирди ва
иккала қўлини юзига босганча хўнграб йиғлаб юборди...

Тоғ тепасида юксалиб турган Шавнабада¹ черкови
хақиқатан ҳам қора чакмон кийиб олган чўпонни эслата-
ди. Гўё у қўлини кўзларига соябон қилиб, Мтквари,
Алгети, Машавера ва Храми² соҳилларида ўтлаб юрган
қўй-қўзиларга тикилиб турганга ўхшайди. Тоғ этагига
жойлашган Рустави, Болниси, Марнеулилар³, худди по-

¹ Ш а в н а б а д а — тоғнинг номи; «шави» грузинча — қора,
«набади» — чакмон дегани.

² М т к в а р и, А л г е т и, М а ш а в е р а, Х р а м и — дарё
номлари.

³ Р у с т а в и, Б о л н и с и, М а р н е у л и — Ўзбекистон
яқинидаги шаҳарларнинг номлари.

дани кўриклаётган бахайбат итлардай, оғизларидан тугун ва олов пуркашади.

Ҳарир туман пардасига ўралган, гумбази нақ осмонга санчилган Шавнабада кеч кузда ҳайратомуз чирой касб этади.

Якпанба. Торгина арава йўлида бир машина ўрмалаяпти. У маст одамдай тинимсиз чайқалади, ҳар бурилишда тўхтаб, орқага тисланади-да, бор кучини тўплаб яна олдинга ингилади ва кучана-кучана навбатдаги довондан ошиб ўтади.

Черков рўпарасидаги сўнги довонга етганда машина яна тўхтаб қолди. Бачана биринчи тезликка олиб, цеплениени бўшатди. Машинанинг орқа филдираклари остидан кум ва шағал отила бошлади. Бачана яна газ берди. Филдираклар шиддат билан айланиб, ҳаммаёқни куйган резина ҳиди тутиб кетди.

— Тушиб тураман, — деди Мария.

— Ўтиравер. Юки енгил бўлгани учун ҳам кўзғалолмаяпти, — тушунтирди Бачана.

У машинани орқага тисариб туриб, тезликни улади-да, қаттиқ газ берди. Машина олдинга қараб отилди.

— Мана, етиб келдик!

Бачана машинани дарахт тагида тўхтади.

Мария машинадан тушди, туфлисини ечиб, ўт устидан яланг оёқ анча жойгача чопиб борди, кейин ҳовли ўртасида тўхтаб, қулочларини ёзди-да, оёқ учида туриб, худди қизалоқлардай, гир айланди.

— Ёспирай, олло таолога яқинлашиб қопмиз-ку!

Сўнг черков рўпарасида чўнкайиб ўтирди-ю, бошини тиззалари устига қўйганча, худди ибодат қиляётган роҳибалардай қотди-қолди.

Бачана машинанинг юкхонасидан егулик нарсаларни олиб, дарахт остига ўрнатилган столга келтириб қўйди, кейин Мариянинг ёнига бориб, астагина ерга чўккалади ва уни елкасидан кучиб, кулиб туриб деди:

— Қани, Мария, бир тиловат қилиб юбор-чи!

Мария ҳам чўкка тушди, кафтини юқорига кўтарди-да, кўзларини юмганча ўқий бошлади:

Сен — шончим, суянган тоғим,

Дилимга нур, қалбимга ором.

Сен — кўкдаги ёнган юлдузим

Ҳам қуёшим дегайман мудом.

Адои йўқ тиниқ чашмасан,

Канотлари паркү фариштам.

*Яратгандан тилаганим шу —
Мен билан бўл, бирга бўл ҳар дам!*

Мария жим бўлиб қолди.

Бачана бу шеърни ёддан биларди, лекин ҳеч қачон, бирор марта ҳам унинг дуони эслатувчи мазмуни устида бош қотириб ўтирмаган эди. Мана энди бирдан вужудини алланечук ҳаловат чулғаб, қалби тўлқинланиб кетди. У Марияни ўзига қаратиб, сўради:

- Нима бу — тиловатми ёки истакми?
- Бари бир эмасми?

*Эх, офтобжон, офтобжон,
Тоғ ортига беркинма.
Қалтирайди қиз шўрлик,
Тафтингни дариг тутма.
Қучоғингга ол уни,
Айт севги ашуласин.
Кутмайди соҳибжамол —
Тотиб кетар бошқасин!*

Мариянинг илтижосини гўё табиат ҳам уққандай бўлди: тоғ ортидан улкан куёш кўтарилиб, черковни чўндай қизиб турган бағрига босди-ю, кўз очиб-юмгунча теварак-атрофдаги туманни сут каби ичиб юборди.

Мария Бачананинг кўксига ёпишганча қуйиниб гапира кетди. Унинг сўзлари ростдан ҳам тиловатни эслатарди:

— Ташлаб кетма мени, Бачана!.. Ташлаб кетма, якка-ёлғиз суянчигим сенсан!.. Шу пайтгача нега ёнимда эмасдинг?.. Қанчадан-қанча балолардан асраб қолган бўлардинг?.. Сени биринчи бор кўрган кунимдан буён ҳамма нарсадан юз ўгирдим!.. Сендан бўлак ҳеч нарса керакмас менга!.. Сен менинг илоҳимсан, мен фақат сенга сифинаман — ҳеч қачон ташлаб кетма мени, ўтмишга улоқтирма! Истамайман! Чарчадим!.. Умр бўйи қидира-қидира, сени эндигина топдим!.. Ташлаб кетма!.. — Мария йиғлаб юборди.

Бутун қалби туғён уриб турган бу аёлнинг ўтли таваллосини Бачана киприк қоқмай эшитди. Сўнг унга тасалли беришга уринди:

— Нималар деяпсан, Мария?.. Ким айтди мени ташлаб кетади деб?.. Қўй, ўзингни бос!.. Йиғлама, азизим!.. Ҳамиша бирга бўламиз!..

Мария сал ўзига келгач, Бачана уни аста ўт устига ётқизди-да, ўрнидан туриб, черковга қараб юрди. Унинг ўзи ҳам Мариядан кам ҳаяжонда эмасди.

Черковнинг ичи зах ва нимкоронғи эди. Бачана тева-
рак-атрофига разм сола бошлади.

Зах тортиб, сувоғи тўкилиб кетган деворлар... На
икона бор, на деворга ишланган бирорта расм... Бурчак-
да — устига ситилиб кетган кўк мато ёпилган бир оёғи
калта ёғоч стол туришти, столда эса алмисокдан қолган
шамдон билан, афтидан, дарвишроқ одам чизиб ташлаб
кетган Биби Марямнинг сурати... Шамдондаги учала шам
ёниб тутаёзган... Стол устида яна бир боғлам шам билан
нижмиланган уч сўмлик пул...

— Хей! — деб қичқирди Бачана.

— Хе-е-е-ей! — деган акс садо эшитилди.

Гумбаз шифтида ғуғулаётган кабутарлар париллаб
учиб, бирин-кетин дарчалардан ташқарига чиқиб кетиш-
ди... Бачана черков ичини кўздан кечира бошлади. Кун-
чиқар томондаги деворнинг баъзи ерларини шам ёқи-
верганидан одам бўйи барабар қурум бостан. Баъзи жой-
ларда экскурсияга келганларнинг узундан-узоқ рўйхати.
Фамилияларнинг ёнига уй адреслари билан черковга тап-
риф буюрилган вақт ҳам ёзиб қўйилган. Бачана Исо
алайҳиссаломнинг меҳроб деворига ишланган, туси ўчаёз-
ган яккаю ягона сурати остига битилган икки сатр шеър-
ни кўриб қолди. Унда қандайдир ҳаваскор шоир олло
таолони очикдан-очик рад этган эди:

*Ишонмайман, эй парвардигор,
На суратинг, на сиёратинг бор!*

Шеър тагига «Комсомол-атеист» деб имзо чекилган.
Сал қуйироқда унга жавоб ҳам бор:

*Гар худога шонмасанг, ўздан кўнглинг бўлса тўқ,
Эй комсомол, нега келдинг бу ён кўзинг қилиб лўқ,
Ташвишларим етиб ортар, йўл нотекис, кўп йироқ,
Тинч қўй мени, даҳрий бола, тинч қўйганинг яхшироқ!*

Имзо — «Исо Масих».

Бачана хаҳолаб кулиб юборди: бу ғойибона мушои-
рада атеист парвардигори оламга ютқазганлиги яққол
кўриниб турарди.

Черковдан чиқиб, Бачана Марияни учратмади.

— Мария, қаёқдасан? — қичқирди у.

Жавоб бўлмади. «Нега ёлғиз ташлаб кетдим-а!» —
деган ўй кечди Бачананинг кўнглидан ва черков атрофи-
ни зир айланиб, қизни қидира бошлади.

Мария эса дарахт тагидаги стол ёнида қандайдир бир мўйсафид билан бамайлихотир гаплашиб ўтирарди. Бачана уларнинг олдига келди.

— Қаёққа койиб бўлдинг? Ўтакамни ёриб юбординг-ку!.. Ассалому алайкум! — Бачана чол томонга юзини бурди.

— Ваалайкум ассалом! — чол бошидаги думалок кигиз қалпоғини ечди.

— Тамадди қилволамизми? — сўради Бачана Мариядан.

— Жоним билан! Қорним очди! — жавоб берди Мария. — Отахон ҳам бизга шерик бўладилар.

— Албатта! Менинг ҳам у-бу нарсам бор! — Шундай деб, чол сумкасини очди, ундан хонаки нон, пишлок, пишган гўшт, саримсоқпиёз ва ярим шиша ароқ олиб столга қўйди. Бачана машинадан бир шиша вино келтирди.

— Олдинига, болаларим, биттадан ароқ отамиз! — деди чол ва сумкасидан мўъжазгина мугузни олиб, ичига бир пуфлади-да, ароқ тўлдириб, Бачанага узатди.

— Қани, тутдан қилинганини ҳам бир тагиб кўр-чи! Йўқ, олдин бир нарса девор!

— Душманларимиз куйиб, дўстларимиз кулаверсин!

Бачана ароқни ичиб юборди, бир оз жим тургач, мамнуният билан хитоб қилди:

— Ха, зўр ароқ экан!

Хурсанд бўлиб кетган қария ўзига қуйди.

— Шодлик бор жойда қайғу ҳам бор... Хар искаласи учун ичамиз, соғ-саломат бўлсак, бас! Хаёт учун! — у мугузни бўшатиб, сокол босган юзига кафтини суртди, кейин Марияга ароқ қуйди. — Энди навбат сеники, кизим! Худо сени шундоқ чиройли қилиб яратибди, сўзларинг ҳам ўзингга ўхшаган ёқимли бўлиши керак!

Мария мугузни қўлига олди.

— Неччига кирдингиз, отахон?

— Э-э, — қария қўл силтади, — етмишдан ошиб кетдим!

— Илойим яна шунча йил умр кўринг!

— Кўплик қилади, лекин сенга минг раҳмат! Хаётни севаман, рост! Яна яшагим келади!

Бачана кулиб қўйди.

— Исмингиз нима, отахон? — сўради у.

— Исмин Георгий, фамилиям Тупмалишвили.

— Қаердансиз?

- Ҳўв анови қишлоқдан.
- Бу ерда нима қилиб юрибсиз?
- Мол боқяпман, — чол иккита сигир билан уч нафар кўй ўтлаб юрган нариги ёнбағирликка ишора қилди.
- Ўзингизникими?
- Ҳа.
- Яхши даромад қиласизми?
- Даромад қаёқда! Бу жониворлар ўзини-ўзи эпласа ҳам катта гап.
- Нимага боқиб юрибсиз бўлмаса?
- Эрмак-да, болам. Бир-икки ҳўплам сути бор, озгина юнг беради, иннайкейин онда-сонда уч-тўрт кадоқ гўшт ҳам тегиб туради... Шу туёк икки баравар кўп бўлганда эди... Ҳозир орқасидан лўкиллаб юрганинга арзимайди! Буларни фойдасидан бўрига ем бўлиши кўпроқ...
- Давлатга тошпирасизми?
- Албатга, топшираман.
- Нимани топширасиз?
- Айтдим-ку — озгина сут, озгина юнг, озгина гўшт...
- Икки баравар кўп бўлганда-чи?
- Ие, шуниям сўрайдими одам, ўғлим? Кўп бўлса, кўп топширардим-да. Гўримга орқалаб кетармидим? Ё давлатга топширардим, ё бозорга опчиқардим...
- Колхозда ишламайсизми, Георгий ота?
- Э-э, менга йўл бўлсин, ўғлим, бир оёғим ерда, бир оёғим гўрда бўлса! Болаларим ишлашади. Мол боққани ҳам кўйишмайди. Бизни шарманда қилиб нима қиласиз, тинчгина уйда ўтирсангиз бўлмайдими, дейишади. Гўшт билан сутни давлатга магазиндан сотиб олиб топшираверишармиш! Эшитяпсанми? Магазиндан-а! Ўша магазинга гўшт қаёқдан келади? Бу ҳақда ўйлашмайдиём, баччагарлар!
- Георгий ота, бу черковга қарайдиган одам борми? — бирдан сўраб қолди Мария.
- Бор, бир кампир бор...қишлоқда туради. Унинг исми ҳам Мария... Черковдаги столда турган иконани ўша чизган... Касалманд боёқиш, бу ёққа ҳафтада бир марта зўрға кўтарилади. Шунгаям раҳмат...
- Шамни ким ёққан? — сўради Бачана.
- Ким бўларди, мен ёққанман-да.
- Пул-чи? Пул қаёқдан кепқолди?
- Қаёқдан келарди? Мен қўйдим. Шам олиш учун...
- Худога ишонасизми, Георгий ота? — сўради Ма-

Чол ўйланиб қолди. Кейин черковнинг гумбазидан пастигача кўз ташлаб чиқди, бир оз бош қашлаб турди-ю, яна черковга қаради.

— Нима десамикин... Очиғини айтсам, унчалигам ишонмайман... Лекин тонг саҳардан қаро кечгача бу ерда ёлғиз ўзимман, атрофимда тирик жон йўк... Шундоқ бўлгандан кейин беихтиёр худони ўйларкан киши...

— Хўш, худо деганда нималарни ўйлайсиз?

Георгий ота яна черковга бир қараб қўйди.

— Нималарни ўйлардим?.. Бировлар қурган ибодатхоналарни хароб қилган одам бунинг эвазига янгиларини курсин, дейман, токи улар олдингиларидан ҳам каттароқ, ҳам чиройлироқ бўлсин... Манови черковга бир қара... Уни ким қурган, қачон қурган — ҳеч ким билмайди. Маърака кунлари одам оқиб келади бу ерга ҳар тарафдан — арманлар ҳам, татарлар ҳам, греклар ҳам, руслар ҳам... Грузинларни айтмай қўя қолай... Келиб, ибодат қилишади.. Менга қолса, бунақа черковда ибодат қилгандан кўра очиқ далада ибодат қилган минг марта афзал... У ерда худо яхшироқ эшитади... Бу харобазорга худо у ёқда турсин, бандасининг ҳам киргиси келмайди... мен бу гапларни нима учун гапиряпман? Демокчиманки, черков қаровсиз ташлаб қўйилган. Хўш, ўрнига нима қуришди?

— Тушунмадим, Георгий ота...

— Нимасига тушунмайсан? Илгарилари, ўғлим, черковга келган одам тепага кўтарилиб, эшиқдан ҳовлига бошини эгиб кирарди, черков олдида бош кийимини ечарди, черков ичига шам ёқиб кетарди... Сизларга тушунтиришнинг ҳожати йўк, ўзинглар ўқиган одамсизлар, ҳаммасини мендан яхши биласизлар... Мана, бизнинг қишлоқ советини олайлик. Ярим хароба бинога жойлашган, яна ижара ҳақи тўлайди. У ерга одамлар бош кийимини ечиш у ёқда турсин, ёнбошига тупуриб, сўкиниб қиради... Менимча, қишлоқ советиникидан баланд, ундан чиройли бино бўлмаслиги керак бутун қишлоқда... Сизлар ўйлайсизларки, илгари одамларни қурби етмаганми черковдан баланд иморат қуришга? Қурби етган, аммо-лекин журъат қилолмаган!.. Бундай қилишга ҳеч кимни ҳаққи бўлмаган!.. Ҳозир-чи? Ҳозир колхозимиз раиси турадиган иморатни қишлоқ советини биносига солиштирсангиз, ҳов анови тепалик билан Қазбекчалик фарқи бор! Миятка шофёрнинг гаражи ҳам клубимиздан уч баравар катта!.. Бунақа қишлоқ советига нажот сўраб

ким боради? Ҳеч ким бормади. Нима, биз камбағал-мизми? Йўқ! Худога шукур, кишлоғимиз бадавлат, ўзига тўқ! Нон ҳам, вино ҳам, сабзавот ҳам етарли! Одамни чўчкадан нима фарқи бор? Фарқи шундаки, одам дарахнинг тепасидаги мевани териб ейди, чўчка бўлса ерга тўкилганларини ейди. Бу билан нима демоқчиман? Айтмоқчиманки, ҳар ишни ўз вақтида қилиш керак! Кечик-дингми, мева ерга тўкилдими — тамом, уни чўчка илиб кетади!.. Бир куни қишлоқ советининг раисига шартта-шартта гапирдим: «Қанақа одамсан ўзи?! — дедим, — хўжайин бўлсанг, совет ҳокимияти бўлсанг! Мундоқ жонингни койитгин, хумпар, тузукроқ бино қургин, одам қишлоқ советига яйраб-яшнаб қирадиган бўлсин!» У нима дейди денг: «Пулсиз, лимитсиз қанақа қилиб қураман?» — дейди. «Лимитинг нимаси?» «Лимит — бу фишт дегани!» Эшитяпсизларми? Фишт йўқ эмиш! Хўш, Митьканинг гаражига ёки колхоз раисининг қасрига фишт қаердан топилди?.. Хўп, фишт тополмас экансан, ҳеч бўлмаса, соқолингни олиб юргин ёки такводор одамларга ўхшаб соқол қўйгин! Тузукроқ кийингин! Токи одамлар сенга хурмат билан қарасин! Шундай қилса бўладими? Бўлади! Лекин қилмайди, баччағар! Ундан кўра қишлоқда сигиримни обрўси баландроқ. Нима учун? Шунинг учунки, сигирим ҳаммавақт ювилган-таралган, тагин саккиз литрдан сут беради! Мана сизга аҳвол! Ё нотўғри гапиряшманми? — чол сўзини тугатиб, стаканларга вино қуйди.

— Ҳаммаси тўғри, Георгий ота, — деди Бачана, — лекин ростини айтинг-чи, бирор марта шу ҳақда мажлисда гапирганмисиз?

— Гапирганман бир марта...

— Қачон?

— Ёшнинг неччида?

— Қирқда.

— Унда мен ўттиз ёшда эдим, гапириб балога қолганман. Сал бўлмаса...

— Ҳозир замон бошқача, Георгий ота!

— Бошқача бўлса, ана, бошқалар гапирсин... Мен ёшимни яшаб, ошимни ошаб бўлдим.

— Ҳали яшамоқчиман, девдингиз шекилли?

— Эҳ, ёшлар, ёшлар! Ҳамма нарсани оғизда битказасизлар-қўясизлар! Ишга келганда... Дарвоқе, райкомдан-масмисан, ўғлим?

Бачана кулиб юборди.

— Йўқ, Георгий ота, мен ёзувчиман, газета муҳарририман.

— Муҳаррир? Жуда соз. Мана шуларни газетангда ёзиб чиққин!

— Ёзаман ҳам!

— Қийиндир-ов...

— Нега энди? Георгий Тушмалишвили шундай фикрда, деб ёзаман.

— Ҳаммасини менга ағдармоқчимисан? — чолнинг капалаги учиб кетди.

— Йўр-е! Қисман унинг фикрига қўпиламан, дейман.

— Қисманми?

— Ҳа.

— Демак, фикримга тўла қўпилмайсан?

— Йўқ.

— Ярмига-чи?

— Ярмига қўпиламан.

— Майли, ярмини ёз.

— Албатта, ёзаман!

— Омон бўлсак, кўрармиз, — деди Георгий ота ишонқирамай ва Марияга мурожаат қилди: — Ёзадими?

— Ёзади! — кулиб жавоб берди Мария.

— Дарвоқе, сўрагани айби йўқ, сизлар бир-бирларингизга ким бўласизлар? — деб қолди бирдан Георгий ота.

Мария бу саволни кутмаган эди, хижолат бўлиб, елкасини қисди ва нима жавоб қилай дегандай Бачанага қаради.

— Биз, Георгий ота, бир-биримизни яхши кўрамиз, бу ерга никоҳ ўқитиш учун келувдик. Кашиш йўқ экан, хайронман, энди ким никоҳдан ўтқазиб қўяди бизни? — жавоб берди Бачана кулиб.

— Кашишнинг нима кераги бор? Агар ростдан ҳам бир-бирларингизни севсангиз, ўзим никоҳлаб қўявераман, — деди Георгий ота ўрнидан туриб. — Қани, ёнма-ён туринглар-чи! Исминг нима?

— Бачана.

— Сеникини биламан — Мария.

Георгий ота чап қўлини юқорига қўтариб, ўнг қўлига вино қуйилган стаканни олди.

— Болаларим Мария билан Бачана! Илоҳим, тонги шабнам умр йўлларингизга тўшалган беғубор пояндоз, кўкдаги офтоб — бошларингизга гултож, мана бу кўҳна

черков билан она-Ер — муҳаббатингизга безавол гувоҳ бўлсин. Мен, Георгий Тушмалишвили, бақавли олло таоло Нух пайгамбарни сийлагандай, сизларга оқ фотиҳа берман. Ўзларингдан кўпайинглар! Фарзандларингиз юртимизни шухратига шухрат кўшсин! Муҳаббат бир умрлик йўлдошингиз бўлсин! Ҳамиша ёри вафодор, аччиқ-чучук кунларда бир-бирларингизга мадақкор бўлинглар! Омин!... Мени тўйга айтиш ҳам эсларингдан чиқмасин!

Георгий ота стаканни охиригача бўшатди-да, оғзини енгига артиб, Мария билан Бачананинг ёнига келди ва уларни навбатма-навбат чўлпиллатиб ўтди.

— Қани, энди бирорта кашин Георгий Тушмалишвилидан яхшироқ никоҳ ўқийман деб мақтаниб кўрсинчи! — деди у хахолаб ва кўкрагига бир уриб қўйди.

— Раҳмат сизга, Георгий ота! — чолга миннатдорлик билдирди Бачана. Мария эса бошини қуйи эгганча индамай турарди.

— Болаларингиз бири биридан чиройли бўлади! Кўпайтираверинглар! — Георгий ота сумкасини қўлига олди.

— Кетяписизми? — деди афсусланиб Бачана.

— Бормасам бўлмайди, молларим колхоз экинига кириб кетса, қоровулдан балога қоламан!.. Хайр, болаларим! Яна йўлинглар тушса, мени кидириб топинглар, мен шу атрофда бўламан.

— Хайр, Георгий ота! Омон бўлинг. Кимки — хоҳ эркак, хоҳ аёл — мана шу кимсасиз жойда сизга ҳамдарду ҳамнафас бўлса — ниятига етсин! — Бачана билан Георгий ота қаттиқ қўл қисишиб хайрлашишди. Бир неча қадам юргач, чол бирдан орқасига қайрилиб, ўпкалагандай қичқирди:

— Сен-чи, Мария, мендан хафа бўлдингми? Ё никоҳни ёмон ўқидимми?

Мария турган жойидан ўкдай отилиб, Георгий отанинг ёнига чошиб борди-да, унинг бўйнига осилиб, соқол босган юзидан ўпа кетди. Кейин худди шундай шитоб билан бурилиб, черковга қараб югурди.

Бачана Георгий отанинг орқасидан бир оз қараб турди-да, Мариянинг изидан борди.

Мария стол ёнида тиз чўккан эди. Биби Марям сура-ти каршисида учта шам ёниб турарди.

Бачана аёлниги пичирлашига анча вақт кулоқ солиб турди. Сўзларини эшитмаса ҳам Мариянинг тиловат қилаётганини тушунди. Кейин фикимланган уч сўмлик ёнига

астагина ўн сўм ташлади-да, оёқ учида юриб черковдан чиқиб кетди.

17

Бачана купега кирганида у ерда икки йўловчи ўтирар ва нима ҳақдадир қизгин бахслапишарди. Улардан бири қишлоқдан эканлиги яққол кўриниб турарди, иккинчиси, ёшроғи эса шаҳарлик йигит эди. Бачана улар билан саломлашди, сумкасини юкхонага жойлади-да, газета ўқишга тутинди. Унинг кўзи газетада бўлса ҳам қулоғига буларнинг суҳбати эшитилиб турарди.

Қишлоқлик киши овозини кўтариб гапирарди:

— Йўқ, ҳурматли Роланд, бизга милтиқли киши билан йиғлаб турган она керак эмас! Бизга шундоқ ҳайкал ясаб берингки, ҳар қандай тошбағир одам кўрганда ҳам юраги эриб кетсин!

— Унақа бўлса, Леонардо да Винчи ёки Микеланжелони қидиринг, ҳурматли Хута! — жавоб қайтарди йигит.

— Марнеулидаги «Бўлажак қаҳрамонлар» ҳайкалини ясаган киши ҳам Микеланжело эмас! Аммо қанақанги ҳайкал ясаб қўйинг! Қилич кўтарган икки нафар яланғоч болакайни кўрганда, ишонинг, кўзимдан ёш чиқиб кетди! Сиз ҳам шунга ўхшаган бирор нарса ясаб беринг, мана бизнинг Леонардо да Винчимиз деб бошимизга кўтарайлик!

— Хайронман... Эскизимни кўриб, ўзингиз маъқуллаган эдингиз-ку, ё нотўғрими? — деди хафа бўлиб йигит.

— Тўғри, маъқуллаганман, лекин сиз ўшанда уни қайта ишлашга ваъда бергансиз, шунинг учун маъқуллаганман. Акс ҳолда, сизга ҳақ тўламаган бўлардик... Ваъда бергандан кейин устидан чиқиш керак!.. Милтиқ билан кўз ёшларининг бизга кераги йўқ!..

— Қуриган дарахтларга осилган қўнғироклар керак эмас! Арслонга миниб турган яланғоч ўспирин керак эмас! Яраланган бургут керак эмас! Этиги билан илоннинг бошини эзфилаётган солдат керак эмас! Нима керак сизга ўзи? — Роланд қўлларини икки томонга ёзди. — Ватан уруши ва ҳалок бўлган жангчилар мавзуини яна қандай тасвирлаш мумкин?!

— Уруш пайтида неччи ёшда эдинг? — сўради Хута.

— У пайтда мен умуман йўқ эдим! — жавоб берди Роланд.

— Ха, баракалла. Мана шуни тасвирла!
— Нимани? — Роланд тушунмади.
— Уруш деган нарсани билмаслигингни-да!
— Ҳазиллашяпсизми?
— Ҳазили йўқ... Яқинда кенжа неварам Хута фронт-да кийиб юрган каскамни топиб олиб... биласанми нима кипти... ичига сийипти, ярамас! Қўлючини узиб олай дедим, кейин қилмишимдан ўзим уялдим... Кечаси билан ухлаёлмай чиқдим!..

— Кечирасизу ер юзида бунақа ҳайкал йўқ... Умуман, бирорта ҳайкалтарош келиб, сизга маккажўхори экишни ўргатганми? Бўлганми шунақа ҳодиса?

— Бунақа ҳодиса бўлган эмас, лекин маккажўхорига ақли етадиган ҳайкалтарош бўлса, нима учун ундан ўрганмаслигимиз керак! Нима дедингиз, биродар? — Хута бирдан Бачанага мурожаат қилиб қолди.

Бачана газетани бир четга қўйди.

— Узр, нима гаплигига тушунмаяпман, — Бачана ёлгон гапирди. Баҳслашаётган томонларнинг ҳеч қайсиси орқага чекинмаслигини у тушуниб турарди, шунинг учун аралашгиси келмади.

— Гап шундаки... — Роланд сўзга киришиб кетди, — мен булардан буюртма олган эдим... Яъни, колхоздан. Сакициаодаги колхоздан... Бу киши хурматли Хута Шелия — колхоз раиси... Улуғ Ватан урушига баришланган мемориал яратишим керак эди... Иш бошланиб, олинган пул сарф қилиб бўлинган пайтда янги вариантни талаб қилишяпти! Бу қанақаси, ахир?! Булар ажратган маблағга ундан ортигини куриб бўлмайди! Марҳамат, пул беришсин — мен уларга Эйфель минорасини куриб берайин! Ҳаммаси пулга боғлиқ! Леонардо да Винчи ҳам азбаройи шу пулни деб, дунёдаги энг палид одам Чеваре Борджиа билан ҳамкорлик қилган. Биласизларми, у одам тукқан онасини ҳам, синглисини ҳам...

— Бўлди! Бас қил! — Хута олдидаги столчага ёпишди.

— Нима гап? — сўради Роланд ҳайрон бўлиб.

— Бунақа сўзларни оғзинга олма! — деди Шелия ўзини аранг босиб.

— Қанақа сўзларни?

— Шунақа сўзларни! Ватан уруши ҳақида гап кетганда нопок нарсалар тўғрисида гапириш у ёқда турсин, ҳатто ўйлаш ҳам гуноҳ!

— Нима дедим, ахир? — Роланд қизариб кетди.

— Айтолмайман, сен ҳам гапирма! — Хута сигарета тутатди.

— Кечиринг! — Роланд ўрнидан туриб, купедан чиқиб кетди.

— Хурматли Хута, — мурожаат қилди Бачана раисга, — ростдан ҳам мемориалга кам маблағ ажратилган бўлса, у бечора ҳам нима қилсин?

— Исм-фамилиянгиз нима, биродар?

— Бачана Рамишвили.

— Гап пулдами, хурматли Бачана? Биз ундан баҳайбат иншоотни талаб қилаётганимиз йўқ... Майли, кичкина бўлса ҳам, яхши мемориал бўлсин, деярмиз, тиллани рангига қараб эмас, тозалигига қараб баҳолашади!

— Балки урдасидан чиқолмаётгандир? Бошқа одамга буюра қолинг! — маслаҳат берди Бачана.

— Шунақа денг! Халққа нима деб жавоб бераман! Пул сарфлаб қўйилган-ку!.. Ўзини қишлоққа олиб кетяпман, қани нима хунар кўрсатаркин! Бари бир айтган нарсамизни қуриб беришга мажбур қиламан! Йўқ, дейдиган бўлса, чойзорга юбориб, бурнини ерга ишқаб, эшакдай ишлатаман! Олган пулини қайтармагунча қўймайман! Ҳе, бунақаларни кўпини кўрганман. Ҳатто Тараси Дараселиянинг ўглини ҳам попугини пасайтириб қўйганман у ёғини сўрасангиз... Эҳ-хе, қанақа бола эди-ю, ерга урсанг, осмонга сапчирди!.. — Хута Шелия ўша воқеани эслаб кулимсираб қўйди ва Бачанага сигарета тутди. Бачана сигаретани олди-ю, аммо чекмади.

— Сизга қанақа мемориал керак ўзи? — сўради у.

— Шундоқ бўлиши керакки, ҳайкалнинг ёнидан ўтган одам, бу нима деб сўрамасин, ўз-ўзидан, беихтиёр тўхтаб, ўйга толсин. Бизга мана шунақа мемориал керак!

— Ҳа, ҳақиқатан ҳам оғир вазифа! — деди Бачана кулиб.

— Тўғри, оғир. Лекин осонини ҳам кўрганмиз! Яқинда чорвачилик фермаси қурдик. Бир рассомни қақириб, бионинг ичини безаб беришни илтимос қилдим. Нима қилпти, денг? Бутун деворга чўчка, ситир, қўй, эчкиларни расмини солиб ташлапти. «Нима ўзи бу?» — десам: «Уй ҳайвонларини танимайдиган колхоз раисини энди кўришим!» — дейди. «Ҳо, баччағар, бино ичидаги ҳайвонлар етмагандай, тагин расмини ҳам деворга чизасанми?!» — деб роса сўқдим. «Нимани чизай бўлмаса?» — деб сўраган эди: «Олдин чизганларингни ўчирасан, — дедим, — у ёғини кейин гағлашамиз!»

— Хўш, кейин нима бўлди?

— Нима бўларди... Қип-яланғоч бир бола билан кизалоқнинг суратини чизишни буюрдим. Уларнинг қўлида биттадан стакан. Ям-яшил ўтлоқ. Турфа хил гуллар. Яйловда бир сигир ўтлаб юрипти. Болакайлар стаканларини чўзганча сигирдан сут сўрашяпти. Шу, холос.

— Сигир нима деб жавоб беради? — сўради кулиб Бачана.

— Аввал менга ўт опкелинглар, кейин сут бераман, дейди сигир! — Хута ҳам кулиб жавоб қайтарди. — Лекин расм зўр чиқди. Биласизми, баъзан атайлаб шу расмни томоша қилгани бораман. Қўлингдан келар экан-ку, хумпар! Нима қиласан, Леонардо да Винчини аралаштириб! Майли, кўнглинг буюрганидай қилиб чиз, аммо-лекин, мен хоҳлаган нарсани тасвирлаб бер. Ё гапим нотўғрими, ҳурматли Бачана?

— Эҳтимол, тўғридир... Лекин рассомнинг ҳам ўз мулоҳазалари бўлиши мумкин... Санъат — мураккаб нарса...

— Мен ҳам шунга айтияпман-да! Санъат ҳақида гапиряпман... Сигирнинг суратини солишдан осон нарса борми! Буни менга иккинчи синфдалигимдаёқ, Антон Гугунава ўргатган. Расм ўқитувчимиз... Ўзи сигирни суратини чизганда оғзимиз очилиб қоларди, чунки ростакан сигирга ўхшатворарди, бориб соғиб олгинг келарди! Энди манови... Роланд бўлса... Милтиқ кўтарган киши дегани деган! Агар менга милтиқ кўтарган киши керак бўлса, тирик бир одамни турғизиб қўйиб, қўлига ҳақиқий милтиқ ушлатиб қўя қолардим! Қишлоқда бекорчилар оз дейсизми! — Хута сигарета буруқсатди, Бачана ҳам чека бошлади.

Йўлақда туриш жонига тегдими ёки хафагарчилиги тарқалдими, Роланд купега қайтиб кирди-да, индамай жойига ўтирди.

— Ҳа, нима гап, ўғлим, хафа бўлдингми? Ёмон гап гапирганим йўқ-ку! — Хута қабарган кафти билан Роланднинг бошини силади, кейин Бачанага қараб, давом этди: — Ҳозирги ёшлар тайёрига ўрганган! Ўғлим мактабни битириб, иккита боласи бор аёлга уйланди! Ҳатто шу ишни ҳам ўзи қилгиси келмади! Дарвоқе, болалар нечта, ҳурматли Бачана?

— Уйланмаганман.

— Э-э-э, яхши бўлмапти, ҳурматли Бачана!

— Сизда-чи?

— Битта, ҳалиги айтганим... Лекин мени айбим йўқ. Хотиним раҳматлик эрта кетди. Фронтдан қайтсам, оламдан ўтган экан... Ўғлим аслида ёмон бола эмас, лекин шу масалада гапимиз сира тўғри келмайди. «Шу иккита бола сеники, аммо пуштикамарингдан бўлган эмас улар, ўзинг ҳам лоақал битта фарзанд кўришинг керак. Ҳайвон ҳам сендан дуруст! — дедим бир куни. — Ана, эқкимиз учта бола турди!» Шунақа десам, нима деб жавоб берди денг: «Эқсини ташвиши йўқ: фақат ўт ейди, кийим-кечак керак эмас унга — болаларини ҳам тайёр пўстинда туғади. Мен болаларимни қанақа қилиб боқаман, битта жинси қўлда икки юз сўмдан ортиқ бўлса!» — дейди.

— Тўғри айтипти! — суҳбатга аралашди Роланд.

— Ёнини олишини қаранг! Ўзингни нечта боланг бор? — Хута Роландга ўтирилди.

— Ёшим ўттизда, ҳурматли Хута, учта болам бор, хотиним тўртинчисини кутяпти! — жавоб берди Роланд виқор билан ва деразага қараб олди.

— Яша! — Хута қарс эткизиб, иккала кафтини уриштирди. — Мана бу бошқа гап! Қахрамон ота экансан! Сени сал хафа қилиб қўйдим, кечир!

— Ҳечқиси йўқ... — Роланд қўл силтади.

— Узр, кечир мени, ўғлим! — тақфорлади Хута.

— Э, қўйсангиз-чи... — деди Роланд хижолат бўлиб ва мавзунини ўзгартириш мақсадида Бачанага мурожаат қилди: — Қаёққа кетяпсиз, ҳурматли Бачана?

— Сухумига, командировкага...

— Омадингиз бор экан... Мазза қилиб денгизда чўмиласиз...

Бачана жилмайиб, бош ирғаб қўйди.

— Бизни ишимиз нима бўлади энди, азизим Роланд? — яна эски гапни бошлади Хута.

— Қайси иш?

— Ёдгорлик-да.

— Ҳал қилдим, ҳурматли Хута, ҳал қилдим! Фақат сиз ўйлагандай эмас, ўзим ўйлагандай ҳал қилдим! — деди Роланд зарда билан ва яна деразага қараб олди.

— Қанақа экан у? — Хута ҳушёр тортди.

— Мана бундоқ! Солдат! Бошида каска, қўлида милтик! Унга ёпиғина жувон — она ёпишиб олган! У яланг оёқ! Онанинг атрофида қўрқувдан кўзлари жавдираган тўрт нафар норасида, яланғоч бола! Ёдгорлик мана шундай бўлади! — кип-қизариб кетган Роланд, худди ёқалашишга ҳозирланган одамдай, мушгумини столчага қўйди.

— Мен сенга нима дедим! — севиниб кетган Хута ўрнидан сагчиб туриб, Роланднинг пешонасидан ўпди. — Айтдим-ку сизга, ҳурматли Бачана! Ёшларимиз дангаса бўлиб кетишган! Тайёрига югуришади! Агар сал мяяси-ни ишлатса борми, тоғни ағдаради булар! Ишонгандир-сиз энди?!

Бачанани тахририятнинг иши билан командировкадан шошилишч чақиртириб олишди.

Меҳмонхонага Марказий Комитет инструктори қўнғироқ қилди:

— Секретарнинг кўрсатмаси шу: эртага эрталаб соат ўнда унинг ҳузурига келишингиз керак!

— Нима масалада? — сўради Бачана, лекин трубкадан қисқа гудок эшитилди.

Марказком секретари билан суҳбат жуда қисқа бўлди. Тўғриси, буни суҳбат дейиш ҳам қийин — секретарь гапирди, Бачана жим қулоқ солиб ўтирди. Нима ҳам дея оларди? Ниҳоятда хунук воқеа содир бўлган эди: куппа-кундузи унинг ходими тахририят биносига пора олиб, қўлга тушган!

Кундузи соат иккига Бачана шошилишч партия мажлисини чақиртирди. Хайъат аъзолари ва тахририят ходимларидан ташқари, мажлисда Марказком инструктори билан Ички ишлар министрлигининг ҳалиги жиноятни фош этган ходими иштирок этишди.

Мажлисни партком секретари очди:

— Масалани муҳокама қилишга киришишдан олдин, мен ўртоқ Шалва Хелаядан бўлган воқеани батафсилроқ гапириб беришини илтимос қиламан.

Хелая бир йўталиб, қора галстугини тўғрилади, сўнг гап бошлади:

— Бундан икки ой муқаддам бўлимимизга тахририятнинг ходими Шота Цуладзе гражданин Калояндан пул таъма қилаётганлиги тўғрисида сигнал тушди. Бу сигналдан сал олдинроқ Калоян устидан тахририятга хат тушган экан...

— Ўртоқ Хелая, сигнал тушганига икки ой бўпти-ю, бу ҳақда менга энди гапирасизми? — деди Бачана жаҳли чиқиб.

Хелая бир оз чайнаиб турди-ю, кейин давом этди:

— Биласизми, ҳурматли Бачана, биз сигналнинг қанчалик тўғри-нотўғрилигини текшириб кўришимиз керак эди, шунинг учун ҳам сизга индамадик, подадан олдин

чанг чиқармайлик, тахририят жамоасини, қолаверса, шубҳа остига тушган одамни бекорга безовта қилмайлик, дедик.

— Хозир ўша «шубҳа остига тушган одам» камокда ўтирипти, тахририят бадном бўлди. Бу сизнингча яқшимми? — сўради Бачана.

— Ҳм... Шунақа бўлқолди... Лекин фактдан кўз юмиб бўлмайди: Цуладзе жиноят устида қўлга тушди...

— Ўрток Хелая, сиз нимадан кўпроқ манфаатдорсиз, порахўрликнинг олдини олишданми ёки айбдорни турмага тикишданми? — сўради Бачана ўзини аранг босиб.

— Ўрток мухаррир, мен сизни жудаям ҳурмат қиламан, лекин нима сабабдан порахўр ходиминингизни ҳимоя қилаётганингизга тушунолмаяпман? — деди Хелая.

— Мендан бошқа ким уни ҳимоя қилади? — таажубланди Бачана.

— Бегуноҳларни ҳимоя қилиш керак!

— Цуладзе қанчалик айбдор бўлмасин, сиз нотўғри иш тутгансиз!

— Ўртоқлар, назаримда, сизлар мени ахборот бериш учун таклиф қилгансизлар. Агар Цуладзенинг ўрнига партиядан мени ўчириш ниятларингиз бўлса, тўғриси айтиб қўя қолинглар! — деди Хелая хафа бўлиб.

— Кечиринг, мен сал қизишиб кетдим...

Хелая папкасини очиб, ундан бир варақ қоғоз олди.

— Мана, тахририятга, сизнинг номингизга келган имзосиз хат, Бачана Акакиевич.

— Сизнинг қўлингизга қанақа қилиб тушиб қолди?

— Цуладзенинг ёнидан чиқди. Порани олиб бўлгандан кейин у бу хатни Калояннинг кўзи олдида йиртиб ташлаши керак экан.

— Бу ёққа беринг-чи!

Бачана қўлини чўзди.

— Марҳамат! — Хелая хатни узатди.

— Овоз чиқариб ўқинг, илтимос, — деди хайъат аъзоларидан бири.

Бачана хатга кўз ташлади-ю, уни дарров таниди, чунки хатнинг тепасида ўзининг ёзуви ва имзоси бор эди. Мактуб қисқа бўлиб, қатта-қатта босма ҳарфлар билан ёзилган эди. Қаттиқ асабийлашганидан Бачана хатни ўзи ўқиёлмаслигини тушуниб, уни партком секретарига узатди:

— Ўқи!

«Хурматли мухаррир! — деб ёзилган эди мактубда.

— Урбнели кўчасида бемаза ишлар содир бўляпти. 571-уйда яшовчи Гойоз Константинович Калоян (магазин мудир) ва ўша уйда турувчи унинг ўйнаши Ксения Гавриловна Вартагова (ўша магазин кассири) Калояннинг хотини Лили Герасимовна Аманатидзени ўлдириш мақсадида унинг овқатига турли пайтларда, турли миқдорда, турли-туман заҳарли моддаларни қўшиб беришмоқда, ҳозирги пайтда аёл шўрлик заҳарланиб, касалконида ётибди. Хурматли муҳаррир! Қачонгача беҳаё террористлар она-Еримизни таҳқирлашади?! Қачонгача бу кабиҳ иш ёпирлигича қолади?! Шопилиш керак! Ўткир каламингиз билан бу ахлоқсиз қотилларни фош қилиб ташлагингизни сўрайман. Хурмат ила — Гуманист».

— Хатда муҳаррирнинг резолюцияси борми? — сўради хайъатнинг ҳалиги аъзоси.

Секретарь ўкиди:

«Ўрт. Ш. Цуладзе. Хатни Ички ишлар министрлигига жўнатишингизни сўрайман. Б. Рамишвили».

Орага жимлик чўкди. Бачана секретардан хатни олиб, Хелаяга қайтариб берди.

— Цуладзе хатни Министрликка жўнатмаган! — деди Хелая таъкидлаб.

Бачана индамади. У ҳаммасини тупунган, воқеанинг бундан кейинги ривожини ҳам кўз олдига келтириб бўлган эди. Хелая эса гапида давом этарди:

— Шота Цуладзе хатни Министрликка жўнатмаган. Ўзи Калояннинг уйига бориб, уни хатнинг мазмуни билан таништирган. Калоян, табиийки, ҳаммасини қатъиян рад этган. Вартагава ҳам хатдаги фактларни бўйнига олмаган. Шунда Цуладзе, тахририят бу ишни шундоқ қолдиrolмайди, дегану чиқиб кетган. Калоян шармандагарчиликдан кутулиш учун Цуладзегга беш юз сўм таклиф этган, хатни йўқ қилиш шарти билан, албатта. Цуладзе кўнмаган. Калоян яна шунча ваъда қилган. Цуладзе эса икки минг сўм сўраган. Шунча пул, афтидан, Калоянга оғирлик қилган бўлса керак, у бизга мурожаат этди. Хатида, тахририят ходими Цуладзе пул ундириш мақсадида мен билан ходимимга тухмат қиялпти, деб ёзган... Дарҳол оператив группа ажратилди, Цуладзегга бериш учун Калоянга икки минг сўм пул тутқазилди. Пуллар, албатта, ҳалигидақа эди... Цуладзе эса кузатув остига олинди.

Хелая папкасидан яна бир қоғоз чиқазиб, давом этди:

— 17 сентябрь кундузи соат 3 да «Паҳлавон» универ-

маги жойлашган бинонинг 2-йўлагига Калоян билан Цуладзе учрашишди. Калояннинг айтишича, Цуладзе пулни олмаган. Мухаррир, ишни текшириб, газетада материал эълон қилинлар, деб талаб қиляпти, деган.

— Кечирасиз, хурматли Шалва, Калояннинг сўзлари ҳақиқатдан йироқ эканлигини билармидингиз? — сўради тахририятнинг масъул котиби.

— Йўқ, у пайтда мухаррир резолюция қўйган хат қўлимизга тушмаган эди.

— Демак, шу пайтгача мухаррирнинг ўзи ҳам шубҳа остида бўлган?

— Йўқ, мутлақо ундай эмас. Ахир Цуладзе, ишни текшириб кўришни айнан мухаррир талаб қиляпти, деган-ку.

— Сизнингча, Цуладзе нима учун бундай йўл тутдикин?

— Нарҳини ошириш учун.

Масъул котиб жим бўлиб қолди. Хелая давом этди:

— Орадан ўн кун ўтгач, экспериментни яна қайтардик. Бу гал Тошбақа кўли яқинида, этнографик музей биноларидан бирида, очиқ жойда учрашув тайин қилинди. Цуладзе яна пулни олмаган, тагин ўша баҳонани қилган... Лекин, хатни Ички ишлар министрлигига жўнатмасликка мухаррирни кўндиришга уриниб кўраман, деб Калоянга ваъда берган. У ёғига Калояннинг ўзи югуриши керак бўлган, албатта... Йигирма еттинчи октябрда, мухаррирнинг командировкада эканлигидан фойдаланиб, Цуладзе дадилроқ ҳаракат қилади, деган мўлжал билан экспериментни такрорладик. Тахминимиз тўғри чиқди. Эрталаб соат ўнда, тахририят биносига Цуладзе Калояндан пулни олди!

— Ишоти борми? — сўради Марказком инструктори.

— Бор. Цуладзедан пул қайтариб олинди. У айбига иқрор бўлди. Лекин кеча аввал берган кўрсатмасидан тониб, пулни қарзга олганман, деб туриб олди. — Хелая папкасини ёпди.

Бачана бу гаплардан хангу манг бўлиб, миқ этмай ўтирарди.

— Хурматли Шалва, — деди у ниҳоят тилга кириб, — гапингизга қараганда, Цуладзе пулни олишдан икки марта бош тортиб, фақат Калоян билан учинчи марта учрашгандагина олган. Айтинг-чи, ўша экспериментни уч марта такрорлашнинг нима зарурати бор эди? Балки, у эс-хушини йигиб олгандир, хатосини тушуниб,

жиноятга қўл уришдан воз кечгандир? Бу томонини ўйла-мадингизми?

— Сиз бизнинг ишямизни билмайсиз, шунинг учун бу масалага нукул олижаноб туйғулар билан ёндошяп-сиз. Лекин иш сиз ўйлаганчалик эмас. Агар Цуладзе аввалбошданок Калоян билан савдолашмаганда эди, эҳти-мол, биз унинг виждонли одам эканлигига ишонган бўлар-дик. Лекин у кўпроқ пул олиш мақсадида ишни атайлаб орқага судраган!

— Ахир Калоян биринчи учрашувдаёқ айтган пули-ни олиб келган-ку? Нима учун Цуладзе олмаган?

Хелая ўтирган жойида бир қимирлаб қўйди.

— Хар ҳолда, Цуладзе кўпроқ пул олмоқчи бўлган. Шунинг учун ҳам уч марта синаб кўрдик.

— Синаш деганда сиз нимани тушунасиз — билмади-му, лекин бу — йўлдан уриш, менимча.

— Бизнинг мақсадимиз жиноятчиликка қарши кура-шишдан иборат! — деди қатъий Хелая.

— Мен мақсадингиз йўлдан уриш эмас, фош қилиш, деб ўйлардим! — жавоб берди Бачана. — Агар ўз вак-тида шуни менга маълум қилганингизда, мен Цуладзени ишдан ҳайдардим, жиноятнинг ҳам олди олинган бўлар эди.

— Ҳурматли Бачана, порахўрларнинг бошини силаб ўтиришга вақтимиз ҳам, имкониятимиз ҳам йўқ!

— Калоян-чи?

— Калояннинг иши билан бошқа группа шуғулла-няпти... Агар имзосиз хатдаги фактлар тасдиқланса, унинг ҳоли нима бўлишини биласиз...

— Ахборотингиз учун ташаккур, ҳурматли Шалва! — деди Бачана ўрнидан туриб. Хелая ҳамма билан хайрла-шиб, кабинетдан тез чиқиб кетди.

— Хўш, нима дейсизлар, ўртоқлар? — партком сек-ретари ўтирганларга мурожаат қилди.

— Мумкинми? — мухаррир ўринбосари қўлини кўтар-ди.

— Марҳамат!

Ўринбосар ўрнидан туриб, олдидаги қозонларни тит-килади. Афтидан, сўзга чиқишга олдиндан тайёрланиб юрганга ўхшайди, лекин бари бир қаттиқ ҳаяжонда эди.

— Мажлисимизда Марказий Комитет вакили ишти-рок этипти, бинобарин, коммунист сифатида ҳамма нар-сани очиқ-ойдин гапиришга мажбурман. Бугун биз Цу-ладзени партия сафидан ўчирамиз, албатта, лекин унинг

мухарриримиздай оғайниси ва кучли ҳомийси бўлмаганда, бу ишни анча илгарирок қилган бўлур эдик... Цуладзе совет журналисти деган мукаддас номга доғ туширди! Бутун тахририятимиз жамоатчилик кўзи олдида шарманда бўлди! Шунинг учун яна такрорлайман: юз берган воқеа учун бутун масъулият ўртоқ Рамишвили зиммасига тушади. Рамишвили оғайниси Цуладзени тахририятга ўзи ишга опкелди, гарчи ҳеч қандай хизматлари бўлмаса ҳам, охириги кунга қадар уни ҳимоя қилиб келди, агар сезган бўлсаларингиз, бутун ҳам унинг ёнини олмоқчи бўляпти... Фақат мухаррирининг мана шунақа «тарбиявий» фаолияти туфайлигина биз ҳозир мум тишлаб ўтирибмиз... Хўш, Цуладзе ким ўзи?! Ёмон ўртоқ, — лекин мен унинг ўртоқлари сафида бўлмаганман, — ёмон фарзанд, ёмон ака, ёмон ота, лаёқатсиз адабиётчи, қолаверса, энг муҳими, порахўр! Мана сизга Цуладзенинг ҳақиқий қиёфаси! Мен унинг тахририятга ишга келишига ҳаммавақт қарши бўлганман, борди-ю, мен мухаррир бўлганимда у бу ерга қадамини ҳам босмас эди... Цуладзенинг порахўрлиги ҳақида ўз вақтида Марказий Комитетга ҳам, Ички ишлар министрлигига ҳам хабар қилганман. Бинобарин, ҳар қандай жавобгарликни бўйнимдан соқит қилиб, масъулиятни батамом ўртоқ Рамишвили зиммасига юклашни талаб этаман.

Ўринбосар чўнtagидан оппоқ рўмолчасини чиқазиб, терлаб кетган бўйни ва пешонасини артди, кейин тахи бузилмаслиги учун, бармоқ учлари билан шимининг почаларини авайлаб кўтариб, жойига ўтирди.

Ўринбосар гапирар экан, Бачананинг кўз олдидан студентлик йиллари ўтди. У ўзи, ҳозирги ўринбосари ва Цуладзенинг бир тўғаракка қатнаб юрган пайтларини, университет клубидаги йиғилишларни, «Фан» ресторани» деб аталмиш студентлар ошхонасида сўнгги бурда нонни бўлишиб еганларини, Удзо ва Шиомгвиега¹ экскурсияга боришганини, учовлари бир қизни яхши кўриб юрган онларини эслади... Шуларни эслади-ю, бирдан ўпкаси тўлиб, йиғлагиси, йиғлаганда ҳам буларни ёшлагидан биладиганларнинг ҳаммаси эшитадиган қилиб, ўкириб-ўкириб йиғлагиси келди...

- Яна ким гапирди? — сўради партком секретари.
- Ўртоқ Гивига саволим бор? — деди адабий ходим.

¹ У д з о, Ш и о м г в и е — Тбилиси яқинидаги қадимий ибодатхоналар.

— Қанақа савол? — ажабланди ўринбосар.

— Хозиргина Цуладзенинг порахўрлигини билардим, дединг. Неччи йилдан бери билардинг буни?

— Беш-олти йилдан бери, — жавоб берди ўринбосар ўйлаб ўтирмай.

— Шунақа экан, нега ўтган йили унга партияга кириш учун тавсиянома ёзиб бердинг?

Ўринбосарнинг ранги оқариб кетди, қуруқшаган лабларини ялаб, гудранди:

— Буни масалага алоқаси йўқ... Биринчидан, кимга қачон тавсиянома берганимни эслаёлмайман. Иккинчидан, партияга киришга ва чег элга боришга тавсияномалар одатда расмийт юзасидангина берилади...

— Гиви Давидович, жиддий гапиряпсизми ёки ҳазиллашяпсизми? — сўради Марказком инструктори хайрон бўлиб.

— Нима, партияга кимларни тавсия қилганингизни ўзингиз эслай оласизми? — ўз навбатида савол ташлади унга ўринбосар.

— Албатта! Бўлмасам-чи! — инструктор қўлларини икки томонга ёзди.

— Менда савол бор, — деди партком секретари. — Айтайлик, Цуладзегга қачон тавсиянома берганингизни эслолмайсан. Лекин нима учун, унинг порахўр ва муттаҳамлигини билга туриб, бир ой муқаддам у билан бирга командировкага бординг.

— Муҳаррирнинг топширигини рад этолмайман-ку!

— Муҳаррирни аралаштирма! У пайтда муҳаррир отпускарда эди! Ўзингга ҳам, Цуладзегга ҳам командировка қоғозини ўзинг ёзгансан!

— Тўғри, бирга борганман, ноҳўя хатти-ҳаракат қилишга йўл қўймаслик учун бирга борганман! — Ўзини оқлашга уринди ўринбосар.

Адабий ходим хаҳолаб кулиб юборди. Секретарь қалами билан столни тақиллатди.

— Яна битга савол, — сўз олди хайъат аъзоси. — Гиви Давидович, Цуладзенинг ноҳўя хатти-ҳаракатлари тўғрисида ўз вақтида Марказкомга ва Ички ишлар ми-нистрлигига хабар қилганман, дедингиз. Бу ташкилотлар сизнинг сигналнингизга нима учун эътибор бермаганлигини қандай тушуниш мумкин?

— У пайтда эски раҳбарлар эди!.. Уларнинг қўпчилиги ҳозир олдинги лавозимларида ишлашмайди, айримлари эса оламдан ўтиб кетган.

— Нега янги раҳбарларга айтмадингиз?
— Бунақа саволни нима кераги бор? — деди ўринбосар зарда билан.

— Шунинг учун керакки, азизим, янги раҳбарлар ҳам шу ишлардан хабардор бўла туриб, эътибор беришмаган бўлса, бизнинг гуноҳимиз маълум даражада енгиллашади. Мана шунинг учун керак! — жавоб берди ҳайъат аъзоси.

— Менинг ҳеч қандай айбим йўқ ва бировнинг химоясига муҳтож ҳам эмасман! — чўрт кесди ўринбосар.

Музокара давом этарди. Ҳамма юз берган воқеадан қаттиқ таассуф билдирар ва Цуладзени партиядан ўчиришни яқдиллик билан талаб қиларди.

Навбат Бачанага келди. У ўрнидан туриб, ниҳоятда хотиржам, лекин титроқ овозда сўз бошлади:

— Дўстларим, бу ерда айтилган гапларнинг деярли ҳаммаси — ҳақ гаплар. Шота Цуладзе — менинг дўстим, болалигимиздан бери дўстимиз у билан. Университетда бирга ўқиганмиз, Ваке ва Верёда бирга сайр қилганмиз... У ҳаммавақт ҳақиқий ўртоқ, фарзандларига меҳрибон ота ва падару волидасининг баодоб ўғли бўлган... Мен уни дўстим бўлгани учун эмас, зукко инсон ва ниҳоятда талантли журналист бўлгани учун таҳририятга таклиф қилганман... Лекин унга таъсир кўрсатишга, унинг ҳатти-ҳаракатини кузатиб, кўз-қулоқ бўлиб туришга менда тажриба ҳам, қобилият ҳам, обрў-эътибор ҳам етишмаганга ўхшайди... Очигини айтсам, Цуладзенинг қилган ишини мен унинг табиатига зид нарса деб биламан. Жавобгарликдан қочмоқчи эмасман. Ўринбосаримнинг фикрига қўпиламан — бутун масъулият менинг зиммамга тушиши керак, мен бунга тайёрман...

Бачана аста жойига ўтирди-ю, сув сўради...

... Оғрик ўнг елкадан бошланди. Кейин аста-секин кўкракка сурилиб, чап сийнанинг аллақайси бир тубига жойлашиб олди. Сал ўтмай, кимнингдир қабарган, дағал бармоқлари кўкрак қафасини ёриб кириб, юракка чангал урди-ю, уни худди бир бош узумни эзғилагандай аёвсиз эзғилай бошлади. Эзғилаганда ҳам пошмасдан, ҳафсала билан эзғилай бошлади: бир-икки, икки-уч, уч-тўрт... Ниҳоят, обдон мижикланган юракда бир қатра ҳам қон қолмагач, яна ўша қўллар уни бамайлихотир улоқтириб ташлади...

Ўша куни ҳазрат Иорамнинг олдига бир одам келди. Уларнинг суҳбати қисқа, ноаниқ ва даҳшатли бўлди.

— Ҳазрат, — деди ҳалиги одам салом-алиқдан сўнг, — ўша кеча ҳаётингизни сақлаб қолган дўстларингиз, агар уларнинг исм-шарифларини унутсангиз, сиздан бағоят миннатдор бўлишадил!

Нотаниш киши Бачанага орқа ўтириб ўтирганидан башараси кўринмасди. Аммо ҳазрат Иорамнинг чехрасига қараб, келган одамнинг жиноятчи эканлигини Бачана дарров фаҳмлади.

— Хочни ҳам унутишим керакми? — сўради ҳазрат Иорам.

— Адресни ҳам!

— Лекин адресни «Тез ёрдам» билади, — деди ранги оқариб кетган руҳоний.

— «Тез ёрдам» сизни кўчадан олиб кетган, у ёққа эса автоматдан кўнғироқ қилишган.

— Бундан чиқди, ҳаммаси олдиндан режалаштирилган экан-да?

— Ҳа.

— Хоч-чи? — такрор сўради ҳазрат Иорам.

— Хоч-почингизни билмайман.

— Биласиз!

— Сизга айтган гапларимдан бошқа нарсани билмайман!

— Сизнингча, шаҳар бедарвоза экан-да? — захарханда қилди руҳоний.

— Йўқ, нега энди, ҳазрат, шаҳарни дарвозаси бор, пўлат дарвозаси бор!

— Ўша аблаҳдан хочни қанчага сотиб олдингиз? — ҳазрат Иорамнинг овози титраб кетди.

— Гапнинг очиги: хоч ҳақидаги сўзларингизга тупунмаяпман. Агар бу касаллик белгиси бўлса, сизга ёрдам беролмайман. Борди-ю, хоч сотиб олиш ниятингиз бўлса, ёки аксинча, уни сотмоқчи бўлсангиз, тўғриси айтиб қўя қолинг, ёрдам беришим мумкин. Тортинманг, биз пулнинг бетига қарамайдиган одамлармиз...

— Биз деганингиз ким? — сўради ҳазрат Иорам.

— Биз! — қисқа жавоб қилди нотаниш киши.

— Ўзингиз кимсиз?

— Мен ўртада турган одамман.

— Сиз билан гаплашишни хоҳламайман!

— Мен ҳам...

— Унақа бўлса, хайр...

— Қайта учрашишимиздан фойда йўқ, деб ўйлайман. Шунинг учун сиз билан хайрлашаман... — Нотаниш киши ўрнидан турди.

— Қўрқитмоқчи бўляпсизми мени? — деди ҳазрат Иорам, лекин ҳозирнинг ўзидаёқ қўрқиб кетгани овозидан сезилиб турарди.

— Йўқ, огоҳлангириб қўйяпмиз!

Бачана ўзига мутлақо тушунарсиз, ғалати бу суҳбатга шу пайтгача индамай қулоқ солиб ётган эди, аммо нотаниш кишининг охириги гапидан қони қайнаб кетди.

— Йигитча, илтимос, бу ёққа келинг! — деди у. Бачана бу сурбет одам билан гаплашиш иштиёқида эмас, балки унинг башарасини эслаб қолиш ниятида шундай деди. Нотаниш киши шопмасдан Бачана томонга юзини бурди ва сохта мулоимлик билан:

— Менга гапиряпсизми? — деб сўради. Унинг овози истеҳзога тўла эди.

Бачана титраб кетди. Нотаниш кишининг башараси йўқ эди! Бир караганда ҳамма аъзолари жой-жойида тургандай — кўзи, қулоқлари, бурни, лаблари, яяги... ҳаммаси бор. Лекин, шунга қарамай, бу одам киёфасиз эди, унинг юзида на бирор ифода, на бирор маъно бор эди. Бачана бундай одамни эслаб қолиш мумкин эмаслигини, бунақа нусхалар ўзларига керакли одамни ўзлари кидириб топишларини тушунди. Шунга тушунди-ю, кўзларини бир лаҳзага юмиб, бу антиқа одамнинг киёфасини хаёлида тиклаб кўришга уринди, аммо уддасидан чиколмади — нотаниш кишининг шаклу шамойили худди арвоқдай ройиб бўлган эди.

Бачана кўзларини қайта очганида, у палатадан чиқиб кетган эди.

— Ким у? — сўради Бачана тили айланмай қолган руҳонийдан. — Юзи бу қадар маъносиз одамни умримда биринчи кўришим!

— Одам эмас у. Арвоқ у...

Ҳазрат Иорамни касалхонага ётқизиб қўйган дард, ҳисоб бўйича, иккинчи инфаркт эди. Муҳтарам китобхон, бу офир дард Ортачала черковининг нозирини ўлмас «Декамерон»ни ўқиётган пайтида ёки авлиё Даниил томонидан авлодларга қолдирилган Валтасар саройидаги

базм тавсифини қилаётганида қулатипти, деб зинҳор ўйла-масин.

Ҳазрат Иорам ўзи учун мутлақо қутилмаган воқеа-нинг қурбони бўлди.

1970 йили Парижда муҳожирликда яшаётган грузин князи Саурмаг Амиреджиби 90 ёшида вафот этди. Князь ёзиб қолдирган васиятномасида жасадини Грузияга олиб бориб, Ортачала черковида жаноза ўқитишни ҳамда ўли-мига қадар бўйнига осиб юрган, зумрад терилган тилла хочни ўша черковдаги Биби Марям иконасига атаб, сов-га қилишни сўраган эди.

Амиреджибининг эвараси — Кетеван Андроникашви-ли-Миролюбская катта бобосининг васиятини бажо кел-тирди. Князь Кукия қабристонига дафн этилди. Хоч эса васиятнома ва тегишли ёрлик билан бирга ҳазрат Иорам-га топширилди.

Ёрликда хочнинг тавсифи ва баҳосидан ташқари, унинг Вахтанг Горгасалнинг¹ синглиси Гурандухтга тегишли экан-лиги ҳамда ўн олти яшар Горгасал алаңлар билан ҳазар-лар қўшинини тор-мор келтириб, синглисини тутқунлик-дан халос этганлиги ва мазкур хочни ўз қўли билан унинг бўйнига осиб қўйганлиги ҳақида ёзилган эди.

Бу маълумотнинг қанчалик тўғри ёки нотўғрилиги ва хочнинг қай йўсинда Амиреджибилар хонадонининг та-баррук мулкига айланиб қолганлиги тўғрисида бир нар-са дейиш қийин. Аммо у чиндан ҳам қимматбаҳо эди, айниқса, амал-тақал қилиб кун кўраётган Ортачала чер-кови учун бебаҳо тортиқ эди. Шунинг учун ҳам ҳазрат Иорам уни оллонинг улуғ марҳаматидай қабул қилди.

Ўшандан бери ҳар йили Биби Марям кунида ҳазрат Иорам пўлат сандиқда, ошпоқ шохи ёстиқча устида тур-ган хочни ихлос билан қўлига олиб, Биби Марям ико-наси ёнига келтириб қўярди.

Ибодатга келганлар бешинчи аср қаъридан ўзларига термулиб турган зумрад кўзларга камоли эхтиром билан лабларини босипар, ҳазрат Иорам билан мунши Авель Арджеванидзе эса уларни энтиқиб кузатишар, зеро куч-ли эътиқод туйфайли ҳеч ким тарихий ёдгорликлар бўйича франсуз мутахассислари 250 минг долларга баҳолаган бу муқаддас хочни олиб кетишни хаёлига ҳам келтир-масди.

¹ Вахтанг Горгасал (502 йилда вафот этган) — Грузия подшоеси, Тбилиси шаҳрининг асосчиси.

Бу аҳвол 1973 йилгача давом этди.

Шундан бир йил олдин, Биби Марям байрамининг иккинчи ҳафтасида ҳазрат Иорам ўз хужрасида унсиз ёш тўкиб, гўзал Юсуф ва унинг акалари қиссасини юзинчи бор қайта ўқиб ўтирган пайтида, бирдан эшик шаҳд билан очилиб, хужрага худди осмондан тушгандай мунши Арджеванидзе кириб келди.

— Салом, Иорамжон! — деди у ўз нозирига тиржайиб ва бир «хийқ» этиб қўйди.

Кейин хангу манг бўлиб қолган руҳонийнинг елкасига шапатилаб, қилиқ кўрсата бошлади. Аввал бошидаги қалпоғини ечиб, тош ётқизилган ерга улоқтирди, сўнг ридосини ҳам ечиб ташлади, ундан кейин бўйнида осилиб турган каттакон кумуш хочни олиб, ҳазрат Иорамнинг юзига отди-да, жазава билан кула бошлади.

— Йўқол, иблис! — ўтақаси ёрилган ҳазрат Иорамнинг тили базўр калимага келди.

— Ҳозир кетаман! — деди Арджеванидзе ва руҳоний бирдан оғирлашиб қолган қўлини базўр кўтариб чўкинаётган пайтида бутун христиан оламини бўралаб сўка кетди:

— Ҳаммаларингга минг лаънат! Сенга ҳам поп, падарингга ҳам, фарзандларингга ҳам, азиз-авлиёларингга ҳам, моғор босган черковингга ҳам минг лаънат! Тупурдим сизларга! Ўзимни қўланса қалбимга ҳам тупурдим! Мана, бир маза қилинглар! — Мунши шундай деб, олдин чуқур нафас олди-да, кейин хириллаб ўпкасидаги бор ҳавони чиқазди. Хужрани тамаки ва ароқнинг бадбўй хиди тугиб кетди. — Олинглар, ҳаммасини сизларга бердим!.. Мен кетаман, манови рўдапо сарполар ҳам сизларга тортиқ! — у ерда ётган қалпоқ билан ридого тупурди-да, оёғининг учига илиб осмонга иргитди. — Манови бир пудлик хочни бўйингга осиб, ўзингни Курага ташла, шояд тубидаги тошларнинг саногига етсанг!

— Эсингни йиғ, тентак! Худонинг қаҳрини қўзғатма! Куфрона сўзларингни олло эшитса тилингдан айрилсан, касофат! — ҳазрат Иорам қутуриб кетган муншини тинчлантиришга уринди.

— Йигирма йилдан бери эшитмаган олло энди эшитадими! Худойингни қулоғи қар, ҳазрат, қулоғи қар! Арши аълога чиқволиб, нуқул чиранади! Ундан кўра ерга тушиб, Хечинашвили клиникасига борса, қулоғи очилиб кетармиди! Сенга ҳам маслаҳатим шуки, ҳазрат: манови жандаларингни ташлаб, танангни ўйла! Сени руҳингдан

кўра тананг азизроқ!.. Сизларни тарк этаман! Ҳеч кимдан қарзим йўқ! Менинг руҳим керакми? Марҳамат, ола қолинглар! — Арджеванидзе яна ўпкасини тўлдириб, ҳавога пуфлади. — Танамни эса олиб кетаман!.. Омон бўлсинлар! Ариведерчи!..

Мунши бармоқларининг учини лабига теккизиб, руҳонийга узоқдан туриб бўса йўллади, кейин иконаларга қалампир ва ичимликдан пишиб кетган тилини биттама-битта чиқазиб кўрсатди, сўнг қўлларини чўнтакларига солди-да, қувноқ бир қўшиқни хиргойи қилганча ҳазрат Иорамнинг хужрасидан чиқиб кетди.

Ҳазрат Иорамни ўз хужрасидан беҳуш ҳолда топишди. Лекин бу ҳали инфаркт эмасди. Руҳонийнинг бақувват юраги аёвсиз дилозорликка бардош берган эди.

Инфаркт бир йилдан кейин, Биби Марям байрами арафасида юз берди. Ҳазрат Иорам пўлат сандиқни очиб, шоҳи ёстиқчани қўлига олди-ю, унда машҳур хочни эмас, ачиган редискани кўрди. Биби Марям азбаройи имонни ва ўзига бўлган ихлосни сақлаб қолиш учун бундан кўра енгилроқ мўъжизани ўйлаб топса ҳам бўларди-ку, деган ўй ўтди ҳазрат Иорамнинг кўнглидан ва шу оннинг ўзида гурсиллаб йиқилди. Бу энди ҳақиқий инфаркт эди.

Ҳазрат Иорам гирифтор бўлган биринчи инфарктдан кейин, табиийки, Арджеванидзени қамоққа олишди. Аммо иш судгача бориб етмади. Жабрланувчи билан гумондор биринчи марта юзлаштирилгандан кейиноқ тергов тўхтади. Ҳазрат Иорам касалхонадан чиққанидан сўнг бир ҳафта ўтгач, терговчи Арджеванидзени унинг уйига олиб келди. Кузатиб келган милиционерни хонадан чиқазиб юбориб, терговчи собиқ муншини руҳонийнинг каравоти ёнига ўтказди, ўзи эса столга мук тушиб, протокол тузишга киришди.

— Гражданин Канделаки, гумон қилинаётган Арджеванидзеге саволларингиз борми? — сўради у.

Ҳазрат Иорамнинг ияги титраб, кўзлари жикка ёшга тўлди.

— Гапир, касофат, иблисдан таркаган, табаррук хочни кимга сотдинг! — деди у титраб-қақшаб Арджеванидзеге.

— Муҳтарам терговчи, ҳозир бизнинг черков тилида айтилган сўзлар сизнинг тилингизда энг хунук сўқинишдан ҳам баттар! Бинобарин, бу... коммунистик ғоялар

қўпоровчисининг хатти-ҳаракатини майда безорилик сифатида қайд этишингизни сўрайман! — деди Арджеванидзе ўзини иззат-нафси таҳқирланган одамдай кўрса-тишга уришиб.

Терговчи Арджеванидзенинг талабига эътибор ҳам қилмади ва ўзи унга савол ташлади:

— Айтинг-чи, Арджеванидзе, хочни сиз ўғирламаганингизга гувоҳингиз борми?

— Гувоҳим — худо! — хитоб қилди у қўлларини осмонга кўтариб.

— Худога тил теккизма! — руҳоний ўрнидан туриб кетаёзди.

— Арджеванидзе, майнавозчилик қилманг! — деди терговчи собиқ муншига. — Биз худони гувоҳликка чақиролмаймиз, бирорга тирик одамни айтинг!

— Марҳамат: ҳазрат Иорам Канделаки!

— Мен-а-а?! — ҳазрат Иорам каравотдан қулаб тушишига сал қолди.

— Албатта! — деди Арджеванидзе.

Собиқ муншининг сурбетлигидан ҳазрат Иорамнинг тили айланмай қолди, у эса давом этди:

— Муҳтарам терговчи, бу тухматчидан сўранг-чи, мен черковдан кетганимдан кейин хоч йўқолгунга қадар орадан қанча вақт ўтганин?

Терговчи руҳонийга мурожаат қилди:

— Хоч йўқолганини қачон билдингиз?

— Қарийб бир йилдан кейин... Ахир, мен уни пўлат сандиқдан фақат Биби Марям кунига олардим-да... Лекин бунинг аҳамияти йўқ! Олдинроқ ўғирлаган бўлиши ҳам мумкин!

— Энди пўлат сандиқнинг қалитини қаерда сақлашини сўранг.

Терговчи саволни қайтарди.

— Мана бу ерда! — ҳазрат Иорам бўйнида осилиб турган ингичка занжирни кўрсатди.

Терговчи ёзиб қўйди: «Пўлат сандиқнинг қалити ҳаммавақт жабрланувчининг бўйнида осилган турган». Кейин янги савол берди:

— Сандиқни қай аҳволда кўрдингиз? Яъни, у очик эканми ёки қулфлоглиқми?

— Сандиқ берк эди...

— Ўзингиз уни очдингиз?

— Ҳа, ўзим...

— Арджеванидзега қалитни ҳеч берганидингиз?

— Ҳеч қачон! — деди ҳазрат Иорам ва тергов шу билан тугаганини тушунди.

— Яхшилаб ўйлаб кўринг, отахон... Балки мазангиз қочаётгандир? У ҳолда суҳбатимизни кейинга қолдирамиз. — Терговчининг руҳонийга раҳми келди.

— Мен рози эмасман! — Арджеванидзе ўрнидан туриб кетди.

— Айтинг-чи, отахон, — давом этди терговчи, — калит ҳаммавақт ёнингизда бўлганми?

Ҳазрат Иорам фақат бош силкиди: у ҳатто ҳаммомда ҳам калит осилган занжирни бўйнидан ечмас эди.

— Балки бирортаси калитни нусха кўчириш учун ўғирлагандир?

Ҳазрат Иорам шундай бўлиши мумкинлигини ҳам биларди. Лекин бунга ишонмасди, шунинг учун индамай кўя қолишни афзал кўрди. У Арджеванидзени охири марта инсофга чақирмоқчи бўлди:

— Озгина имонинг қолган бўлса, ростини айт, иблис: хочни кимга, қанчага сотдинг?!

— Иблис ўзингсан! — дўк урди собиқ мунши.

— Глданидаги иморатни қайси пулга курдинг? Мен черковни томидаги иккита сополни алмаштиролмайман, бу бўлса...

— Уй қайнатамга қарашли. Черков масаласига келсак, сендай бир қароқчини қўлида шу пайтгача бусбутун турганига ҳайронман!

Руҳоний гезариб кетди. Терговчи Арджеванидзега пўниса қилди:

— Яна шунақа гап оғзингдан чиқса, мен сени... — У ўғирликда шубҳаланиб қамоққа олинган кишини яна нима қилиш мумкинлигини билолмай, бармоғини силкитиб кўя қолди.

— Уйнинг ҳужжатларини ўзингиз текширгансиз-ку, шундайми? — сўради Арджеванидзе. Терговчи бош ирғади. — Бўлмаса нима учун мени қўрқитяпсиз? Нимага софдил бир одамни ҳимоя қилиш ўрнига хурофот ботқонига ботган кишининг ёнини оляпсиз?!

Терговчи довдираб қолди.

— Машина-чи? — гапга аралашди ҳазрат Иорам.

— Гражданин Канделаки! — мурожаат қилди унга терговчи. — Тергов ишта алоқадор ҳамма масалаларни синчиклаб ўрганиб чиққан... Шунинг учун бошқа гапларни аралаштирманг!

— Машинани ишга алоқаси йўқми? — деди рухоний ранжиб.

— Йўқолган хоч бўйича тергов кетяпти, машинанинг бу ишга алоқаси йўқ, қолаверса, машина гражданин Арджеванидзенинг қайнағасига тегишли.

— Мени бошқа саволим йўқ! — ҳазрат Иорам чуқур ух тортди ва валидол идишининг қопқоғини очишга ту-тинди.

— Сизда-чи? — сўради терговчи Арджеванидзедан.

— Саволми? — Арджеванидзе ўрнидан турди. — Мен ўз хохишим билан диндан алоқасини узган киши ҳамда атеистлар жамияти президиумининг аъзоси сифатида, — дарвоқе, расмим жамиятимизнинг Ҳурмат тахтасига осиб қўйилган, — қатъиян ва расмий равишда талаб қиламан: биринчидан, сурбетларча тухмат қилгани учун бу маърифат душмани бошқаларга ўрناк бўларли даражада қаттиқ жинойий жавобгарликка тортилсин. Иккинчидан, ўзбошимчалик ва тухматнинг беғуноҳ қурбони сифатида мен дарҳол озод қилинишим керак. Ниҳоят, учинчидан, ноиложликдан ишдан қолганим туфайли мен кўрган зарарни қоплаш мажбурияти жиноятчи Канде-лаки зиммасига юклансин! Шу билан гапим тамом! — Арджеванидзе лабларига сачраган кўпикни артиб, жойига ўтирди.

— Кимнинг зиммасига нима юкланишини одил суд ҳал қилади, мен сиздан буни сўраётганим йўқ! Агар гражданин Канделакига саволингиз бўлса — беринг!

— Хўп бўлади! — Арджеванидзе яна ўрнидан турди. — Мен бу шайтон ва жоҳил одамдан бир нарсани сўрамоқчиман: грузин халқининг мулки, ноёб ёдгорлик бўлган малика Гурандухтнинг хочини у қаёққа яширган?

Терговчи рухонийга савол назари билан қаради. Шунда ҳазрат Иорамнинг хотирига ёшлигидан юз берган бир воқеа қалқиб чиқди...

... У ўнинчи трамвайда стадионга кетаётган эди. Трамвай бозор бекатига етганда кимдир унинг чўнтагига қўл солди. Иорам кисавурнинг қўлидан маҳкам ушлади, аммо овиз очишга улгурмасидан, кисавур унинг юзига тарсаки тушириб, ўдағайлай кетди:

— Уялмайсанми, йигитча?! Кўринишингдан туппа-тузук, маданиятли болага ўхшайсан, ҳойнаҳой, бамаъни оиладан бўлсанг керак! Чўнтагимга тушиб ўтирибсан-а?! Уят эмасми!..

Трамвайдагилар ёппасига Иорамга ёпиша кетишди.

Иорамнинг юриб кетаётган трамвайдан сакраб тушиб қолишдан бошқа иложи қолмади.

Ҳазрат Иорам пу воқеани эслади-ю, иккала юзи чўғдай ёниб, кўзларига ёш келди.

— Хўш, бунга нима дейсиз, отахон?! — сўради терговчи.

Ҳазрат Иорам аста каравотдан тушди-да, яланг оёқ, фақат ички кўйлақда нариги хонага кириб кетди. Бобосидан қолган каттакон ханжарни осиелик турган жойидан олиб, бир чўқиниб кўйди, кейин ханжарни кинидан суғурди-да, уни икки қўллаб боши узра кўтарганча ва-жоҳат билан терговчи ва Арджеванидзе ўтирган хонага чиқиб келди.

— Даф бўл, иблис! — деб кичкирди руҳоний ва кучининг борица Арджеванидзенинг бошига ханжар билан туширди. Собиқ мунши ўзини аранг четга опқочди, ханжар шувиллаганча хавони кесиб ўтиб, стул суянчигини искига бўлиб ташлади.

Ҳазрат Иорам ханжарни бир четга олди.

— Кетинглар! — деди у бўриқ овоз билан ва ўзини полга ташлаб, хўнграб йиғлаб юборди.

... Бундан кейин сўроқни давом эттириш ва протокол тузишдан фойда йўқлигини терговчи тушунди. У дарҳол чиқиб кетмаса, иконалар билан безатилган ушбу хонада қон тўқилиши мумкин эди. Терговчи шуни тушунди-ю, гумон остидаги кишини етаклаб, ўғри урган Ортачала черкови нозирининг уйини шоша-пиша тарк этди...

Ҳазрат Иорамни қулатган ва ҳозир Бачана билан ёнма-ён ётқизиб қўйган иккинчи инфаркт яқинда — бундан икки ой муқаддам юз берди. Ўша куни тунда у кўпчиликка таниш бир раҳбар ходимнинг қазо қилган қайнатасига жаноза ўқиш учун яширинчи унинг хонадонига таклиф этилган эди.

Ҳазрат Иорам ҳатто тобутга яқинлашишга ҳам улгурмади — остонадан хатлаши билан уй бекасининг ўйма ёқали кўксида ярқираб турган хочга...шоҳ Вохтанг Горгасалнинг синглизини Гурандухтга қарашли хочга кўзи тушди-ю, гушпа ағдарилди.

... «Тез ёрдам» замбилида ҳушига келган ҳазрат Иорам ўзи интизор бўлган табаррук хочни эмас, оппоқ қутичага чизилган каттакон қизил крестни кўрди. Кейин йўл бўйи, то касалхонага етгунча, ўзига таниш бухўр исини

эмас, кўнглилни айнатувчи нашатир ва камфара бўйини хидлаб кетди...

Биринчи инфарктдан кейин кўзи очилган ҳазрат Иорам бу гал нима сабабдан дардга чалингани тўғрисида бировга чурқ этмади. У қисматини олло ихтиёрига топшириб, одил суддан юз ўтирган эди. Эртами-кечми, гуноҳкорлар худонинг ғазабига учрашига у астойдил ишонарди.

Ҳазрат Иорамни фақат бир нарса қийнади: нима учун олло таоло бошқа бировга эмас, айнан унинг бошига мусибатлар соляпти? Нима учун шунча азобу уқубатлар бошқа кимсага эмас, унинг чекига тушыпти?

Ҳазрат Иорам шулар ҳақида ўйларди-ю, ўйининг охирига етолмасди...

Бачана ҳазрат Иорамни таажжубланиб кузатарди. Анови ғалати киши келиб кетганидан кейин руҳоний таниб бўлмас даражада ўзгариб кетди, ҳатто гапирмай ҳам кўйди. Бунга сабаб лоқайдликми, ҳафақонликми, кўркүвми — буни Бачана у ёқда турсин, ҳатто ҳазрат Иорамнинг ўзи ҳам билмасди. Аммо ўзига хос бир мўъжиза юз берганлиги аниқ эди: руҳоний ўша хонадоннинг адресини ҳам, хўжайинларининг исм-шарифларини ҳам тамоман унутган эди. Шу даражада унутган эдики, гўё қиёфасиз нотаниш киши ҳазрат Иорам миясининг ўша даҳшатли тун хотиралари сақланаётган бўлагини пичоқ билан шартта кесиб олиб ташлаган эди...

Ётиб қолганининг ҳақиқий сабабини Бачанага ҳазрат Иорам касалхонадан чиқишига бир ҳафта қолганда гапириб берди. Аммо Бачана қанчалик уринмасин, қанчалик ялиниб-ёлвормасин, ҳазрат Иорам хочни бўйнига осиб олган ўша аёлнинг фамилиясини айтмади. Бундан қатъиян бош тортди...

Тбилисида грипп касаллиги хуруж қилиб қолди. Касалхонада йигирма кунлик карантин эълон қилинди. Профессорнинг буйруғи билан беморларнинг олдига танишбилишлар у ёқда турсин, ҳатто яқин қариндош-уруғларни ҳам киритмай кўйишди. Коридорларда овзига дока тутган касалхона ходимлари худди шарпадай изғиб юришарди. Профессорнинг шахсан ўзи палаталарни кунига уч мартадан айланиб чиқарди. Касалхона ҳатто пашша ҳам киролмайдиган қуршовдаги қамални эслатарди. Бинобарин, бир кунни эрталаб палата эшиги ланг очилиб,

остонада болаликдаги дўсти Вахтанг Амбокадзе жилмайиб турганини кўрган Бачана донг қотиб қолди.

— Вахо! — кичкириб юборди у ўрнидан хиёл кўтарилиб.

— Соддаларнинг султони, азизим Бачога саломлар!

Амбокадзе каттакон тугунни столга қўйди-да, Бачананинг ёнига келиб, уни бесўнақай қўллари билан бағрига босди, кейин ёстиққа оҳиста ётқизиб, дангал буюрди:

— Ёт, кимирлама! Профессор сени кимирламасин, деди. Салом! — у ҳазрат Иорамга ўтирилди.

— Саломат бўлсинлар! — жавоб берди руҳоний.

— Қанақа қилиб кирдинг бу ерга? — Бачана ҳамон ўз кўзларига ишонмасди.

— Гапингни қара-ю! Одамлар банкка кириб пулни олиб чиқиб кетилади! Сени ёнингга кириш ҳам иш бўптими?! — кулди Амбокадзе.

— Қайси шамол учирди? — яна саволга тутди оғайнисини Бачана.

Амбокадзе ҳазрат Иорамга бир қараб қўйди.

— Дарвоқе, танишинглар, — деди эсига тушиб Бачана, — бу менинг минг йиллик дўстим Вахтанг Амбокадзе, бу киши палатадош дўстим, Ортачала черковининг нозири — ҳазрат Иорам Канделаки.

— Ие, руҳонийлар ҳам инфаркт бўларкан-да? Ахир уларни худо ўз паноҳида асраши керак эди-ку? — Амбокадзе очиқ чехра билан жилмайиб, ҳазрат Иорамнинг қўлини маҳкам қисди.

— Қани, ўтир, гапир! Қаёқларда юрибсан? Мени нечук эслаб қолдинг?

Амбокадзе стулни Бачананинг бош томонига суриб ўтирди-да, унга бошини чайқаганча бир оз тикилиб турди, сўнг жавоб берди:

— Юрибман-да... тупрокдан ташқари дегандай... Келувдим. Болаларни кўрдим. «Бачо хайр-маъзурни нася қилмоқчи», деб қолишди.

— Хайр-маъзуринг нимаси? — сўради тушунмай Бачана.

— Яъни, ўлмоқчи, дейишди. «Нега ўлар экан?» — деб сўрасам: «Ким билади, қаттиқ инфаркт бўлган экан, қўлларини кўксида чалкаштирганча ўлимини кутиб ёпти», — деб жавоб беришди. «Бўлмаган гап! У ярамас сенларни лақиллатган! Мен билан хайрлашмасдан ўлиб бўпти!» — дедим уларга. Кейин бу ёққа қараб жўнадим.

Малхаз ҳам бирга келди, лекин уни киритишмади, қаққа-йиб туришти кўчада.

— Сени нега киритишди?

— Тўппа-тўғри профессорга учрашдим. «Мухтарам профессор! Рамишвилининг олдига киришга рухсат беринг, ўн беш йил бўлди кўрмаганимга!» — дедим. «Ўзингиз кимсиз?» — деб сўраб қолди профессор. «Ҳеч ким эмасман, оддий одамман», — дедим. «Агар оддий одам бўлсангиз майли, киришга рухсат бераман!» деди у. Қо-йилман! Умрим бино бўлиб, бунақа яхши профессорни энди кўришим!

— Алдаяпсан! Яна нима дединг унга?

— Нима дердим! Бахти қаро етимчаман, дедим...

— Товламачисан! — Бачана кулиб юборди.

— Тўғри... Қани, гапир, тузукмисан? Юрагинг қалай?

— Қутулиб қолдим шекилли.

— Демак, бирга қутулибмиз... Менга қара, профессор атиги уч минутгагина вақт берган... Мана бу ерда дорилар бор... — Амбокадзе столдан тутунни олди.

— Шопма, дорини кўя тур! — унинг гапини бўлди Бачана. — Ўз ҳисобимдан яна уч минут вақт бераман. Гапира қол, қаерда эдинг, нима ишлар қилдинг, яна қанча турасан, бу ёнига нима қилмоқчисан? Балки бирор ёрдамим керақдир?

— Менга сенинг соғлигинг ва тинчлигингдан бўлак ҳеч нарса керак эмас! Вахтанг Амбокадзегга ёрдам берадиган одам ҳали онадан туғилмаган...

— Ҳа, майли, яна озгина ўтир, дийдорингга бир тўйволай!..

— Бўпти, тўйсанг тўя қол, лекин профессорга ўзинг жавоб берасан! — деди Амбокадзе.

— Хўп! — рози бўлди Бачана.

— Оббо сен-ей... Дарвоқе, анови ишдан хабаринг бор-а? — Амбокадзе яна ҳазрат Иорамга кўз қирини ташлади.

— Гапиравер, гапиравер, ўзимизни одам! — деди кулиб Бачана.

— Ҳа... Лоткин тоғида¹ туннель қазиган пайтларимни биласан...

Бачана бош силқиди.

— Қаерда у? — сўради ҳазрат Иорам ҳайрон бўлиб. У Тбилисида туғилиб-ўсган бўлишига қарамай, бунақа туннельни сира эшитмаган эди.

¹ Лоткин тоғи — Тбилиси яқинидаги жой.

— Э-э, сизни черковингиздан кўринмайди, отахон! — деди Амбокадзе ва сўзида давом этди: — Уша иш учун олти мингдан ўн икки минг сўмгача мукофот олишимиз керак эди. Биз икки киши бўлганимиз учун, яъни мен билан Баджаджгана, олтигадан тегди, бунинг устига Архангельскака путёвка ҳам беришди... Тўрт йил ўша ерда бўлдим. Ўзинг биласан, ишсиз ўтиролмайман. Ярим тайгани қирқиб, ёғочсозлик саноатига катта ёрдам кўрсатдим. Кейин олисга чопиш мусобақасида қатнашдим. Биз ўн киши эдик. Архенгельсқдан то Қарағандагача...

— Яёвми? — сўради ҳазрат Иорам ишонқирамай.

— Гоҳ яёв, гоҳ поездда...

— Бари бир зўр экансизлар! — мақтаб қўйди руҳоний.

— Орқага шалафи чиққан вагонда қайтдик. Финишга атиги уч киши етиб борди. Бунинг учун яна икки мингдан беришди. Олтига иккени қўшса саккиз. Кейин Москвага келдим. Оғайниларим туннель қазиш бўйича йирик мутахассис сифатида мени яна катта бир ишга таклиф қилишди. Ажойиб туннель қазидиму, лекин охирига етай деганда ўпирилиб тушди... Уч киши ҳалок бўлди. Ёлғиз мен омон қолганим учун етти минг ўзимга тегди. Свердловскака путёвка ҳам... Етти билан олдинги саккиз — ўн беш. Тўғрими?

— Тўппа-тўғри! — деди Бачана.

— Ҳозир Тбилисидаман. Келганимга уч кун бўлди. Ҳозирча бекорчиман, лекин, айтишларича, менбоп иш тикилиб ётганмиш бу ерда... Аммо-лекин, пенсияга чиқсамкикин, деб турибман. Етар, а? Дам олайин энди. Чарчадим, оғайни, жуда чарчадим... — Амбокадзе оғир хўрсинди.

— Мана бу бошқа гап! — Бачана севишиб кетди. — Албатта, пенсияга чиқиш керак! Тўғри ўйлабсан! Мендан нима лозим бўлса, ҳаммасини қиламан! Ўл десанг ўламан, фақат гапиндан қайтма! Ўтиниб сўрайман! Уйинг йўқми? Меникида тур! Вахо, азизим, пенсияга чиқаман, деб сўз бер! — Бачананинг овози титраб кетди.

— Нималар деярсиз, Бачана Акакиевич, пенсияга бало борми? Отни урса ўлдиради бу одам ҳали! — хитоб қилди ҳазрат Иорам.

— Қасбим жуда оғир, отахон, — деди синиқ жилмайиб Амбокадзе. — Қирқ бешга қирган бўлсам, шундан ўттиз йилини ёпиқ хоналарда ёки ер остида ўтказдим...

— Тўғри, — унинг фикрига қўшилди руҳоний. — Туннель қазип осон эмас, лекин савоб ип!

— Жон деб касбимни алмаштирган бўлардим сиз билан! — кулди Амбокадзе.

— Вахо, бу гапни иккинчи марта айтгансан! — деди Бачана.

— Бўлди, тамом! Чарчадим! Етим Гуржи айтганидай, ўзим туғилиб-ўсган Тбилисимда ўлмоқчиман! Эсингдами?

*Она шахрим Тбилиси, салом сенга юракдан,
Саяёқ ўғлинг бағрингдадир, келдим яна йироқдан!*

— Демак, гап битта, Вахтанг!

— Бўлди, Бачо, гапим гап! — Амбокадзе ўрнидан турди. — Дарвоқе, дори! — У тутунни ечиб, Бачананинг каравотига бир талай ампула, таблетка ва порошоклар тўқди. — Мана бу атероид, мана бу интенсиан, мана бу панангин, булар кардарон, перитрат, персантин, мана булар эральдин, пульснорма, сустак, бу эса жинниларнинг дориси — валиум!

— Эсинг жойидами, Вахо! Шунча дорини қаёқдан олдинг? — ҳайратидан Бачананинг оғзи очилиб қолган эди.

— Эшитдингизми, отахон? Умрим бўйи шу! Ҳамма фақат шу аҳмоқона саволни беради — қаёқдан олдинг, қаёқдан олдинг! Қаёқдан олган бўлсам олдим-да! Узумини егину боғини суриштирма!

— Ахир бу дорилар жуда қиммат туради. Жудаям қиммат! — деди Бачана ўйчан ва порошок ҳамда ампулаларни худди бебаҳо марвариддай биттама-битта қўлига олиб кўра бошлади.

— Бу ҳақда пулини тўлаган одам ўйласин, сенга нима? — ҳазиллашди Амбокадзе. — Сиз ҳам инфаркт бўлганмисиз? — сўради у руҳонийдан.

— Ҳа, инфаркт, кейин дунёда қанақа касаллик бўлса, ҳаммасидан бор! — деди ҳазрат Иорам хўрсиниб.

— Унақа бўлса, модомики бирга яшаб, битта нонни биргалашиб еяр экансизлар, бу бойликнинг қоқ ярмиси ҳурматли отахонга тегишли. Қонун ҳамма учун бир!.. Хўп, мен кетдим, вақтим тугади! Гришинга тупурдим! — Шундай деб, Амбокадзе Бачанани кучоқлаб, қаттиқ бағрига босди. — Хайр, отахон! — кейин ҳазрат Иорамга юзланди ва тез эшикка қараб юрди. Остонага етганда оркасига ўтирилиб, Бачанага ниҳоятда мулойим ва маъюс нигоҳ ташлади.

— Ўлишни хаёлингга ҳам келтирма, Бачо!
Амбокадзе қаттиқ хаҳолади-да, палатадан чиқиб кетди.

— Бу олижаноб христиан ким, ҳурматли Бачана? Миннатдорлик билдиришга ҳам улгуролмай қолдим! — деди ҳазрат Иорам.

— Ўғри бу, отахон! Учига чиққан ўғри! — жавоб берди Бачана ва томоғига қадалган кўз ёшини «ғилқ» этиб ичига ютди.

19

Бачана машинани йўл четида тўхтатди.

Самадло¹ даласи ва тепаликлари опшоқ қор кўрпасига бурканган эди. Теварак-атрофда тирик жон кўринмайдди. Олис қишлоқдаги уйларнинг мўриларида кўтарилаётган оқиш тутун буралиб-буралиб юқорига ўрлар ва бегубор осмонда ғаройиб шакллар ҳосил қиларди. Яккам-дуккам яланғоч дарахтлар учрашиш иложи йўқлигидан адоий тамом бўлган ва бир-бирларига қўлларини чўзганча тош қотган ошиқ-маъшукларга ўхшарди.

Бачана машинадан тушди-да, ғилдирақларни кўздан кечира бошлади. Мария ҳам пўстинини ечиб, машинадан чиқди ва Бачанага ҳеч нарса демай қор босган далага қараб чошиб кетди.

— Қасққа? — қичқирди унинг орқасидан Бачана.

Мария жавоб бермади. У тиззасигача қорга ботиб, чошиб борарди. Оёғига кўнжи узун қизил этиб кийиб, елкасига қаттақон гулдор рўмол ташлаб олган Мария ростдан ҳам улкан гулни эслатарди. Бачана қор устида сузиб кетаётган бу жонли гулга қалби тўла қувонч ва ғурур билан қараб турарди, зеро бу гул бошқа бировга эмас, фақат унинг ўзига тегишли эканини яхши биларди.

Мария бирдан тўхтаб энгашиди-да, иккала қўли билан қорни ҳовучлаб, бошидан тўқди.

— Бачана, бу ёққа кел! — чақирди у.

Бачана почтапўстинини ечиб, машинага ташлади ва Мариянинг изидан кетди. Бирдан унинг чопғиси, тўйиб-тўйиб қорга думалағиси келди. Мариянинг ёнига келиб, уни даст кўтарди-да, чирширак қилиб айлантира бошлади, кейин икковлари бараварига йиқилиб, қорга қўмилиб кетишди. Қўзларию қулоқларигача қорга беланган

¹ Самадло — Тбилиси яқинидаги жой.

Мария билан Бачана қийқириб, ҳарсиллаб, яна анча маҳалгача умбалок ошишди. Ниҳоят, ҳолдан тойгач, чалқанча тушганча жим бўлиб қолишди. Мария кулочини ёзганча ётарди. Унинг кўкиштоб қора сочлари қор устига ёйилиб кетган, таранг кўкраги кўтарилиб-кўтарилиб тушарди. Ҳозир у овчилар таъқибидан қоча-қоча қор устида йиқилиб қолган оҳуни эслатарди.

Бачана Мариянинг латиф чехрасига узоқ ва энгикиб тикилиб турди, охири чидаёлмай, унинг чучварадай-чучварадай келадиган, музлаб кетган кулоқларини кафтлари орасига олиб, қайноқ лабларига лабини босди. Энди улар бир одамдай нафас олишар бир хил эҳтиросга нарқ бўлишган эди. Икковлари ҳам юракларининг бетоқат уришига кулоқ солганча анча пайтгача кимир этмай ётишди.

— Тур! — деди Мария бирдан Бачанани кўкрагидан итариб.

Бачана ўрнидан турди.

— Тескари қара!

Бачана тескари қаради. Салдан кейин яна аёл томонга ўтирилган эди, ўз кўзларига ишонмай қолди: рўпарасида Мария бамисоли фариштадай вужудидан нур ёғилиб, кип-яланғоч бўлиб турарди.

Бачана кўзларини бир юмиб, яна очди. Мария энди қор устида худди уйқуга кетгандай ётарди. Бачана шошиб тиз чўқди-да, билагини унинг елкаси остидан ўтказиб, сийнасига лабларини босганча пичирлади:

— Нима қилганинг бу, тентак, шамоллаб қоласан!

— Мен бу кунни икки йил кутдим, азизим... Мана, ниятимга етдим... Энди куёшим ўз ёнимда... Шамоллашинг нимаси? — шундай деб, Мария Бачанани бағрига тортди.

... Кейин офтоб ерга тушди. Самадлонинг қор босган даласида айланиб, Одам Ато билан Момо Ҳавонинг икки фарзанди устига оппоқ, илиқ тўшак ташлади, уларнинг ёнига ёнбошлаб, то ширин уйқуга кетгунларича узоқ алла айтди, кейин яна мусаффо осмон гумбазига кўтарилди.

... Бачана сапчиб ўрнидан туриб, офтобда ярқираб ётган бўм-бўш далага ҳадиксираб разм солди. Улар ёлғиз эдилар — Мария, Бачана ва офтоб.

Бачана машинага қараб югурди, пўстинни олиб, яна Мариянинг ёнига қайтди, уни пўстинга ўради-да, қўлида кўтариб машинага олиб келди.

Сал ўтмай улар кимсасиз йўлдан пастга, Тбилисига

қараб жўнашди. Бачана Шавнабада черкови ҳовлисида Мария ўқиган шеърни эслади:

*Эҳ, офтобжон, офтобжон
Тое ортига беркилма.
Калтирайди қиз шўрлик,
Тафтингни дариг тутма.
Кучогингга ол уни,
Айт севги ашуласин.
Кутмайди соҳибжамол —
Топиб кетар бошқасин!*

Мария орқа ўриндикда ўтирар ва йиғларди. Аммо бу камситилган, таҳқирланган аёлнинг йиғиси эмас эди. Бу бутунлай бошқача йиғи, аниқроғи — Бачана учун нота-ниш, мавҳум ва тушунарсиз аллақандай хотиралар билан абадий видолашув эди. Бачана буни ич-ичидан ҳис қилиб ўтирар ва бинобарин, йиғлаб кетаётган Марияга тасалли беришга ошиқмасди.

Сумкаларини орқалаб Коджор интернатидан қайтаётган болакай билан қизалоқ ғалати манзарани кўриб, таққа тўхтаб қолишди.

— Қарагин-а, Натия! — деб хитоб қилди болакай кўлини чўзиб. Самадло даласига ястанган қордан тип-тиник, мовий аланга кўтариларди.

Бачана эшик тутқичига қистирилган хатни олди. Муҳаррирлик сезгиси ўзини кўрсатди — хат имзосиз бўлса керак, деган ўй дарров кўнглига келди. У хатни чўнгагига солди-да, эшикни очиб, хонага кирди, бориб ёзув столи ёнига ўтирганидан кейингина конвертни очди.

Хат ростдан ҳам имзосиз эди, бунинг устига конверт ичидан бир талай беҳаё суратлар ҳам чиқди.

Бачананинг кўлидан юзлаб имзосиз хатлар ўтган эди. Лекин бу қадар безбетлик ва қабоҳат билан ёзилган хатни у хали учратмаганди.

«Хурматли Бачана Акакиевич!

Эшигингиз тепасида қизил фонус пайдо бўлганлиги билан табриклайман. Машҳур фоҳиша, Тбилисидаги жамикки бузук хотинларнинг устози сизнинг сиймонгизда ўзига яна битта соғин сигир топибди (афсуски, сизни бука деб бўлмайди). Барча таносил касалликларини ўзида жамулжам эпган бу аёл сизни ўз «муҳаббати»дан ўта сахийлик билан баҳраманд этаётганига ажабланмаса ҳам бўла-

ди! Чунки унинг учун муҳаббат шундай бир озукаки, бу озука билан чорвачилик фермаларида кўпроқ сут олиш мақсадида сигирларни боқишади. «Сут»ингиз тугаганидан кейин, ҳурматли Бачана Акакиевич, уйингизни безаб турган ва ҳозир сиз ёруғида мазкур имзосиз хатни ўқиётган қизил фонусни олиб ташлашдан фойда йўқ! Гарчи хат имзосиз бўлса ҳам, лекин уни сизга астойдил ичи ачийдиган бир одам битган. Обрўйингизга доғ туширманг!..»

Бачана хатни бир четга суриб, пешонасига тизилган совуқ терни артди. У мактубни ўқиркан, қулоғи остида таниш, жудаям таниш бир овоз жаранглаб турди. Гарчи хат аёл кишининг қўли билан ёзилган бўлса ҳам, лекин ундаги ҳар бир сўзни эркак кишининг бакувват қўли Бачананинг миясига михлаётганга ўхшарди. Михлаганда ҳам хотирадан умрбод суғуриб олиб ташлаб бўлмайдиган қилиб михларди. Лекин овоз-чи! Қачон, қаерда эшитган эди бу овозни? Эслаш керак, эслаш керак!.. Аммо Бачана ҳарчанд уринмасин, бунинг уддасидан чиқолмади, сўнг ноилж суратларни кўздан кечира бошлади. Бундан ортиқ жирканч ва уят нарсани тассавур қилиш мушкул эди! Айни пайтда... суратларнинг ҳақиқийлигидан шубҳаланиш қалбаки ишнинг буюклигини тан олиш билан баробар эди... Бачананинг кўз олди қоронғилашиб, чакқалари зирқираб кетди. Назарида осмон босиб тушаётгандай бўлиб, ўзини қўйишга жой тополмай турган пайтида бирдан жаҳаннам қаърида зигирдеккина умид учқуни милтиллаб қолди. Суратлардан бирида у... кип-яланғоч Марияни кўрди. Худди мана шу сурат Бачананинг жонига ора кириб, қаллобни шафқатсиз фош этди: Бачана Мариянинг баданини танимади. Суратдаги чехра Марияники бўлса ҳам, лекин у аслида Мария эмас эди!

Бачана суратни столга ташлади... Кейин у Мариянинг Биби Марям иконаси ёнида тиз чўкиб турган пайтини, оппоқ қорга бурканган Самалло даласини эслади, шуларни эслади-ю, бирдан дунё кўзига қоронғи кўриниб кетди... Юраги бўм-бўш бўлиб қолган Бачана ўртоқларидан биронтасига кўнғироқ қилиб, дардлашиш ниятида телефон трубкасига қўлини узатди. Аммо биронта ҳам рақамни эслай олмади, ҳатто бирорта дўсти бор-йўқлигига ҳам ақли етмай қолди... Шундан кейин Бачана трубкани жойига қўйди.

Ўша имзосиз хат олинганидан сўнг орадан бир хафталар ўтгач, Бачана билан Мария Соғанлут ресторани-

нинг мўъжазгина хонасида ўтиришарди. Стол устида икки пиша вино ҳамда Мариянинг севимли таоми — қовурилган картошка билан ёнроқ марғи турарди.

Бачана камгап эди. Тамадаликни ўз кўлига олган Мариянинг эса вакти чоғ бўлиб, шеърият, тарих, санъат ҳақида, хайвонлар, дельфинлар, юлдузлар, учиб юрувчи тарелкалар тўғрисида, муҳаббат, боқийлик ва фонийлик хусусида тинмай гапирарди. Бачана нукул вино хўшларди. Агар Мариянинг фикрига қўшилса бош силкиб қўяр, қўшилмаса — баҳслашиб ўтирмасди. У Мариянинг меҳр ва муҳаббат чакнаб турган шахло кўзларига индамай боқар ва ичарди. Мария Бачананинг хомушлигини сезиб турган бўлса ҳам, ундан ҳеч нарсани сўрамас ва ахён-ахёндагина савол тапшлаб қўярди:

— Гапимни эшитяпсанми, азизим?

Бачана бош силкири, Мария эса яна давом этарди. Аммо-лекин Бачана ўз хаёли билан банд эди, у Мариянинг ўтмиши ёки келажаги, унинг самимияти ва садоқати, чиройи ва ақли ҳақида эмас, бутунлай бошқа нарса тўғрисида ўйларди. Ҳозир ички чўнтагида турган ва вужудини лахча чўндай куйдираётган имзосиз хатни Марияга кўрсатганими, йўқми — унга фақат мана шу даҳшатли фикр азоб берарди.

Мария стаканга вино тўлдиргач, бирдан сўраб колди:

— Нега менинг ўтмишим ҳақида сўрамаяпсан?

Бачана сесканиб кетди.

— Нима дединг? — қайта сўради у жавоб бериш учун вақтдан ютиш ниятида.

— Наҳотки ўтмишим сени қизиқтирмаса? Уч йилдан бери бир-биримизни севамиз, лекин сендан олдин қандай яшаганим тўғрисида шу пайтгача бирор марта ҳам сўрамадинг...

— Қизиги йўқ менга, шунинг учун сўрамайман, — жавоб берди Бачана кўзини олиб кочиб.

— Ёлгон... Жудаям қизиқасан, лекин сўрамаяпсан! Нима учун? Чунки ўзим гапириб беришимни кутяпсан. Шундай эмасми?

Бачана бошини эгди.

— Қўрқасан, азизим. Тўғри қиласан... Ўзим ҳам қўрқаман... — Мария бир қултум вино хўшлаб, ҳаяжондан қуруқлаб кетган лабларини хўллади, — сендан кўра кўпроқ қўрқаман... Ўтмишни эслашдан эмас, сендан айрилиб қолишдан қўрқаман.

— Ке, қўй, Мария, ўтиришимизни бузмайлик... — илтимос қилди Бачана.

— Аллақачон бузилиб бўлган... Эрталабдаёқ. Гапир, азизим, нима бўлди ўзи? Ҳаммасини сезиб турибман-ку...

— Онг ичаман, ҳеч нарса бўлгани йўқ!

— Осонгина онг ичавераркансан-да! — жилмайди Мария. У стаканни кўтариб, вино орқасидан чирокқа қаради, кейин аста сўз қотди: — Қайси биримиз олдин ўлсак, ўшанинг учун ичамиз!

— Мария, илтимос, кечамизни азага айлантирма... Кайфинг чоғ эди-ку, нима бўлди сенга?

— Ич!

Бачана ичиб юборди. Мария яна қўйди.

— Энди гапимга қулоқ сол... Ҳаётимда беш марта ўлиб, беш марта қайта тирилганман. Биринчи марта кўрқув ичида ўлиб, ёлғиз яшап учун тирилдим... Иккинчи марта ёлғизликда ўлиб, муғамбир бўлиб тирилдим... Учинчи марта муғамбирликда ўлиб, бепарво бўлиб тирилдим... Тўртинчи марта бепарволикда ўлиб, нафрат билан тирилдим... Бешинчи марта нафрат билан ўлиб, муҳаббат билан тирилдим... Мана ҳозир улкан, беадад муҳаббат билан яшайман, шуни яхши биламанки, энди муҳаббат билан ўламан. Бу менинг сўнгги ўлимим бўлади... Бу ўлимдан кейин ҳеч қачон қайта тирилмайман. Мен боқий муҳаббат бағрига сингиб кетаман... Ўлимдан кўрқмайман... Шу қадахни олтинчи ва сўнгги ўлимим учун ичаман!

Мария стаканни бўшатиб, Бачананинг кўзларига қаради.

Бачана бу ажойиб аёлга тикилиб турар ва нима деб жавоб қайтаришни билмасди. Орага узок, ноқулай жимлик чўқди. Бачананинг назарида ўтирган хоналари иккига бўлингану Мария бир томонда, унинг ўзи иккинчи томонда қолгандай эди. Мария ўтирган томон соф ҳавога, хароратга, ҳаёт ва муҳаббатга тўла бўлса, Бачана даҳшатли, юракни орзиктирадиган, ҳавоси йўқ бир бўшлиқда ўтиргандай сезарди ўзини. Бўғилиб ўлмаслик учун у тез ўрнидан турди-да, столни айланиб ўтиб, Марианинг ёнига ўтирди ва елкасидан кучиб, гўё ҳамипша навқирон умр дарахтига суянгандай, бошини унинг кўксига қўйди... Мария Бачананинг сочларидан ўпиб, жуда хотиржам оҳангда сўради...

— Айтсанг-чи, нима азоб берипти сенга?

Бачана ички чўнтагидан имзосиз хат билан беҳаё суратлар солинган конвертни чиқазди-ю, титраб-қақшаб Марианинг олдига қўйди. Мария конвертга узок тики-

либ турди, сўнг уни очди. Аввал суратларни обдон кўздан кечирди, кейин хатни ўқий бошлади.

Аёлнинг юзидан кўзини узмай ўтирган Бачана унинг чехрасида бирон-бир ўзгариш сезмади. Аммо Мария хатни ўқиб бўлиб, катта-катта кўзларини унга қадаганида, қанчалик машъум хатога йўл қўйганини Бачана тушунди. Мариянинг нигоҳида у вазаб ёки нафратни эмас, балки икки тубан одамга, яъни имзосиз хат муаллифи билан ўзига нисбатан қаттиқ ачиниш ифодасини кўрди.

Мария ўрнидан турди.

— Аёл кишини ёлғизлик йўлдан оздиради, азизим. Эркакни ҳам. Шунинг учун ҳеч қачон ёлғиз бўлиб қолмасликка ҳаракат қил...

Бачана бир соат кутди, икки соат кутди, уч соат кутди ҳамки, Мария қайтиб келмади. Бу ғалати аёлнинг ғурури Бачана ўйлаганидан кўра ҳам баландроқ бўлиб чиқди.

— Э-э... ҳамроҳингиз кетганига анчагина бўлди... — деди ниҳоят официант журъат этиб.

— Ҳа, ҳа, биламан, — жавоб берди гарангсиб қолган Бачана.

— Маъзур тутасиз... Ресторан бекиляпти... Агар йўқ демасангиз...

— Албатта, албатта... Қанча беришим керак?

Бачана узатилган қорозга ҳам қарамай, ҳисоб-китоб қилди. Официант кетди.

Бачана хат билан расмларни парча-парча қилиб йиртди-да, қулдонга ташлаб, зажигалка тутди. Олдин сурат парчалари ёна бошлади. Бачана қиймаланган инсон танасининг аввалига пиштинқираб, сўнг эриб қулга айланишини бир оз кузатиб турди. Қулдон унга жажжигина дўзахни эслатди. Аланга имзосиз хатни чулғаганда Бачананинг қулоғи остида яна таниш овоз жаранглади. У тошдай қотиб қолди. Хатдан Сандро Маглаперидзенинг овози эшитиларди.

20

Ҳазрат Иорамга дупанба кунини касалхонадан чиқишга руҳсат беришди, аммо у эртага кетаман деб оёғини тираб туриб олди.

Ўша кунги тун Бачананинг хотирасида бир умрга муҳрланиб қолди.

...Ярим кечага яқин ҳазрат Иорам аста ўрнидан турди-да, оёқ учида юриб, Бачананинг каравоти ёнига келди. Бачана ўзини ухлаганга солиб ётаверди.

— Бачана Акакиевич! — чақирди шивирлаб рухоний.

Бачана миқ этмади. Унинг уйкуга кетганига ишонч ҳосил қилган рухоний каравот ёнига тиз чўкди.

— Э, парвардигори олам! — деди ҳазрат Иорам ва бир чўқиниб олди. — Исо алайҳиссалом! Авлиё Биби Марям! Мана, олдингизда бандан ожиз Бачана Рамишвили ётипти, у сизларнинг зурриётингиз, бир бўлагингиз, шафқату мурувватингиз меваси эканини ўзи ҳам билмайди... Сизларнинг хоҳишингизни ўзгалар номидан бажо келтираётгани учун ундан дарғазаб бўлмаглар. Қаҳрингиз қўзғамасин, илло у ўзи ишонган худо сизларнинг хоҳиш-иродангиз туфайли дунёга келганидан беҳабардир... Э, қодир эгам, уни ўз паноҳингда асра, мурувватингни дариф тутма, даргоҳинга чақирмасингдан олдин унга кўпроқ умр бер, зеро бу дунёда у қанча кўп яшаса, ўзинг яратган заминда эзгулик ва меҳр-оқибат уруғини шунча кўп сочади. Ахир ер юзида тинчлик, адолат, имон ва эзгулик ким томонидан барқарор этилмоғи сен учун бари бир эмасми? Борди-ю, тақдир тақозоси ила исми табарругинг рад этилса-ю, қилган ишларинг боқийликка юз тутса — шунга рози бўл... Э, парвардигор, нечун ерга хаёт уруғини сочиб, инсонга ўлмас руҳ ато этдинг? Ахир фақат ўзингни ўйлаб, ном чиқариш учун, шон-шухрат учун қилмагансан-ку бу ишни! Наҳотки Одам Ато билан Момо Ҳаво авлодининг дили ҳам, ақл-идроки ҳам ўзгариб кетганини рад этсанг?..

У хизматини қилаётган худонинг қудрати чексиз, зеро ўзингни бағишлаган ишнинг ҳақлигига оллонинг иродасисиз инонмоқ мушкулдир... Мана у, Бачана Рамишвили, кўз олдинда ётипти, мен бўлсам оёғингни гарди, ҳадсиз-худудсиз мурувватингни бир заррасиман, тиз чўқиб илтижо қиламан — исён кўтарган қулингни гуноҳидан ўт!.. Мабодо қазосини тайин этган бўлсанг, ўрнига менинг жонимни ола қол, сабабки мен унинг кўнглига бошқа худони жо қилолмадим, уни сени йўлингга солишга қурбим етмади!

Ҳазрат Иорам ўрнидан туриб, Бачанани уч марта чўқинтирди, кейин бўйнидаги жажжигина хочни олиб, Бачананинг ёстери остига астагина қўйди-да, бориб ўрнига ётди...

Бачана анча вақтгача ухлай олмади. Эрталаб кўзини

очиб қараса, ҳазрат Иорам палатада йўқ. У тонг қоронғисида касалхонадан чиқиб кетган эди...

Бир ҳафтадан сўнг Бачана касалхонани тарк этди. Тиббиёт ходимлари билан хайрлашув жуда таъсирли бўлди. Палата дўхтири билан ҳамшира Женя, гўё соғайиб, касалхонадан чиқиб кетаётган одамга ичлари ачигандай, йиғлаб ҳам олишди.

Бир кун олдин палатага Женя кирди. У банкага уч дона чиннигулни солди-да, стулга қимтинибгина ўтирди. Бачана Женяни хайрлашгани кирди деб ўйлаб, кулимсираганча унинг сўз бошлашини кутиб турди. Аммо Женядан садо чиқмасди.

— Гапира қол, Женя!

Женя ерга қаради.

— Бўлмаса, мен бошлайман!

Бачана ўрнидан туриб, ҳамширанинг ёнига келди-да, унинг қўлини ўпди.

— Азизим Женя, инсоф билан айтганда, бу гулларни сенга мен тақдим этишим керак эди, аммо шафқат ҳамшираси ўзининг бефаросат ва ношукур беморининг бу одобсизлигини кечиради, деб умид қиламан.

— Бачана Акакиевич, — унинг гапини бўлди Женя, — сиз касал ётган вақтингида бу ерга ҳар куни бир аёл келиб турди... Жудаям чиройли аёл... Фақат сизнинг совлигингизни сўрарди...

Бачананинг юраги ҳаприкиб кетди.

— Қанақа аёл, Женя? — сўради у, гарчи ким ҳақида гап кетаётганини сезиб турган бўлса ҳам.

— Айтманг, деб қаттиқ тайинлаган.

— Исми нима?

— Билмайман... Ҳар куни келиб, йиғларди... Кимлигини ўзингиз билмайсизми?

— Биламан, Женя...

— У сизни жудаям севади... Битта хат қолдириб, касалхонадан чиқадиган куни берасиз, деб илтимос қилганди... Мана...

Бачана хатни олди-ю, ҳаяжонини сездирмаслик учун банкадаги чиннигулларга қўлини узатди.

— У сизни жудаям яхши кўради, Бачана Акакиевич!

— Раҳмат сенга, Женя!

— У жудаям яхши, жудаям чиройли, Бачана Акакиевич!

Женянинг сурма тортилган кўзларига ёш қалқди.

— Ўзинг ҳаммадан яхши, ҳаммадан чиройлисан, азизим Женья! — Бачана ҳамширанинг кўлини яна ўпди.

Женья сагчиб туриб, палатадан чиқиб кетди.

Бачана каравотга ёнбошлаб, титроқ кўл билан конвертни очди.

«Азизим!

Арзи-додим худога етиб, бутун сени менга қайтариб берган экан — заррача ҳам шафқат ва кечирим сўрамасдан — тўлиб кетган кўнглимни бўшатиб олмоқчиман. Юрагимдаги дард-аламларим инсониятнинг борки мусибатлари жо бўладиган сандикқа ҳам сирмаса керак, деб ўйлардим, қарасам, бунинг учун шу бир варақчина қоғоз кифоя экан...

Йигирма йил бурун ер юзида мендан кўра ақллироқ, мендан кўра чиройлироқ ва... мендан кўра ёмон тарбия топган норасида йўқ эди... Ота-онам ўзларининг миллион сўмларини мени бадбахт қилиш учун сарфлашди... Мен ҳеч қачон бировнинг ҳомийлигини тан олмаганман, мактабга бориб-келишда ҳам, кўча-кўйда ҳам бирор кимсанинг ҳамроҳлигига муҳтожлик сезмаганман. Бир кунги хира «кузатувчи»ларнинг машинасига ўтирдиму ана ўшанда... ҳаётим барбод бўлди, бўйнимга бир умрлик тавқи лаънат осилди... Шундан кейин рўй берган воқеаларни сўзлашга тилим бормайди... Мен буни биринчи марта гапиряпман, худонинг олдида ва сенинг олдингга гапиряпман... Мени Цивгомбор ўрмонида чорчўшга михлашди, ёшлигим ҳали ҳам ўша ерда, жизғинак бўлиб кетган чорчўшда осилиб ётибди...

...Кейин ўйнаб-кулиб яшадим... Ва мана шу кунга етиб келдим. Сўнг бирдан кўзим очилди. Худони эслаб, қайта-қайта чўқиндим. Ҳозир эса қаршингда тиз чўкиб турибман, ялиниб-ёлвораман: шунча йиллар сенга талпиниб, дўзах азобларини тортган қалбимга оёқ босма... Мен бу дўзахни тавоф қиламан, зеро сенинг ҳузурингга элгувчи йўл шу дўзах ичидан ўтган экан...».

Башарги дўхтирлар мана шу дақиқада Бачананинг юрак уришини ўлчашганда, у яна аллақанча вақт касалхонада қолиб кетиши турган гап эди.

Бачана икки дона седуксен ичиб, ўз юрагига таскин тилади. Сўнг кўз олдини яна пуштиранг туман қоплаб, уйкуга кетди. Бу гал касал бўлганидан бери биринчи марта туш кўрмай, тинч ухлади.

Эрталаб Бачана ҳамма билан хайрлашиб, профессорнинг олдига тушди. Профессор каттакон ёзув столи ёнида ўтириб, лупа орқали ниманидир диққат билан кўздан кечирарди. Бачана аввалига профессор нима иш билан машғуллигини тушунмади, тушунганидан кейин эса аъзойи бадани музлаб кетди: профессорнинг олдига, стол устидаг турли ранг ва турли шаклдаги бир нечта... сунъий юрак ётарди. Бачананинг мазаси қочиб, шоша-пиша эшик ёнида турган стулга ўтирди. Профессор бошани кўтариб, Бачанага таажжубланиб қаради. Уни танигач, пластмассадан ясалган юракни столга қўйди-да, ўрнидан туриб, Бачананинг ёнига келди.

— Сизни кўрганимдан бағоят хурсандман, Бачана Акакиевич! Бунинг устига ўз оёғингиз билан юриб келганингиз нур устига нур!

Улар қўл қисишиб сўрашишди.

— Нима бўлди сизга? — профессор хушёр тортди. — Қўлингиз музлаб кетипти!

Бачана стол устида ётган моделлардан кўзини узолмасди. Профессор буни пайқаб, шошиб стол ёнига борди-да, сунъий юракларни қўли билан қаладонга суриб туширди.

— Валерьянка, агар мумкин бўлса... — деди базўр Бачана.

Профессор шкафдан валерьянка қуйилган шипачани олиб, стаканга озгина томизди-да, сув аралаштириб, Бачанага узатди.

— Манг, ичинг, худо ҳаққи, ҳеч нарсани ўйламаг!

Профессор Бачананинг томир уришини ўлчаб кўрди.

— Қўрқинчли жойи йўқ, хозир ўтиб кетади!

Бачана аста-секин ўзига келди.

— Нима ўзи у, профессор? — сўради у ниҳоят.

— Ҳеч нарса эмас... Ўзингизни қалай сезяпсиз?

— Раҳмат, ўтиб кетди...

— Жуда соз... Марҳамат, мана бу ёққа, креслога ўтиб ўтиринг. Яхши гаплардан гаплашайлик.

Профессор Бачанани чуқур ва юмшоқ креслога ўтказди. Бачана бир оз индамай ўтиргач, яна сўради:

— Шу бор гапми, профессор? Сунъий юрак дегани?

— Бор гап... Мана тўрт йилдирки, бир бузоқ сунъий юрак билан яшаяпти... Бундан сиз ранжимаслигингиз, аксинча, хурсанд бўлишингиз керак... Гап шундаки, табиий юракни кўчириб ўтказиш қутилган натижаларни бермади. Сизнинг касалингиз — юракнинг ўзидан кўра ҳам

кўпроқ қон томирлари фаолиятининг бузилиши билан боғлиқ. Шундай экан, маълум муддат ўтгандан кейин кўчириб ўтқазилган ҳар қандай соғлом юракдаги қон томирлари ишдан чиқиб, миокард инфарктига айланиши мумкин... Сунъий юрак — ҳозирча энг ишончли тадбир. Буни Кристиан Бернарднинг ўзи ҳам тан олган. Хўп, бу ҳақда кейин гаплашамиз! — профессор қўл силтади. — Ростини айтсам, мен билан хайрлашмасдан кетиб қолдингизми, деб ўйлаб сал хафа ҳам бўлгандим... — деди у кулиб ва Бачананинг тиззасига уриб қўйди.

— Шунинг учун кирдим-да олдингизга. Энг аввало, менга кўрсатган гамхўрлигингиз ва эътиборингиз учун чексиз миннатдорлигимни қабул қилсангиз, профессор. Қолаверса, каравотим ёнида ўтказган уйқусиз тунларингиз учун кечирим сўрамоқчиман. Ниҳоят, сизнинг касбингиз ва олтин қўлларингизга қасидалар айтгим келди!.. — Бачана юзи сал дағалроқ, аммо ҳорғин кўзларидан меҳр ва ақл ёғилиб турган бу олижаноб одамни кучоқлаб ўпишни хоҳларди.

— Миннатдорлик билдиришнинг кераги йўқ, мактовларингиз учун эса раҳмат!

— Қилган яхшилигингизни қандай қайтаришни ҳам билмайман. Сизнинг мурувватингизни ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайди... Шунинг учун ўз акамдай, кадрдон одамимдай эъозлашга менга ижозат берсангиз...

— Раҳмат! — деди профессор Бачананинг сўзларидан ҳам таъсирланиб, ҳам хижолат бўлиб. — Раҳмат! — такрорлади у ва беихтиёр стол галадонини тортди, би-роқ Бачананинг ҳалиги ҳолатини эслаб, яна ёғиб қўйди.

Бачана хаҳолаб кулиб юборди.

— Мана кўрдингизми, дарров кўникиб қолдингиз! — деди профессор ҳам кулиб.

— Иложим қанча?! — Бачана қўлларини икки томонга ёзди.

— Агар кўрсатмаларимга қатъий риоя қилсангиз, сизга бу нарсани кераги бўлмайди! — деди профессор столга залворли қўлларини ташлаб.

— Кулоғим сизда! — жавоб берди Бачана мутелик билан.

— Чекмайсиз! Ичмайсиз! Серёв овқат емайсиз! Тунги бедорликка чек қўясиз! Хотинларга айланишмайсиз!

— Шу ҳам ҳаёт бўлдими? — Бачананинг руҳи тушиб кетди.

— Миокард инфарктдан мана шу нарсаларни олиб ташласак, ҳаёт бўлади! — профессор Бачананинг бундан кейинги турмуш тарзини ана шундай белгилади.

— Қачонгача шунақа қилиб юраман? — сўради Бачана худди чўқаётиб хасга ёпишиб олган одамдай.

— Дастлабки икки йил — мажбурий, кейинги икки йил — матлубий, ундан кейингиси — ихтиёрий... Сизни кўрқитаётганим йўқ, Бачана Акакиевич, тушунинг: сиз миокард инфарктнинг оғир шаклини бошдан кечирдингиз, у билан ҳазиллашиб бўлмайди... Яхши парвариш қилинган юрак ўз фаолиятини яна батамом тиклаб, шу пайтгача қанча хизмат қилган бўлса, сизга яна шунча хизмат қилиши мумкин. Юракни авайлаш, ардоклаш керак... Юрак ардоклашни яхши кўради...

— Тушунарли, профессор... Энди хайрлашишга руҳсат этинг... — Бачана ўрнидан турди.

— Хайр, Бачана Акакиевич! Касалхонамизни қайтиб кўрманг, илойим, менга ҳеч қачон ишпингиз тушмасин! Даволаниш маъносида, албатта! — қўшиб қўйди профессор.

— Ниҳоятда мамнуният билан чиқиб кетяшман... Шу икки ой, Нодар Григорьевич, мен учун бутун умрга тенг!

— Тушунмадим...

— Ҳар қандай одам умрида лоақал бир марта бўлса ҳам оғир дардни бошидан ўтказиши керак. Бу нарса унга босиб ўтган йўлига хотиржам назар ташлаб, ҳаётига холисанлилло баҳо беришга имкон туғдиради. Шу маънода касалхона менга бекиёс ёрдам кўрсатди.

— Менимча, сизнинг ҳаёт йўлингизни тафтиш қилиш ва қайтадан баҳолашга зарурат йўқ.

— Шунақа деб ўйлайсизми? — жилмайди Бачана.

— Ҳар ҳолда, четдан қараганда шундай туюлади!

— Касалхонангизда ўтган икки ой мен учун ажойиб кашфиётлар палласи бўлди!

— Хўш, нималарни кашф қилдингиз?

— Абадият конунини!

— Нимани?! — қайта сўради профессор хайрон бўлиб.

— Абадият конунини! — такрорлади Бачана.

— Ҳм... У ҳолда бу конуннинг формуласи ҳам бўлиши керак, шундай эмасми?

— Албатта!

— Балки мени ҳам таништирасиз ўша формула билан? Кўнглингиз тўқ бўлсин, Бачана Акакиевич, каш-

фиётингизни ўзимники қилиб олиш ёки унга шерик бўлиш ниятим йўқ! — ҳазиллашди профессор.

— Бу қонуннинг моҳияти шундан иборатки, Нодар Григорьевич... Инсоннинг юраги унинг танасидан юз баравар оғирроқ... Шу даражада оғирки, уни бир киши кўтаролмайди... Бинобарин, биз, одамлар, токи тирик эканмиз, бир-биримизга ёрдам беришимиз, бир-биримизнинг юрагимизга мадад бўлишга ҳаракат қилишимиз керак: сиз — менга, мен — унга, у эса — бошқа бировга, шу тариқа узлуксиз давом этиши лозим...Токи ўлим ҳаётда бизни ёлғизлик балосига гирифтор қилиб қўямасин...

Профессор Бачананинг сўзларига ҳайратланиб қулоқ солиб турди.

— Аммо-лекин, мураккаб қонун кашф этибсиз, Бачана Акакиевич! — деди у узок сукутдан кейин.

— Тўғри, мураккаб!

— Шунини ҳаётда рўёбга чиқаришга умид боғлаяпсизми?

— Умид боғламасам, яшашнинг нима кераги бор? Акс ҳолда, ҳозир мен нариги дунёда ётган бўлардим.

Бачана профессорга қўлини узатди, у яқинлашганида Бачана ўзини тутолмай, профессорни кучоқлаб, маҳкам бағрига босди.

— Ҳа... — деди профессор энтикиб. — Сизга сунъий юрак тўғри келмайди... Сунъий юрак билан сиз яшай олмайсиз... Сиз бошқачасиз!

Профессор ўзининг вазмин кафтлари билан унинг елкасига қоққанида, Бачана абадийат қонунини кучга кирганини тушунди...

Бачана ўзига жўнатилган машинага рухсат бериб юборди.

Клара Цеткин кўчасидаги трамвай изини кесиб ўтиб, 25 февраль кўчасига чиқди, ундан Плеханов проспектига тушди.

Икки ой касалхонада ётиб, шаҳар шовқинини унутаёзган Бачананинг андак боши айланиб, тиззалари қалтирай бошлади. У эҳтиёт бўлиб, жуда секин одим ташларди. Тбилиси эса ўзи билан ўзи овора: гувуллар, қичкирар, энтикар, инграр ва қаҳқаҳа отарди.

Плеханов проспектида икки томонга, худди икки анхордай, одамларнинг иккита оқими ўтиб турарди. Оломон оқизиш учун дарёга ташланган ёрочларга ўхшарди.

Одамлар бир-бирлари билан тўкнашиб кетишар, бир-бирларини тўхтатиб, алланималар ҳақида гаплашишар, қўл силташиб баҳслашишар, кейин яна жўш уриб оқаётган оқимга қўшилиб кетишарди.

Бачана проспектни кесиб ўтди-ю, ўзи ҳам ана шу оқимга тушиб қолди. У қадамини тезлашгирмасдан одамларни четлаб ўтишга ҳаракат қиларди. Проспектдан Маржанишвили кўчасига бурилган эди, уни улкан оломон дарёсининг янги ирмоғи суриб кетди. Бачана кўча ҳаракатидан узилиб қолган юрак уришининг аста-секин унга мослашаётганини, ўзи ҳам шаҳарнинг умумий мақомига сингиб бораётганини ҳис этди. Ниҳоят, юраги йўқотган суръатига тушиб олиб, оқимда бошқалар билан баб-баравар суза кетди — эҳтиёт бўлиб, аммо дадил ва ишонч билан суза кетди.

У Маржанишвили номидаги театр афишаси олдида тўхтади. Эртага театр янги мавсумини дўстининг «Дўзахга тушган авлиёлар» пьесаси премьераси билан бошламоқда эди. Бачананинг дили алланечук ёришиб, вужудида оромбахш бир илиқлик югурди. «Дўзахга тушган авлиёлар!» — такрорлади ичида у ва бир жилмайиб қўйди.

Кўприкка етганда Бачана ҳорғинлик сездди, аммо бу қўрқувга соладиган, вазмин ҳорғинлик эмас, балки енгил ва ёқимли ҳорғинлик эди. У такси тўхтатиб, орқа ўриндикка ўтирди.

— Қаерга? — деб сўради хайдовчи сўччикни ёқиб.

— Марияникига, — деди Бачана.

— Қаерга? — хайдовчи таажжубланиб орқасига қаради.

— Марияникига!..